

MANJINSKI POVRATAK
U HRVATSKU

– STUDIJA
OTVORENOG PROCESA

**MANJINSKI POVRATAK U HRVATSKU
- STUDIJA OTVORENOG PROCESA**

Copyright © 2011 UNHCR

NAKLADNIK

Ured Visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice
(UNHCR) Predstavništvo u Republici Hrvatskoj
Radnička cesta 41, 10000 Zagreb, Hrvatska

AUTORI

Milan Mesić
Dragan Bagić

RECENZENTI

prof. dr. sci. Brad Blitz, PhD, Sveučilište Kingston u Londonu,
i dr. sci. Marko Valenta, viši znanstveni suradnik Centar za migracijske i izbjegličke
studije, Sveučilište Trondheim

PRIJEVOD NA ENGLSKI

Vinka Komesar Rajković

DIZAJN I PRIJELOM

Mirna Reinprecht, uLaLa! studio

FOTOGRAFIJA NA OMOTU © UNHCR

ISBN: 978-953-95763-4-7

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u
Zagrebu pod brojem 795725

U ovoj publikaciji iznesena su mišljenja autora i nužno ne predstavljaju službeno stajalište UNHCR-a. Kratki dijelovi ove publikacije mogu se reproducirati nepromijenjeni, bez odobrenja autora i nakladnika i pod uvjetom da se navodi izvor.

Milan Mesić
Dragan Bagić

**MANJINSKI POVRATAK U HRVATSKU
– STUDIJA OTVORENOG PROCESA**

KAZALO

9	PREDGOVOR IZDAVAČA
13	PREDGOVOR ISTRAŽIVAČA
19	POLITIČKI I ZAKONSKI OKVIR POVRATKA MANJINSKIH IZBJEGLICA U HRVATSKU
25	KRATAK UVOD U NASTANAK IZBJEGLIŠTVA U HRVATSKOJ
35	POVRATAK IZBJEGLICA – KONCEPTUALNA PITANJA
35	UVOD
39	DOBROVOLJNOST POVRATKA
41	KRITIČKO NASPRAM KONVENCIONALNOGA RAZUMIJEVANJA POVRATKA IZBJEGLICA U NJIHOVE DOMOVE
47	Rat za kuću
49	EGZIL
50	POMIRBA I REKONSTRUKCIJA MEĐU-ETNIČKIH ODNOSA
53	ODRŽIVI POVRATAK
57	Mjerenje održivosti povratka
61	TRANSNACIONALIZAM – TRANSNACIONALAN SOCIJALAN PROSTOR
65	RESTITUCIJA I POVRATAK
73	KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE – PRISUTNOST I KVALITETA ŽIVOTA
73	METODOLOGIJA KVANTITATIVNOG ISTRAŽIVANJA
76	FORMALAN I STVARAN POVRATAK
85	OBILJEŽJA POVRATNIKA I NE-POVRATNIKA
91	INDIKATORI KVALITETE ŽIVOTA POVRATNIKA
91	Životni uvjeti
94	Socio-ekonomski uvjeti

102	Subjektivni indikatori kvalitete života
112	STANARSKO PRAVO I POVRATAK
112	Prisutnost i obilježja stambeno zbrinutih bivših Nositelja stanarskog prava
117	Zadovoljstvo stambenim zbrinjavanjem i Kvaliteta života
121	MEĐUNACIONALNI ODNOSI
127	DRUŠTVENE MREŽE, USAMLJENOST I POVRATAK
131	POGLEDI U PROŠLOST I BUDUĆNOST
139	KVALITATIVNO ISTRAŽIVANJE – TIPOLOGIJE POVRATNIKA I POVRATKA
139	UVOD
142	PRUTURJEČJA OKO POIMANJA POVRATKA
148	TIPOLOGIJE
149	i) Tipovi povratnika – s obzirom na prebivanje
158	ii) Tipovi upotrebe zamjenskih (kompenzacijskih) stanova povratnika
165	iii) Tipovi povratka s obzirom na uspjeh (ekonomski i društveni)
174	iv) Porodične strategije povratka
183	SAŽETAK
202	LITERATURA

1.

PREDGOVOR IZDAVAČA

Manjinski povratak u Republiku Hrvatsku – Studija otvorenog procesa je druga, proširena studija o održivosti povratka koju je naručio UNHCR, a čiji su autori prof.dr.sc. Milan Mesić i dr.sc. Dragan Bagić, istaknuti akademici s područja migracija i društvenih istraživanja te predavači na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Prva studija iz razdoblja 2006.-2007.g., *Održivost manjinskog povratka u Republici Hrvatskoj*, prvenstveno se usredotočila na pojedinačne kvantitativne pokazatelje životnih uvjeta povratnika, s ciljem prikupljanja pouzdanih podataka o broju i demografiji povratničke populacije i o društveno-ekonomskim čimbenicima koji utječu na održivost povratka. Uz faktografske podatke, studija je pružila uvid u stavove samih povratnika o sigurnosti, toleranciji, suživotu i planovima za budućnost. Ovi su nalazi, uključujući društvena, politička i ekonomska razmatranja, predstavljeni vladinim dužnosnicima, civilnom društvu i diplomatskoj zajednici. Kao takvi su postali integralni dio diskusija u sklopu različitih programa, projekata i zakonodavnih promjena koje ciljaju na povratničku populaciju.

Razgovore o naručivanju druge studije započeli smo nakon Ministarske konferencije o trajnim rješenjima za izbjeglice iz regije, održane u ožujku 2010.g. u Beogradu. Konferencija je okupila ministre vanjskih poslova Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore i Srbije, kao i predstavnike četiri međunarodne organizacije – UNHCR-a, Europske Unije, OESS-a i Vijeća Europe te je označila početak intenzivnijeg regionalnog procesa u postizanju trajnih rješenja za stanovništvo raseljeno tijekom sukoba 1991.-1995.g., i to kroz povratak i reintegraciju u mjesto podrijetla ili integraciju u mjesto primitka. Kako bi, u suradnji s međunarodnom zajednicom, pružio podršku obnovljenim naporima vlada iz regije Visoki povjerenik

UNHCR-a, Antonio Guterres, imenovao je osobnog izaslanika. Proces je kulminirao potpisivanjem Zajedničke ministarske deklaracije i formuliranjem Regionalnog programa stambenog zbrinjavanja koji će biti predstavljen međunarodnoj donatorskoj zajednici u travnju 2012.g. Program će biti implementiran u četiri partnerske zemlje u periodu 2012.-2016.g. i osigurat će stambeno zbrinjavanje za 73.500 najugroženijih raseljenih osoba, od čega se u Republici Hrvatskoj očekuje zbrinjavanje 8.500 osoba.

Proces je također doprinio rješavanju drugih neriješenih pitanja koja narušavaju odnose između država u regiji i omogućio zatvaranje izbjegličkog poglavlja u bližoj budućnosti. Treba imati u vidu da je provedba Programa stambenog zbrinjavanja Vlade Republike Hrvatske za bivše nositelje stanarskih prava od važnosti za Poglavlje 23 (Sudstvo i Temeljna Prava) u pregovorima Hrvatske i Europske Unije te u procesu pristupanja Republike Hrvatske Europskoj Uniji.

Tijekom procesa razmjene podataka utvrđeno je da je u susjednim državama još registrano oko 57.000 izbjeglica iz Hrvatske. Iako se vjeruje da je samo mali dio još uvijek zainteresiran za povratak, pretpostavlja se da će se veći broj povratka zbiti u naredne dvije do tri godine zbog provedbe Regionalnog programa stambenog zbrinjavanja, rješavanja neriješenih pitanja i pristupanja Republike Hrvatske Europskoj Uniji.

U kontekstu izmijenjenog političkog i ekonomskog okruženja te u predvečerje pristupanja Republike Hrvatske Europskoj Uniji, UNHCR je odlučio naručiti novu, opsežniju studiju o povratničkoj populaciji, imajući u vidu naročito sljedeće:

- Ocijeniti i ažurirati nalaze studije iz 2006.g.
- Istražiti učinak provedbe Programa stambenog zbrinjavanja Vlade Republike Hrvatske za bivše nositelje stanarskih prava na dinamiku i održivost povratka;
- Ustanoviti tipologiju povratka i njegove održivosti;

Pored pružanja demografskih podataka, Studija je iznova pokazala da socijalno uključivanje i pristup zapošljavanju ostaju izazovi za povratnike koji su porijeklom hrvatski Srbi. Financijska kriza koja je zahvatila globalnu ekonomiju u posljednjih nekoliko godina utjecala je i na sve segmente hrvatskog društva, ugrožavajući egzistenciju, dobrobit te prilike i mogućnosti mnogih, a posebno onih koji već snose rizik socijalne isključenosti na više razina. Povratnici uglavnom žive u nerazvijenim područjima koja su bila zahvaćena ratom, a koja su i dalje

izolirana te zaostaju za naprednijim i bogatijim dijelovima zemlje. Sve aktivnosti koje podupiru održivi povratak i suživot s ciljem razvoja povratničkih područja, a u korist cjelokupnog stanovništva na tim područjima, ne mogu biti izolirane od povijesnog, političkog, ekonomskog i društvenog konteksta, kako na lokalnoj tako i na regionalnoj razini. Izazov je osigurati odgovarajuće mjere i rješenja koja će biti osjetljive na specifične potrebe ovih područja i njihovog stanovništva, uključujući povratnike. Navedeno uključuje odgovarajuću mrežu socijalnih usluga, izgradnja društvenih i ekonomskih resursa, pojačanu podršku održivom razvoju zajednice, financijsku i tehničku pomoć, razvoj infrastrukture, pristup odgovarajućim izvorima financiranja i tržištima, te jasne i učinkovite provedbene mjere.

Istraživanje *Manjinski povratak u Republici Hrvatskoj – Studija o otvorenom procesu* je izvrstan referentni okvir koji će biti od koristi stručnjacima s interesom za povratak izbjeglica u Republiku Hrvatsku: od pripadnika međunarodne zajednice, međunarodnih organizacija, UNHCR-a, do donositelja odluka kako na lokalnoj tako i na razini čitave Republike Hrvatske. Studija također predstavlja značajan akademski doprinos studijima migracije i izbjegličkih procesa. Ona uključuje bogatu zbirku činjenica i informacija o povratničkoj populaciji, uz jasan i koncizan prikaz složenosti procesa povratka. Studija će unaprijediti planiranje i provedbu strategija i mjera koje se tiču povratka i učinkovite reintegracije, a koje će doprinijeti trajnom miru i stabilnosti u korist svih građana Republike Hrvatske.

Terence Pike

Predstavnik UNHCR-a u Republici Hrvatskoj

II.

PREDGOVOR ISTRAŽIVAČA

Knjiga koja je pred vama zapravo je izvještaj istraživača – Milana Mesića i Dragana Bagića – o nalazima i zaključcima empirijskoga istraživanja, provedenoga za UNHCR-ov ured u Zagrebu, pod radnim naslovom “Studija o održivosti manjinskoga povratka u Hrvatsku – faza II.” (*Study on sustainability of minority return in Croatia – Phase II*). Naime, ovdje se govori o nastavku istovrsnoga istraživanja iz jeseni 2006. (faza I.), o kojemu smo izvijestili javnost, također u vidu knjige, na hrvatskom i engleskom jeziku.¹ Uz suglasnost naručitelja, djelomične rezultate s odgovarajućom raspravom objavili smo u nekoliko hrvatskih i međunarodnih publikacija na hrvatskom i engleskom jeziku.² Knjiga i članci, temeljeni na našem prvom projektu, izazvali su veliku pozornost domaće i međunarodne, kako znanstvene tako i političke javnosti i institucija koji djeluju na području izbjegličkih studija i izbjegličke problematike općenito.³

O ciljevima, metodologiji, rezultatima i zaključcima novoga istraživanja opširno izvještavamo u poglavljima koji slijede.⁴ Ovdje želimo samo istaknuti da novo istraživanje, u jednu ruku, polazi od istih osnovnih zadataka kao i prethodno, da bismo mogli usporediti glavne nalaze i trendove, i time dvije faze projekta unekoliko dobivaju i longitudinalan karakter. Ukratko, nastojali smo, prvo, ustanoviti

-
- 1 Mesić, Milan i Bagić, Dragan (2007) *Održivost manjinskog povratka u Hrvatsku*. Zagreb: UNHCR.
 - 2 Mesić, Milan and Bagić, Dragan (2007) *Sustainability of Minority Return in Croatia*. Zagreb: UNHCR.
Mesić, Milan; Bagić, Dragan (2010) “Serb Returnees in Croatia – the Question of Return Sustainability”, *International migration*, (48)2:133-160. Mesić, Milan; Bagić, Dragan (2009) “Selectivity versus Sustainability of Refugee Return” in: Neergaard, Anders (ed.) *European Perspectives on Exclusion and Subordination: The Political Economy of Migration*. Maastricht: Shaker Publishing, 75-89. Mesić, Milan; Bagić, Dragan (2008) “Društveno-ekonomski uvjeti održivosti povratka – primjer srpskih povratnika u Hrvatsku”, *Revija za socijalnu politiku*, (15):23-38. Mesić, Milan; Bagić, Dragan (2008) “Trajnost povratka kao fizički i sintetički indikator održivosti, primjer srpskih povratnika u Hrvatsku”, *Dve domovini – Two homelands*, (27):109-124.

udio srpskih⁵ povratnika, koji su nakon svoje službene povratničke registracije ostali trajno živjeti u Hrvatskoj. Drugo, analizirati socio-demografsku strukturu povratnika, i treće sagledati složene čimbenike održivosti manjinskoga povratka. U tu svrhu, ponovno smo proveli nacionalno reprezentativno anketno ispitivanje srpskih povratnika.

U drugu ruku, novi je projekt i proširen i produbljen u odnosu na njegovu prvu fazu, i to u nekoliko aspekata, o čemu ćemo detaljnije raspravljati u knjizi. Prvo, uz reprezentativni uzorak povratnika koji su se vraćali uglavnom vezano uz zahtjev za povratom svojih privatnih kuća i zemljišta (kakav smo imali i prošli put), u novo anketno ispitivanje uključili smo i (pod)uzorak povratnika vezanih uz kompenzaciju za “društvene stanove” na kojima su prije izbjeglištva imali “stanarsko pravo”. Na to smo mislili pod proširenjem istraživanja, dok se produbljenje odnosi s jedne strane na uvođenje kvalitativne metode prikupljanja podataka ili bolje reći spoznaja o manjinskom povratku, i s druge na teorijsku raspravu i rekonceptualizaciju samog poimanja povratka izbjeglica.

Uz anketno ispitivanje, koje su proveli profesionalni anketari, mi istraživači obavili smo neuobičajeno velik broj razgovora (80-ak) za ovakvo etnografsko istraživanje, s povratnicima na terenu, mahom u njihovim kućama i stanovima. Štoviše, razgovarali smo i s desetak srpskih izbjeglica iz Hrvatske u Srbiji, da bismo bolje razumjeli razloge i motive njihovoga nevraćanja u domovinu. Ovaj kvalitativan pristup pitanjima povratka manjinskih izbjeglica omogućio nam je sistematizaciju

3 Ovdje želimo dodati jednu osobnu napomenu vezanu uz istraživanje izbjeglištva u Hrvatskoj. Prof. Mesić, naime, bio je prvi hrvatski istraživač koji je, uz pomoć svojih studentica na predmetu Sociologija migracija, već krajem 1991. proveo znanstveno istraživanje o hrvatskim raseljenim osobama i izbjeglicama. U to vrijeme pojavile su se u Zagrebu prve skupine hrvatskih raseljenih osoba. Oni su mahom izbjegli iz razrušenoga Vukovara, ali i drugih dijelova Hrvatske gdje su vlast preuzeli pobunjeni Srbi. Vukovar je okupirala još uvijek zvana ‘Jugoslavenska narodna armija’ i paravojne srbijanske formacije, koji su počinili ratne zločine nad domaćim hrvatskim stanovništvom, dio je odveden u logore, a dio prisilno iseljen. Integralan izvještaj objavljen je kao knjiga *Hrvatske izbjeglice i raseljene osobe, osjetljivi i ljuti ljudi*, zahvaljujući financijskoj potpori gospode Ann Convery, koja je tada u Zagrebu bila Specijalna koordinatorica Međunarodne organizacije za migracije. Dvije godine kasnije (1993/94.) autor je proširio svoja istraživanja na bosansko-hercegovačke izbjeglice u Hrvatskoj, Mađarskoj i Njemačkoj, uz financijsku potporu the Soros’ Research Support Scheme, the Open Society Institute. Druga knjiga - *Ljudi na čekanju, pogledi na povratak – hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice i raseljenici* – objavljena je 1996. Glavni nalazi drugoga istraživanja, s naglaskom na autorovu tipologiju izbjeglica i raseljenih osoba, prezentirani su na XIII. svjetskom kongresu sociologije u Bielefeldu 1994., te u the Refugee Studies Centre, u Oxfordu, gdje je prof. Mesića pozvala Barbara Harell-Bond, tadašnja ravnateljica Centra. Više od desetljeća kasnije, prof. Mesić ponovno je usmjerio svoju znanstvenu pozornost na izbjeglička pitanja, ovaj puta posebno na probleme manjinskoga (srpskog) povratka u Hrvatsku. Time je na stanoviti način zaokružio bavljenje izbjegličkom problematikom: od etničkih hrvatskih raseljenih osoba, preko bosansko-hercegovačkih izbjeglica, do etničkih srpskih povratnika u Hrvatsku. Sve rečeno za čitatelja dobiva pravi smisao kada istaknemo da su već navedena rana istraživanja jasno indicirala da će (budući) povratnički tokovi ovisiti o tome koja etnička grupa drži stvarnu vlast na određenom (nekada) etnički miješanom teritoriju, i državi u cjelini. Drugim riječima, da će se dobar dio (većina) etnički manjinskih povratnika teško odlučiti na povratak u sredinu pod kontrolom druge etničke grupe. Također, već su tada starije izbjeglice i raseljene osobe, manje obrazovani, iz ruralnih sredina, otvoreno najavljivali svoj povratak, za razliku od mladih, obrazovanih, urbanih ispitanika.

povratničkih iskustava i strategija u vidu idealnih tipova. Napokon, s osloncem ponajprije na naše razgovore s povratnicima, te na noviju kritičku literaturu o pitanjima povratka izbjeglica (prvenstveno u Bosnu i Hercegovinu, a onda i Hrvatsku), došli smo do novih spoznaja o povratku kao složenom, dinamičkom, reverzibilnom procesu, povezanim s druga dva najbolja rješenja za izbjeglice.

Zapravo i teorijsku raspravu, temeljenu na relevantnoj literaturi o ključnim konceptualnim pitanjima povratka, smatramo konstitutivnim dijelom našega istraživačkoga projekta. Pažljivi (stručan) čitatelj naših nalaza i zaključaka vidjet će, nadamo se, da nismo željeli otkrivati “toplu vodu”, nego se kritički pozicionirati spram recentne literature na području povratka izbjeglica. U tom duhu naša je interpretacija nalaza, kako novoga tako i prijašnjega anketiranja, nešto drugačija, zbog čega očekujemo povećanu pozornost zainteresiranih institucija i stručne javnosti. No, u nastojanju da budemo što korektniji prema naručitelju, a onda i čitateljima, svi su empirijski nalazi prezentirani i u “golom” obliku, što svakome omogućuje i drugačiji pristup “podacima” nego što je naš.

Profesor Mesić je imao priliku izložiti i raspraviti neke inicijalne rezultate i koncepte novoga istraživanja u javnom predavanju “Property Restitution and the Return of Serb Refugees to Croatia”, održanom (21. ožujka, 2011) na tribini the LSEE, the London School of Economics and Political Science. Zahvaljujemo na pozivu i vođenju tribine dr. Jamesu Ker-Lindsayu (LSE) te profesoru Bradu Blitzu (Kingston University), kao discussantu.

Mnogi društveni istraživači (osjetljivih društvenih problema) nisu svjesni ili ne žele priznati moguće utjecaje, kako na konstrukciju svojih istraživačkih konceptija i aparata, tako i na prikaz i interpretaciju dobivenih “podataka”, pa utoliko lakše upadnu u kljentalističku klopku. Mi smatramo da je (znanstveno i društveno) legitimno od istraživača očekivati prihvaćanje vlastite odgovornosti za svoje nalaze. U nastojanju da budemo što korektniji prema naručitelju, a onda i čitateljima, nastojimo problematične “nalaze” sagledati iz različitih perspektiva i jasno istaknuti naše gledište o njihovom značenju u kontekstu manjinskoga povratka u Hrvatsku. Kad je riječ o “problemima” oko izbjeglica i povratnika postoji nekoliko legitimnih

-
- 4 Premda smo koautori projekta, dr. Bagić je preuzeo veću odgovornost za pisanje poglavlja “Kvantitativno istraživanje”, a profesor Mesić za ostala poglavlja, te za veliki dio znanstvenih termina na engleskom jeziku.
 - 5 Predlažemo da se i u engleskom (kao u hrvatskom) razlikuje širi pojam *Serbs* (Srbi) koji se odnosi na sve etničke Srbe na prostorima bivše SFRJ (i drugdje u svijetu) od pojma *Serbians* (Srbijanci), kako se mogu identificirati samo Srbi (porijeklom) iz Srbije. To isto vrijedi i za pridjeve, primjerice *Serb refugees* u smislu svih izbjeglica srpske nacionalnosti od *Serbian refugees*, što mogu biti samo srpske izbjeglice iz Srbije. Davno prije Srbe u Hrvatskoj (ili izvan Srbije) nazivalo se ‘prečanskim’ Srbima, da bi ih se razlikovalo od Srbijanaca u Srbiji.

pozicija koje se često međusobno više ili manje ne podudaraju. Mislimo na UNHCR i druge međunarodne organizacije koje djeluju na rješavanju izbjegličkih problema, na međunarodnu zajednicu, države podrijetla i države primitka izbjeglica, te izbjeglice same.

I nama se može prigovoriti na neobjektivnosti, jer kad smo svjesno “morali” birati neku od navedenih pozicija u svojim interpretacijama “nalaza”, nastojali smo se približiti gledištima i interesima povratnika i izbjeglica. No, ni takva perspektiva nije neproturječna, kako može izgledati. Prvo, izbjeglice i povratnici razlikuju se međusobno po svojim socio-demografskim obilježjima, socijalnom kapitalu, viđenjima svoje situacije, pogledima na povratak i izgledima za budućnost.

K tome, neke izbjeglice nisu uvijek isključivo žrtve progona (zbog rase, etničnosti, vjere, političkoga uvjerenja), nego i aktivni sudionici etničkih i drugih sukoba u kojima su, blago rečeno, činili zlo i nepravdu pripadnicima drugih grupa. Ukratko, unatoč jedinstvenoj oznaci izbjeglice ili povratnici, koju formalno-pravno nose, to su ljudi koji se kao i ostali razlikuju po svojim interesima, i također su još i više od neizbjeglica, jer su ranjiviji, izloženi raznim manipulacijama vlastitih interesa. Ni istraživači niti znanost općenito ne mogu polagati pravo na poziciju apsolutne objektivnosti i nepristranosti i kada u dobroj volji tumače interese izbjeglica i povratnika. Zato smo težili ukazivanju na različite opcije održivoga (trajnog) rješenja i na pravo izbjeglica i povratnika da ih, koliko god je to moguće, sami biraju i time zadrže svoje ljudsko djelovanje (*agency*) u određivanju svoje budućnosti.

Na kraju treba reći da ne bi bilo ni prvoga ni drugoga istraživanja, i onda ove knjige pred vama, da predstavnici UNHCR-ovog ureda u Zagrebu nisu došli do zaključka da im - u boljem razumijevanju problema manjinskoga povratka u Hrvatsku i učinkovitijega zaključivanja izbjegličke krize u zemlji i cijeloj zahvaćenoj Regiji - može pomoći sustavno empirijsko znanstveno istraživanje na povratničkom terenu. Inicijativa je potekla od tadašnjeg predstavnika UNHCR-a Jeana-Claudea Concolatoa, da bi njegov nasljednik Wilfried Buchhorn promovirao izvještaj, odnosno knjigu, s tadašnjim predsjednikom RH Stjepanom Mesićem pred diplomatskim korom u Hrvatskoj. Isti je predstavnik potom u dogovoru s nama pokrenuo drugu, proširenu i produbljenu seriju ispitivanja i razgovora sa srpskim povratnicima. Napokon, sadašnji predstavnik Terence Pike također je podržao rad na projektu i dovršetak izvještaja. Cijenimo njihovo povjerenje i osobito poštivanje profesionalne autonomije u našem radu, što povećava našu osobnu odgovornost kako za konceptualizaciju istraživanja tako i za njegove rezultate i zaključke.

Također želimo naglasiti da smo u svom radu na terenu imali veliku i nezamjenjivu pomoć pojedinih stručnih suradnika iz UNHCR ureda u Zagrebu. Prije svega, tijekom cijeloga rada na projektu bili smo u stalnoj, konstruktivnoj i produktivnoj komunikaciji s Ladom Blagaić, koja je doista poticajna osoba i učinkovita “časnica za vezu” između UNHCR-a i nas, istraživača. Mnogo dugujemo djelatnicima područnih ureda UNHCR-a u Sisku i Kninu, nevladinoj udruzi MI u Splitu te ogranku SDF-a u Okučanima. Ne samo da su nam pomogli u traženju povratnika s različitim obilježjima i iskustvima, nego su ih i kontaktirali prije razgovora i vodili nas po terenu. Teško bismo sami uspjeli doći do brojnih naših sugovornika i dobiti njihovo povjerenje bez posredovanja Predraga Milunića, Kristine Benić, Zlatka Frankovića, Tanje Kale, Milana Bijelića te Obrada Ivankovića.

Na kraju, zahvaljujemo i recenzentima, prof. dr. Bradu K. Blitzu, sa Sveučilišta Kingston u Londonu, i dr. Marku Valenti, starijem istraživaču u Centru za migracije i izbjegličke studije Sveučilište u Trondheimu - na njihovoj spremnosti da, unatoč svojim brojnim profesionalnim obavezama, u izuzetnom kratkom roku recenziraju naš izvještaj i daju svoje dragocjene primjedbe.

Prof. dr. Milan Mesić i doc. dr. sc. Dragan Bagić

III.

POLITIČKI I ZAKONSKI OKVIR POVRATKA MANJINSKIH SRPSKIH IZBJEGLICA

Ovdje ćemo ukratko skicirati pravne okvire povratka manjinskih srpskih izbjeglica natrag u Hrvatsku. Naravno, pravno reguliranje povratka ovisilo je i ovisi o političkoj volji i interesima vladajućih političkih snaga u Hrvatskoj, ali i moćnih međunarodnih političkih čimbenika, te političkih odnosa u Regiji (prvenstveno između neposredno involviranih država, nekadašnjih republika bivše SFR Jugoslavije: Hrvatske, Srbije, BiH i Crne Gore). Stoga se promjene pravnoga okvira ne mogu ni analitički u potpunosti izdvojiti iz političkoga konteksta, koji, dakle, moramo imati u vidu, barem u osnovnim naznakama.

Vjerojatno se svi ozbiljni istraživači i promatrači slažu da je tijekom i nakon završetka rata Tuđmanova vlada donijela zakonske i druge pravne akte s ciljem sprečavanja i odvratanja od povratka srpskih (kao i bošnjačkih, tada muslimanskih, i romskih) izbjeglica u Hrvatsku (Blitz, 2003:184, Blitz, 2005: 367; Koska, 2008:199).¹ Pravni i politički položaj nacionalnih manjina u RH, a onda i uvjeti za povratak manjinskih (srpskih) izbjeglica u domovinu, počeli su se unapređivati dolaskom nove koalicijske vlade lijevoga centra, pod vodstvom Ivice Račana (2000.) te izborom novoga Predsjednika Republike Stjepana Mesića. Premijer i Predsjednik javno su obznanili da je povratak i reintegracija izbjeglica jedan od prioriteta Hrvatske vlade.

Unatoč deklarativnoj opredijeljenosti za omogućavanje manjinskoga povratka, te odgovarajućim promjenama u zakonskoj i podzakonskoj regulativi,

¹ Vidi: Zakon o državljanstvu (1991); Zakon o privremenoj uporabi stanova (1991); Zakon o stambenim odnosima (1992) (uključujući amandmane na taj zakon); Zakon o davanju u najam stanova na oslobođenom području (1995); Zakon o područjima posebne državne skrbi (1996)

povratak i reintegracija manjinskih povratnika u praksi su nailazili na brojne probleme i poteškoće. K tome je ostalo otvoreno pitanje kompenzacije za stečena stanarska prava manjinskim izbjeglicama.

Na čuđenje mnogih domaćih i stranih promatrača, nova desna vlada Ive Sanadera nastavila je u započetom smjeru institucionalno-pravne dogradnje za pravedniji i učinkovitiji program povratka. Ostavljamo po strani pitanje koliko je takva orijentacija u vezi s manjinskim povratkom bila izraz genuine težnje za unapređenjem ljudskih i posebno manjinskih i izbjegličkih prava, a koliko pragmatično popuštanje pritiscima “međunarodne zajednice”. Činjenica jest da je, mada usporeno, restitucija vlasništva kuća, zemlje i drugih nekretnina zakonitim vlasnicima, manjinskim izbjeglicama, velikim dijelom ostvarena do 2005. godine. Od 19.280 privatnih kuća koje su bile zauzete vraćeno je 19.256, dok se 24 slučaja još vode u postupku žalbe pred hrvatskim sudovima. Treba imati na umu da je od 1995. Hrvatska ponovno izgradila ili popravila 146.520 obiteljskih kuća, od kojih oko 35 posto za srpske povratnike. Otprilike 6700 obiteljskih zahtjeva ostalo je neriješeno u žalbenim postupcima, a 2423 očekuje provedbu rješenja o obnovi (UNHCR, 2010b: 2).

Ovdje ćemo se posebno osvrnuti na zakonsku regulativu o stambenom zbrinjavanju bivših nositelja stanarskoga prava, budući da je na tome bilo težište novoga programa povratka, i ti su povratnici kao podskupina uključeni u ovo novo istraživanje. Postojalo je uvjerenje da je nepriznavanje stanarskih prava srpskim izbjeglicama jedna od glavnih prepreka njihova povratka u Hrvatsku, budući da je to bio dominantan oblik posjedovanja stanova u urbanim sredinama bivše socijalističke države (ICG, 2002; Harvey, 2006: 93). Naime, od 2000. nadalje, zahvaljujući snažnoj i usredotočenoj intervenciji međunarodne zajednice na vlasnička prava u BiH i uvođenju novoga vlasničkoga zakonodavstva, došlo je do dramatične promjene u stopi povratka imovine, kako kad je riječ o privatnom vlasništvu tako i ostvarenju stanarskih prava na “društvenom” vlasništvu. U Hrvatskoj, nasuprot tome, dok su neki privatni vlasnici bili u stanju ponovno doći u posjed svoje imovine, stanarska prava društvenih stanova su dokinuta, donošenjem Zakona o najmu stanova 1996. Čak i kada je 2002. nova lijeva vlada donijela zakon koji je tobože trebao osigurati zamjenski smještaj za te osobe, on se nije ostvarivao u praksi.

Izbjeglím i raseljením bivším nositeljímá stanarskoga prava ta su prava ukinuta na dva načína (Mikić, 2008: 3). Prvo, na područjímá RH koja su za

vrijeme rata ostala pod kontrolom hrvatskih vlasti sudovi su donosili presude (često bez prisutnosti, pa čak i znanja nositelja stanarskoga prava, ili po sili zakona) o oduzimanju stanarskoga prava osobama koje svoje stanove nisu koristile duže od 6 mjeseci. Drugo, na područjima koja su do sredine 1995. bila pod kontrolom pobunjenih Srba, stanarsko pravo oduzeto je dotadašnjim korisnicima stanova koji se u napuštene stanove nisu vratili 90 dana od stupanja na snagu Zakona o davanju u najam stanova na oslobođenom teritoriju. Procjenjuje se da su tako ukupno otkazana stanarska prava za oko 29.800 stambenih jedinica, od čega ogromna većina izvan područja posebne državne skrbi.²

Vlada RH oklijevala je s donošenjem programa kompenzacije bivšim nositeljima stanarskoga prava.³ Ipak, u lipnju 2003. godine Vlada Ivica Račana donijela je Program stambenog zbrinjavanja bivših nositelja stanarskog prava, koji se, međutim, stvarno počeo primjenjivati na manjinske povratnike kada je Vlada Ive Sanadera u kolovozu 2006. usvojila Zaključak o provedbi Programa stambenog zbrinjavanja povratnika - bivših nositelja stanarskog prava na stanovima izvan područja posebne državne skrbi. Postavljen je plan da se do 2011. napravi oko 3600 stanova, dok se 400 stanova namjeravalo kupiti na stambenom tržištu. Taj program, međutim, nije zadovoljio glasnogovornike srpske zajednice u Hrvatskoj. Glavna se zamjerka odnosila na status zaštićenoga najmoprimca tako dobivenih stanova, koji nije uključivao pravo bivših nositelja stanarskoga prava na otkup zamjenskoga stana, kao i njegovo nasljeđivanje (nakon smrti nositelja stan bi se vratio Državi), niti iznajmljivanje. K tome je postojala opasnost od koncentracije takvih stanova u dijelovima naselja i time getoizacije srpskih povratnika. Međutim, prema ocjeni ključnih međunarodnih organizacija, proces stambenoga zbrinjavanja i dalje nije tekao na zadovoljavajući način za manjinske povratnike. Stoga je Vlada (lipanj 2008.) donijela Akcijski plan za ubranu provedbu Programa stambenog zbrinjavanja na područjima posebne državne skrbi i izvan njih.

2 Naziv za područja RH koja su za vrijeme ratnih sukoba 1991-1995. bila izvan kontrole hrvatskih vlasti (UNHCR, 2008).

3 Teško se može osporiti da je u slučaju bivših nositelja stanarskoga prava učinjena nepravda. Treba, međutim, imati na umu da povratak, odnosno kompenzacija na stanarsko pravo (koje je ionako vrlo specifično) ne spada u međunarodno izbjegličko pravo, nego je novina koju je međunarodna zajednica uspjela uvesti kao element, upravo (pred)uvjet povratka izbjeglica i raseljenih osoba, osobito manjinskih, u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i na Kosovu. O restituciji vlasništva i kompenzaciji stanarskoga prava raspravljamo u teorijskom poglavlju.

Napredak u unapređenju zakonskih i podzakonskih okvira uvjeta povratka manjinskih izbjeglica i raseljenih osoba, posebno u smislu stambenoga zbrinjavanja bivših nositelja stanarskoga prava, potaknula je i trilateralna ministarska konferencija održana u Sarajevu (siječanj 2005.). Konferenciju su inicirale četiri međunarodne organizacije – UNHCR, EU, OSCE i Council of Europe, i na njoj su ministri vanjskih poslova Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Srbije i Crne Gore donijeli Sarajevsku deklaraciju, kojom su se potpisnici obvezali riješiti međusobne izbjegličke probleme do kraja 2006. Zaključeno je da treba naći odgovarajuća rješenja kako za izbjeglice koji se žele integrirati u mjestima svoga raseljenja, tako i za one koji su se vratili u svoje domovine ili se još uvijek žele vratiti. Budući je do početka 2010. još uvijek ostao relativno znatan broj izbjeglica bez izdržljivoga rješenja, 25. ožujka te godine održana je u Beogradu ministarska Konferencija o izdržljivim rješenjima za izbjeglice u Regiji, na kojoj su ministri vanjskih poslova Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore donijeli zajednički *Communique*, u kojem su navedeni konkretni koraci za rješavanje preostalih izbjegličkih pitanja u Regiji, i najavljena međunarodna donatorska konferencija za početak 2011.

Razvijena su dva modela stambenog zbrinjavanja za bivše nositelje stanarskog prava na području posebne državne skrbi (PPDS) i izvan njega, koji počivaju na različitim pravnim osnovama. Stambeno zbrinjavanje na PPDS-u uređeno je novim Zakonom o područjima posebne državne skrbi (srpanj, 2008.), koji je zamijenio istoimeni zakon iz 1996. Treba reći da se Zakon ne odnosi isključivo na raseljene bivše nositelje stanarskoga prava, nego i neke druge grupe građana, ako zadovoljavaju predviđene kriterije. Ovisno o stambenoj situaciji, podnositelji su mogli zahtijevati jedan od 5 modela stambenoga zbrinjavanja: A) najam kuće u državnom vlasništvu, B) najam oštećene kuće u državnom vlasništvu, C) najam stana u državnom vlasništvu; D) darovanje državnoga zemljišta i građevinskog materijala; E) darovanje osnovnog građevinskog materijala za obnovu vlastite oštećene kuće ili za gradnju kuće na vlastitom zemljištu.

Za razliku od PPDS-a, pravo na stambeno zbrinjavanje izvan toga područja nije utvrđeno zakonom, nego Vladinom Odlukom o provedbi stambenoga zbrinjavanja povratnika – bivših nositelja stanarskoga prava na stanovima izvan područja PPDS-a (svibanj, 2008.), čime je stupio izvan snage Zaključak Vlade RH o provedbi programa stambenog zbrinjavanja povratnika - bivših nositelja

stanarskog prava - na stanovima izvan PPDS-a, iz 2006. Rok za podnošenje zahtjeva za stambeno zbrinjavanje izvan PPDS-a istekao je 30. rujna 2005., dok za područje PPDS-a ostao otvoren. Svojom Odlukom o otkupu stanova u državnom vlasništvu 2. rujna 2010. Vlada je otvorila mogućnost otkupa dodijeljenih stanova i bivšim nositeljima stanarskog prava, tako da su i u tome izjednačeni s ostalim hrvatskim građanima, čime je i njihovo bivše stanarsko pravo stvarno po svojim učincima postalo vlasničko pravo. Napokon, Odlukom Vlade (ožujak, 2011.) otvara se novi rok za podnošenje zahtjeva za stambeno zbrinjavanje izvan područja od posebne državne skrbi, koji ističe 9. prosinca 2011. K tome su zahtjevi za stambeno zbrinjavanje unutar područja od posebne državne skrbi još uvijek aktualni, jer još nije donesen krajnji rok za njihovo podnošenje.

Nakon stambenoga zbrinjavanja, drugi se ključan zahtjev manjinskih povratnika i njihovih zagovornika odnosi na priznavanje radnoga staža srpskim izbjeglicama i raseljenim osobama, koji su za vrijeme rata radili izvan područja pod kontrolom hrvatskih vlasti. Vlada je još 1997. usvojila Zakon o konvalidaciji. No, kako mnoge zainteresirane manjinske izbjeglice i raseljene osobe nisu stigli u roku predati zahtjeve i odgovarajuću dokumentaciju, tražen je novi rok. I on je otvoren usvajanjem Pravilnika o postupku konvalidiranja odluka i pojedinačnih akata iz područja mirovinskog osiguranja, koji je stupio na snagu 17. svibnja 2008. Prema evidenciji Hrvatskoga zavoda za mirovinsko osiguranje, od stupanja na snagu Pravilnika zaprimljeno je 7796 zahtjeva za konvalidaciju staža. Riješen je 861 predmet, od čega 425 pozitivno.

Dio obveza iz Akcijskoga plana za 2009. još nije ostvaren, za što postoji opravdanje u gospodarskoj recesiji i sporijem tempu stambene izgradnje. Zbog toga je Vlada 24. lipnja 2010. donijela Revidirani akcijski plan za ubrzanu provedbu Programa stambenog zbrinjavanja na i izvan područja posebne državne skrbi za izbjeglice-bivše nositelje stanarskog prava, koji se žele vratiti u Republiku Hrvatsku. Njime je do kraja 2010. planirano stambeno zbrinjavanje 1265 obitelji BNSP. Za 709 obitelji na PPDS-u u tijeku je izgradnja ili obnova stanova, koji bi se trebali dovršiti do polovice 2011. godine. U istom razdoblju planirana je kupnja još 143 stana. Time bi se u navedenom roku zbrinulo još 2117 obitelji izbjeglica-BNST (Vlada RH, 2010:3).

IV.

KRATKI UVOD U NASTANAK IZBJEGLIŠTVA U HRVATSKOJ

Sve izbjegličke krize, a onda i njihovi izbjeglički tokovi i procesi, imaju svoju, kraću ili dužu, povijest koja polazi od njihovih društveno-političkih uzroka. U svakoj daljnjoj fazi izbjegličkih kriza, perspektiva njihovoga (p)održavanja ili rješavanja ovisi o promjenljivim društveno-političkim prilikama, kako u zemljama podrijetla izbjeglica, tako i u zemljama izbjeglištva i naseljavanja, te o političkim strategijama i interesima dominantnih političkih snaga u “međunarodnoj zajednici”. To, naravno vrijedi i za izbjegličke tokove nastale u Hrvatskoj, koji se danas uglavnom svode (kad je riječ samo o izbjeglicama iz Hrvatske) na pitanje povratka ili drugoga izdržljivog rješenja za preostale srpske izbjegličke i povratničke kontingente.

Ne pokušavamo ovdje dati (svoju) ocjenu o razmjerima kršenja ljudskih prava i zločina počinjenih na jednoj ili drugoj strani u etničkim sukobima koji su proizveli izbjeglička kretanja u Hrvatskoj, a niti ih relativizirati ili izjednačavati. To ostavljamo ozbiljnim i dokumentiranim historijskim studijama. Želimo samo upozoriti da naše istraživanje, koje se svodi na jedan aspekt izbjegličko-raseljeničke krize nastale u Hrvatskoj, ima svoje duboke povijesne, društvene i političke uzroke, odnosno genezu. Stoga, znanstvena i politička korektnost nalaže da ovaj širi i dugoročniji društveni kontekst treba imati u vidu ako se želi što objektivnije interpretirati naše nalaze, te razumjeti aktualne povratničke procese.

Tri su osnovna razloga zašto se nastojimo ograničiti ne elementarnu i relativno neutralnu deskripciju problema kojim se naše istraživanje bavi. Prvo, ova studija ima vrlo jasno određeni predmet istraživanja, a to su

aktualni problemi i pitanja povratka srpskih izbjeglica u Hrvatsku. Drugo, o uzrocima raspada SFRJ, i s tim u vezi ratnih sukoba na etničko-vjerskoj osnovi u dvije navedene države, čiji su se građani (osobito u Hrvatskoj) u velikoj većini referendumski izjasnili za osamostaljenje, napisani su do sada brojni radovi, od pamfletsko-političkih do ozbiljnih znanstvenih. No, ni posljednji (što je razumljivo zbog žestine međuetničkih sukoba i političke osjetljivosti uključenih i zainteresirani strana u te povijesno bliske događaje) još uvijek ne pružaju šire, a kamoli transnacionalno prihvaćene zaključke o uzrocima i posljedicama rata na prostoru Hrvatske (i Bosne i Hercegovine). Dakle, unatoč pojedinim vrijednim i savjesnim istraživanjima i analizama, ne možemo se na njih osloniti, a da ne izazovemo daljnje sporove, kojima ništa ne bismo pridonijeli, a istodobno bismo odveli pozornost od središnjeg istraživačkog zadatka i empirijskih nalaza te od naše analize i viđenja aktualnih procesa povratka manjinskih izbjeglica u Hrvatsku. Treće, mi ne želimo olako upućivati bilo na isključive krivce (na jednoj ili drugoj sukobljenoj strani), bilo na isključive žrtve (pa makar se radilo i o izbjeglicama), niti, pak, relativizirati i izjednačavati krivnju i krivce na razini sukobljenih etničkih kolektiviteta, jer tada se ne možemo odmaknuti od njihove kolektivne odgovornosti.

Želimo samo napomenuti da smo svjesni neraskidive veze izbjegličke geneze, njezine dosadašnje drame i aktualnih pitanja. U neraščišćenom političkom kontekstu krivnje i odgovornosti, svako nerješavanje ali i rješavanje izbjegličkoga položaja preostalih srpskih izbjegličkih i povratničkih kontingenata, može se (politički ili politikanski) “ocijeniti” kao nepravedna ili nepravična, naprosto nezadovoljavajuća “politika”, bilo spram izbjeglica ili pak spram većinskoga hrvatskog stanovništva. Može se očekivati da će takva vrsta kritike dolaziti ponajprije od glasnogovornika ekstremnih nacionalističkih, etničko i vjerski isključivih, političkih snaga, kako unutar srpskoga tako i hrvatskoga političkoga korpusa. Ne vidimo, međutim, mogućnost idealnoga i jedinstvenog (za sve izbjeglice jedna jedina opcija) rješenja bilo kojeg izbjegličkog problema, pa tako ni izbjeglica iz Hrvatske. Pojednostavljeno govoreći, to je i teorijski nezamislivo, budući da se nakon neke izbjegličke krize ne može uspostaviti prijašnje društveno i političko stanje (u njihovoj domovini u cjelini, pa ni u lokalnom okruženju njihovih, prijašnjih, domova). No, uvjereni smo da to ne opravdava sve zainteresirane i odgovorne političke čimbenike da ne nastoje doći do relativno zadovoljavajućih rješenja za povratak, odnosno do

drugih prihvatljivih opcija, jer je to nesumnjivo u egzistencijalnom interesu samih izbjeglica (povratnika). U težnji da u osnovnim crtama i što objektivnije prikazemo nastanak srpskoga izbjegličkog korpusa iz Hrvatske i njegove preostale izbjegličke i povratničke kontingente (u Hrvatsku), oslonit ćemo se na autore čiji se radovi, po intenciji i pristupu, čine relativno manje polemični od nekih drugih.

Brad Blitz (2003: 182), u svom vrlo kritičkom članku o hrvatskoj “politici povratka” prema manjinskim srpskim izbjeglicama, izbjegličku genezu vidi u neprihvatanju srpske manjine legitimne odluke izrazite većine stanovništva Hrvatske, nakon višestranačkih izbora, o neovisnosti od “SFRJ pod srpskom dominacijom”. Etnički Srbi, u krajevima gdje su imali apsolutnu ili relativnu većinu (tzv. Krajina, Istočna i Zapadna Slavonija) otvoreno su se pobunili protiv nove hrvatske države i njezinih vlasti, što je im je olakšala vojna podrška JNA, koja ubrzo postaje velikosrpska vojska u rukama Miloševića, i proglasili “srpska autonomna područja”. Velikosrpski pokret pod Miloševićevim vodstvom (koji se prema vani nastojao prikazati braniteljem Jugoslavije) s osloncem na transformiranu JNA, smjerao je zapravo na stvaranje Velike Srbije u kojoj bi živjeli i vladali etnički Srbi iz prostora cijele dotadašnje Jugoslavije. Time mi ne želimo reći da su svi Srbi na samoproglašenim autonomnim područjima, i osobito izvan njih, aktivno podržavali takvu politiku, a poznata su i stradanja onih pojedinaca koji su se tome otvoreno suprotstavili.

Treba priznati da njihovo nezadovoljstvo, pa i strah od Tuđmanovog nacionalističkoga režima, nije bio bez osnove, jer su mnogi Srbi u njemu vidjeli nastavak ustaške profašističke Nezavisne Države Hrvatske iz Drugoga svjetskoga rata, koja je provodila masovno etničko čišćenje Židova, Srba i Roma. No taj je strah bio podgrijavan i preuveličavan u velikosrpskim medijima, da bi se Srbi na tim prostorima lakše mobilizirali protiv Hrvata i osamostaljenja Hrvatske. Zapravo, srpski egzodus iz Hrvatske, posebno iz gradova pod hrvatskim vlastima, počeo je postupno s raspadom Jugoslavije (a ne isključivo nakon *Oluje!*). Hrvatskim nacionalističkim ekstremistima otvorena srpska pobuna politički je dobrodošla da bi (re)afirmirali tezu o Srbima kao remetilačkom elementu na hrvatskom nacionalnom prostoru¹.

1 I drugdje u Istočnoj Europi na neke se manjine gledalo (ili još gleda) kao svojevrzne “imperijalne manjine” - agente prijašnjih tlačiteljskih imperijalističkih politika, posebno Austro-Ugarske, koje su otežavale ostvarenje nacionalnih aspiracija današnjih samostalnih nacija (Tsilevich, 2001:161).

Treba imati u vidu da je već na početku državno-političkih promjena Hrvatska doživjela dva osnovna izbjeglička toka (Blitz, 2003: 182).² Prvi je započeo 1991. i nastavljen je zbog oružanih napada i zauzimanja prostora nazvanoga SAO Krajina i Istočna Slavonija od strane pobunjenih srpskih paravojnih formacija uz pomoć jedinica JNA. Otprilike 84.000 etničkih Hrvata (i ne-Srba) ili je protjerano ili je pod pritiskom napustilo zauzeta područja. Uslijedilo je preseljenje oko 70.000 Srba u Istočnu Slavoniju, na kojoj je također proklamirana srpska autonomija. Prisilna raseljavanja nastavljaju se do sredine 1990-ih. Dok za strah etničkih Srba u samostalnoj hrvatskoj državi, i nezadovoljstvo zbog gubitka posebnoga položaja³, treba imati razumijevanja, politika protjerivanja i obespravljanja Hrvata i drugih nesrpskih zajednica, koje su provodile srpske para-vlasti na područjima Hrvatske pod svojom kontrolom, delegitimirala je njihove zahtjeve za autonomijom, kako u moralnom tako i u liberalno-demokratskom smislu. Tako su se politike etničkoga čišćenja međusobno podupirale, produbljujući etničke sukobe, uključujući mnoge ljude na obje strane, bilo kao počinitelje zločina i nepravdi bilo kao žrtve.

Za vrijeme i nakon hrvatske vojno-redarstvene operacije “Oluja” u kolovozu 1995. oko 250.000 Srba napustilo je područje SAO Krajine i otišlo u izbjeglištvo, uglavnom u Srbiju i Bosnu i Hercegovinu. Iako su hrvatske vlasti pozvale srpsko stanovništvo da ostane u svojim kućama i mjestima, njihov je odlazak već bio pripremljen i organiziran, i kasnije potaknut velikim kršenjem njihovih ljudskih prava i ubojstvima civila (HHO 2001: 20), njihov je broj dalje rastao na nekih 300.000 (OSCE, 2005).⁴

Ukratko, etnički sukobi i neprijateljstva u razdoblju 1991.-1997. prouzročili su raseljavanje oko 950.000 stanovnika Hrvatske (od oko 4,5 milijuna). Ukupno među raseljenima u tom razdoblju bilo je, prema Mikiću (2008: 2)⁵ oko 550.000 hrvatskih građana uglavnom hrvatske nacionalnosti i oko 400.000 srpske

2 Daljnje istraživanje raseljeničkih i izbjegličkih tokova generiranih u Hrvatskoj pokazao bi da su se mnogi srpski izbjeglice i raseljene osobe zapravo raseljavali u nekoliko etapa unutar i izvan Hrvatske (Harvey, 2006: 95).

3 Srbi u Hrvatskoj s pravom su tvrdili da u SR Hrvatskoj nisu bili u statusu nacionalne manjine (što je unekoliko točno i za ostale manjinske grupe koje su tada konstitucionalno definirane kao “narodnosti”, a ne manjine). No, to ne znači da su bili izjednačeni s Hrvatima u smislu državne konstitutivnosti (inače bi Hrvatska bila konstituirana kao federalna republika s autonomnom jedinicom).

4 Mi ovdje uopće ne insistiramo na navedenim brojevima. Poznato nam je da postoje i druge veće ili manje procjene srpskoga izbjegličkoga korpusa i dopuštamo da mogu biti realnije. Mi samo želimo ugrubo ocrtati razmjere i karakter izbjegličke krize u Hrvatskoj i posebno srpskih izbjegličkih kontingenata, da bismo predočili razmjere i složenost kasnijeg rješavanja izbjegličkih problema, posebno izbjeglih Srba iz Hrvatske.

nacionalnosti (Mikić). To su, vjerojatno, visoke procjene za jednu i drugu skupinu, i vjerojatno uključuju višestruka raseljavanja. Recentno UNHCR-ovo sažimanje podataka, s kraja prošle godine, navodi za 1991/1992. 550.000 raseljenih osoba u Hrvatskoj, te 250.000 srpskih izbjeglica iz Hrvatske nakon 1995. (UNHCR (2010: 3-4). Treba imati u vidu i oko 400.000 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine koji su 1991/1992. u Hrvatskoj potražili utočište (IOM, 2007). Sami ističemo da postoje i drukčije procjene jer egzaktih “podataka” nema. Za naše istraživanje i analizu važno je imati u vidu da su razmjeri izbjegličko raseljeničke krize u Hrvatskoj (i oko Hrvatske) u svakom slučaju bili izuzetno veliki i dramatični, te da su pogađali kako etničke Srbe tako i etničke Hrvate (te Muslimane odnosno Bošnjake kao izbjeglice iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj). Mada je naše istraživanje usmjereno na aktualne tokove i procese povratka etničkih srpskih izbjeglica u Hrvatsku, oni se ne odigravaju, niti se mogu razumjeti, izvan ovoga širega društvenoga i povijesnoga konteksta, odnosno neovisno od svoje geneze.

Ovdje je bitno naglasiti aktivnu, uvelike manipulativnu ulogu srbijanskih vladajućih (kao i hrvatskih s druge strane) čimbenika u nastanku srpskoga izbjeglištva⁶ kao i u kasnijim izbjegličkim procesima.⁷ Kasnije, tijekom izbjeglištva srpske izbjeglice u Srbiji u svojoj političkoj orijentaciji, a onda i u pitanju povratka u Hrvatsku, oslanjali su se prvenstveno na vlasti u Beogradu, a izbjeglice u Republici Srpskoj na Srpsku demokratsku stranku. “Stoga je odnos između interesa političkih elita u područjima izbjeglištva, te akcija i odluka izbjeglica, bio jedan od ključnih čimbenika u organizaciji različitih izbjegličkih grupa, i u pitanjima oko njihovog mogućega povratka u područja podrijetla” (Harvey, 2005: 96; 98). Nakon vojno-redarstvene operacije *Bljesak* (svibanj, 1995), kada su oslobođeni dijelovi Zapadne Slavonije, i osobito nakon *Oluje* (u kolovozu 1995.), kada je oslobođena “Krajina”, srpski izbjeglice iz tih krajeva

5 Autor je navedenu publikaciju pisao u okviru programa Prava manjina u praksi u jugoistočnoj Europi - Nacionalna strategija za Hrvatsku koju provodi Koalicija za promociju i zaštitu ljudskih prava, uz potporu Baudouin fondacije.

6 Blitz tvrdi da “postoje dokazi da se s neugodnim položajem krajinskih Srba manipuliralo u svrhu racionaliziranja Miloševićeve unionističke politike, koja je smjerala okupiti sve Srbe u jednoj etnički homogenoj državi”. O tome slikovito svjedoče parole koje su se mogle vidjeti već na prvim srpskim antivladinim skupovima: “Ovo je Srbija!” i “Svi Srbi u jednoj državi!”

7 V. Koska (2008: 203) je primijetio da je politika Vlade Srbije “obnavljala njihovu agoniju, prvo ih zadržavajući na granicama, a kasnije ih usmjeravajući na Kosovo”. Ne samo to, nego su vojne i policijske vlasti, ako izbjeglice nisu željeli dobrovoljno, prisilno mobilizirali i slali na bojišnicu vojno sposobne muškarce. Koska ovaj svoj rad temelji na kvalitativnom empirijskom istraživanju povratka srpskih izbjeglica u banovinski gradić Glinu, na području “Krajine”, što je bila i osnova njegove magistarske disertacije obranjene na Refugee Studies Centre, Oxford University (2007). O tome ćemo raspravljati u kontekstu problematizacije pojma “doma” za izbjeglice i povratnike.

poticani su na naseljavanje u Istočnoj Slavoniji, koja je ostala pod kontrolom lokalnih srpskih pobunjenih vlasti i JNA, da bi osnažili srpski etnički korpus u toj subregiji. U tim slučajevima radilo se o raseljenim osobama, budući da su se nedobrovoljno premještali unutar iste države. Dobar dio njih otišao je naknadno (privremeno ili stalno) u izbjeglištvo, nakon što je taj dio Hrvatske miroljubivo inkorporiran, temeljem međunarodnoga sporazuma (1998).

Tijekom izbjeglištva srpske su se izbjeglice mahom suočile s teškim životnim nedaćama: lošim smještajem, siromaštvom, nedostatkom posla, nesigurnom budućnosti, odbijanjem državljanstva, pa i neprijateljstvom domaćih Srba u okolini svoga smještaja, mada je bilo i pozitivnih iskustava i uspjele integracije u zemlji primitka. Uslijedili su još teži dani za rane srpske povratnike koji su dočekani uglavnom s otvorenim neprijateljstvom domaćega, i osobito naseljenoga hrvatskoga stanovništva (većinom izbjeglica iz Bosne i Hercegovine), nedovoljno zaštićeni u pravnom, pa i u golom, fizičkom smislu sigurnosti.

Time što su bili izbjeglice ili raseljene osobe, povratnici su u pravilu gubitnici. Većinom trpe, veće ili manje, materijalne gubitke, kao što su porušeni, oštećeni i opljačkani domovi i druga imovina. Još je važniji emocionalni gubitak članova porodice, a onda i osobnih stvari, putem kojih se (p)održavaju sjećanja na važne porodične događaje i na pretke. Ukratko, njihov je dotadašnji životni tok naprosto prekinut, na duže ili kraće vrijeme, na više ili manje brutalan način. “No posebno breme često je nametnuto ljudima koji se nastoje vratiti u područja na kojima će činiti manjinu stanovništva. Oni će se, u političkom okruženju još uvijek zatrovanom agresivnim nacionalizmom, susresti s različitim oblicima diskriminacije, koja je povezana s time da se na vas gleda kao na “drugoga”. To uključuje, primjerice, premlaćivanje pridošlica, rušenje ili oštećivanje njihovih ponovno izgrađenih kuća pred sam povratak vlasnika, nedostatak posla ili prilika za školovanje, maltretiranje sa strane državne uprave, ...” (Heimerl, 2005:380-381). Uz nasilje i uznemiravanje manjinski povratnici često su žrtve društveno-ekonomske diskriminacije na gotovo svakoj razini.

Pomirenje, a time i uspješniji povratak srpskih izbjeglica u Hrvatsku (kao i povratak svih izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu), otežan je, prema tvrdnjama respektabilnih istraživača (Žunec, 1998; Banac, 2006; Harvey, 2006:92-93) karakterom međuetničkih sukoba. Oni dokazuju da “etničko čišćenje” nije tek nesretna posljedica rata, nego da su moćne političke snage prije, za vrijeme i

poslije rata upravo smjerale stvaranju nacionalno što homogenijih prostora u novim državama. Pravi ciljevi rata nisu bili stvar vojne strategije nego upravo uništenje infrastrukture i primarnih socijalnih odnosa na dotada etnički miješanim prostorima, da bi se onemogućilo ili barem obeshrabrio budući suživot (Žunec, 1999). Ipak, treba istaknuti da se fizička sigurnost više ne smatra nekom poteškoćom za povratnike, mada su i zadnjih godina zabilježeni pojedini slučajevi djela iz mržnje ili nasilja nad povratnicima (UNHCR, 2010b:2).

Do kraja ožujka 2010. prema UNHCR-u (2010b) ostalo je registrirano 70.421 srpskih izbjeglica iz Hrvatske u regiji, od čega 61.215 u Srbiji. No, “pretpostavlja se da je njihov stvarni broj znatno manji budući da su mnogi izbjeglice već našli izdržljivo rješenje ili stekli novo državljanstvo”. Uredi UNHCR-a u Beogradu i Zagrebu identificirali su stanovite nedosljednosti u službenim statistikama izbjeglica i povratnika. Među njima su i 10.663 osobe koje su registrirane istodobno kao povratnici u Hrvatskoj i kao izbjeglice u Srbiji. U Hrvatskoj su ostale ukupno 3033 raseljene osobe i izbjeglice, od čega 651 izbjeglica iz Srbije te 236 iz Srbije i Kosova.

Naše empirijsko istraživanje odnosi se na manjinske srpske povratnike, kojih je, u vrijeme slučajnoga izbora za statistički reprezentativan uzorak, službeno registrirano 132.707 (UNHCR, 2010a), od čega 23.231 srpskih povratnika, koji su bili u statusu unutarnje raseljenih osoba (uglavnom iz drugih dijelova Hrvatske u Istočnu Slavoniju). U kvalitativni dio studije (intervjui) uključen je i manji broj srpskih izbjeglica koji (i dalje) žive u Srbiji. Broj srpskih izbjeglica iz Hrvatske u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, prema službenim podacima tih država, smanjen je od 199.066 u 2004. na 69.440 u 2010. godini. Znatniji povratak srpskih izbjeglica iz Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine registriran je 1998. (3121), da bi za dvije godine dostigao svoj maksimum (20.716), i od tada kontinuirano opada do 2009., kada je registrirano samo 710 povratnika. Novi aspekt empirijskoga istraživanja u odnosu na naš prethodni izvještaj za UNHCR (Mesić; Bagić, 2007) odnosi se na “bivše nositelje stanarskoga prava”.⁸

Treba reći da “stanarsko pravo” nikako ne spada u međunarodno izbjegličko pravo, ali može spadati u humanitarno zbog očite diskriminacije prema srpskim izbjeglicama prilikom njegovoga ukidanja. Prema UNHCR-ovoj prezentaciji (2010a: 9), s osloncem na službene podatke Ministarstva regionalnoga razvitka, šumarstva i vodnog gospodarstva, ukupno je

podneseno 14.006 obiteljskih zahtjeva za stambenim zbrinjavanjem bivših nositelja stanarskoga prava. Od toga 4590 u urbanim sredinama, izvan područja pogođenih ratom. Pozitivno je riješeno 7853 zahtjeva, od čega 1559 u gradskim područjima. U prvostupanjskom nedovršenom postupku nalazi se 2918, a negativno je prvostupanjski riješeno 3235 slučajeva. To je, dakle, druga podgrupa manjinskih povratnika, koja je također reprezentativno zastupljena u našem anketnom uzorku.

Na kraju treba istaknuti da je Hrvatska vlada ispunila zahtjeve bivših nositelja stanarskoga prava, koje su podržali i međunarodni čimbenici, i zakonski omogućila otkup tih stanova pod znatno povoljnijim uvjetima nego što su tržišne cijene. Također je produljen i rok za podnošenje novih zahtjeva za stambenim zbrinjavanjem.

10 Prema terenskom istraživanju koje su 2008. zajedno proveli UNHCR i Srbijanski povjerenik za izbjeglice samo 5% preostalih izbjeglica u Srbiji razmišljalo je o opciji povratka (OSCE, 2010:9) (Komesarijat za izbjeglice RS (2008: 2). Bivši nositelji stanarskoga prava je termin u okviru Programa stambenoga zbrinjavanja koji se odnosi načelno na sve bivše nositelje stanarskoga prava koji žele živjeti u Hrvatskoj, ali je praktički uveden zbog srpskih izbjeglica, većim dijelom iz dijelova Hrvatske izvan kontrole pobunjenih Srba, koji su imali "stanarsko pravo" na stanovima, a nisu ga uspjeli iskoristiti do ukidanja stanarskoga prava. Stanarsko pravo je bila socijalistička pravna kategorija, po kojoj su "vlasnici" stanova bile javne ustanove ili poduzeća, ali je ono bilo neotudivo od nositelja, te prenosivo na članove obitelji, mada se ti stanovi legalno nisu smjeli prodavati (Philpott (2005: 3). Kako je takvo pravo u RH ubrzo ukinuto, to više ne mogu postojati nositelji stanarskoga prava. Zato se nazivaju "bivšim nositeljima", a njihovo bivše stanarsko pravo – stečeno pravo. Općenito bivšim nositeljima stanarskoga prava zakonski je omogućen otkup stana i prelazak u privatno vlasništvo. No, zbog očito namjerne kratkoće rokova za podnošenje zahtjeva, srpske izbjeglice bili su praktički diskriminirani u toj mogućnosti, i ostali su bez tih stanova. Ukratko, pod "bivšim nositeljima stanarskoga prava" misli se na osobe koje su do 1991. stekli stanarsko pravo na stanovima u društvenom vlasništvu, i u njima živjeli sami ili zajedno s članovima obitelji, i koji su iz raznih razloga morali napustiti svoje stanove za vrijeme rata u RH, te u njima ne borave ili nemaju valjanu pravnu osnovu za njihovo korištenje (Mikić, 2008: 10, nap. 2)

V.

POVRATAK IZBJEGLICA – KONCEPTUALNA PITANJA

UVOD

Povratak ljudi u zemlju koju su napustili (dobrovoljno ili nedobrovoljno), uz pravo na izlazak iz bilo koje zemlje, jedno je od osnovnih ljudskih prava zapisanih u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima (1948). Ženevskom konvencijom o statusu izbjeglica (1951) određeno je koji nedobrovoljni migranti mogu polagati pravo na međunarodno pravnu zaštitu izbjeglica. U tu je svrhu osnovana i središnja agencija za promicanje prava izbjeglica i rješavanje njihovih problema - UNHCR. Njezin mandat odnosi se na izbjeglice sve dok se za njih ne osigura jedno od 'izdržljivih' (*durable*) rješenja: repatrijacija ili povratak¹, azil u zemlji izbjeglištva ili preseljenje u treću zemlju. Mada je povratak načelno prihvaćen prvim najboljim rješenjem za izbjeglice, zbog svojih strateških političkih i ekonomskih interesa tijekom Hladnoga rata, Zapadni svijet praktički je odustao od politike povratka za izbjeglice iz komunističkih država (Chimni, 1992: 57-58), a čini se da je to uvelike odgovaralo i tim izbjeglicama, koje se uglavnom nisu željele vraćati iz političkih razloga u zemlje svoga porijekla. B.S. Chimni (1999:1) razlikuje dva razdoblja u poslijeratnoj historiji rješavanja izbjegličkih kriza u svijetu. Do sredine 1980-ih za međunarodnu zajednicu i UNHCR kao ključnu agenciju na ovom području, izdržljivo rješenje

¹ Termin 'repatrijacija' uvriježen je u međunarodnom izbjegličkom pravu, i često ga koriste agencije UN i političari kada misle na fizički akt povratka u zemlju porijekla. Pojam povratka nalazimo u diskursu o međunarodnim ljudskim pravima, i obično ga prihvaćaju istraživači i izbjeglice da bi opisali pojedinačna i socio-kulturna iskustva izbjeglica kad se vraćaju (Muggeridge and Dona, 2006:430, nap. 1; Ballard, 2010:467, nap. 23). Mi ćemo naizmjenice koristiti jedan i drugi termin, ovisno o tome što želimo naglasiti.

za tadašnje izbjeglice stvarno se svodilo na dvije inačice integracije (bilo u prvoj ili novoj zemlji primitka). Od sredine 1980-ih, zbog naglog rasta izbjeglica i drugih migranata iz siromašnoga Juga u razvijenim zemljama Zapada, i osobito nakon masovnih izbjegličkih valova nastalih u etničkim ratovima oko stvaranja novih nacionalnih država na prostorima raspadajuće socijalističke Jugoslavije (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Kosovo), povratak izbjeglica naglo dolazi u prvi plan međunarodne izbjegličke politike.²

Ukratko na djelu je nekoliko osnovnih razloga povećane angažiranosti međunarodnih organizacija zaduženih za pitanja izbjeglica oko njihovoga povratka. Prvo, to je uspostava ‘novog svjetskog poretka’ koja je omogućila velike projekte povratka. Drugo, to je interes ključnih čimbenika u međunarodnim odnosima u uspostavljanju održivog mira u post-konfliktnim zemljama, pri čemu se povratak sada pokazuje ključnim stabilizatorom procesa demokratizacije i pomirenja u tim društvima. Njime se, također, nastoji, barem djelomično, ispraviti posljedice ‘etničkoga čišćenja’, posebno vraćanjem pripadnika ‘manjina’³ ne samo u njihovu domovinu, nego i u njihova mjesta i domove podrijetla. Ovim etničkim ‘remiksanjem’ ‘međunarodna zajednica’⁴ nastoji iskupiti svoje ‘grijehe’, što zbog posebnih i suprotstavljenih interesa velikih ‘igrača’ u njoj nije na vrijeme i učinkovito djelovala na sprečavanju ili zaustavljanju etničkog čišćenja. Treće, time testira održivost multinacionalnih zajednica u današnje vrijeme. Četvrto, izbjeglice (kao i neželjeni migranti) postali su preveliki (ekonomski i društveni) teret za pojedine države njihova (privremenog) primitka.⁵ O značaju koji su ključni međunarodni čimbenici

2 Drugo razdoblje Chimni (1999:1) dijeli dalje u tri faze. U prvoj do 1993. promovirana je *dobrovoljna* repatrijacija kao izdržljivo rješenje (*durable solution*). Slijedi kratka faza do 1996., kad je uveden koncept *sigurnoga* povratka, u kontekstu režima privremenog prihvatanja izbjegličkih kontingenata u zemljama Zapadne Europe. Pri tome je model sigurnoga povratka, kaže Chimni, zauzimao srednju poziciju na zamišljenom kontinuumu između nedobrovoljne i dobrovoljne repatrijacije. Od 1996. otvara se mogućnost da UNHCR podržava povratničke projekte i onda kada nije (potpuno) sigurno da su zadovoljeni dotadašnji standardi dobrovoljnosti povratka (iz bogatih zemalja privremenoga primitka izbjeglica). Naravno, to ne znači da dobrovoljni povratak nije i dalje idealni i najpoželjniji cilj UNHCR-ove izbjegličke politike.

3 Pojam manjinskih povratnika, kako je dobro primijetila Joanna Harvey (2006:108) u izvještajima o izbjegličkim kretanjima u ovoj Regiji, ne koristi se u uobičajenom smislu nacionalne manjine, nego se odnosi na grupe koje se vraćaju (ili ostaju) na području pod efektivnom kontrolom druge etničke grupe (pa makar, dakle, povratničke grupe lokalno činile većinu stanovništva).

4 Slažemo se s J. Harvey (2006: 98; 107) i oko karakterizacije pojma ‘međunarodne zajednice’, koji je zbog toga također u navodnicima. “Neka vrst jedinstvene svrhovitosti često se pripisuje različitoj zbirci država, institucija, aktera i struktura, koje čine ono što je nazvano ‘međunarodnom zajednicom’. U stvari postoje mnogi interesi u igri između raznih aktera, i oni imaju upliva na proces povratka na različite načine”.

5 Sva četiri razloga poticanja povratka izbjeglica i raseljenih osoba mogu se jasno prepoznati u politici međunarodne zajednice u rješavanju izbjegličkih problema u slučaju Bosne i Hercegovine i Kosova. Za povratak izbjeglica iz Bosne i Hercegovine ponajprije je bila zainteresirana SR Njemačka koja ih je najviše primila. Kad je riječ o Hrvatskoj, treći razlog imao je posredno značenje jer je gro izbjeglica (bio) preseljen u Srbiji i bosansko-hercegovački entitet Republiku Srpsku.

pridali repatrijaciji, govori UNHCR-ovo proglašenje 1990-ih ‘desetljećem dobrovoljne repatrijacije izbjeglica’ (Duffy Toft, 2007:139).⁶ Istraživači, kao što su Hathaway i Alexander (1997), Bascom (1994), Sepulveda (1996), Douzinas i Warrington (1995), i drugi, suprotstavili su se akcijama ‘dobrovoljnoga povratka’ Izvršnoga ogranka UNHCR-a (MacDonald, 2006:86).

Društveni istraživači vjerno su u svojim istraživanjima slijedili ove promjene interesa i politike na području izbjegličkih studija. Tako se tijekom 1970-ih istraživao uglavnom sam bijeg izbjeglica, 1980-ih azil i novo naseljavanje, da bi se pozornost 1990-ih preusmjerila na repatrijaciju (Preston, 1999). Napokon, kao što i ova naša rasprava pokazuje, od početka 21. stoljeća istraživači postaju sve kritičniji spram pojednostavljenoga viđenja povratka, ukazujući na njegovu složenost i proturječnost, te problematizirajući njegovu održivost (Muggeridge and Dona, 2006: 416).

Monica Duffy Toft (2007:140-141) drži da je koncept repatrijacije ostao pod-teoretiziran, što se odražava onda i na rješavanje konkretnih praktično-političkih pitanja. Postoji li samo jedan tip repatrijacije ili više tipova? Pod kojim uvjetima su izbjeglice najviše sklone povratku na ovaj ili onaj način? Koji čimbenici doprinose a koji ometaju repatrijaciju, odnosno njezine različite tipove? Kada se treba zalagati za alternativna rješenja umjesto repatrijacije? Svaki projekt repatrijacije ne odnosi se samo na izbjeglice same, nego uključuje više ili manje različite interese zainteresiranih čimbenika: zemlje porijekla i zemlje (privremenog) azila, te ‘međunarodne zajednice’. Kako je za autoricu izbjeglički problem eminentno političko pitanje, u politici repatrijacije prepoznaje tri vrste izazova. Prvi se odnosi na šticeenje prava i sigurnosti izbjeglica-povratnika kao *pojedinaca*. Drugi se tiče opasnosti da povratak izbjeglica ne potkopa teško ustanovljeni mir i stabilnost u *državi porijekla*. I treći je izazov izbjegličke krize široj regionalnoj stabilnosti. “Zapravo, svaka operacija povratka predstavlja jedinstvene izazove i sukobe interesa o kojima se treba pregovarati da bi se ostvario pravo na povratak” (Bradley, 2008:289).

Mogu se postaviti dva ključna pitanja oko svake repatrijacije. Prvo je li ona dobrovoljna ili nedobrovoljna (prisilna). I drugo, je li organizirana ili spontana.

⁶ Na žalost, međunarodna politika povratka izbjeglica od početka 1990-ih nije ni izdaleka polučila očekivane rezultate. Ukupni broj izbjeglica nije se bitno smanjio od 1990 (Duffy Toft, 2007: 150; 153). Svjetska izbjeglička perspektiva danas je možda još manje ohrabrujuća, budući je ponovno naseljavanje kao alternativno izdržljivo rješenje dostupno tek malom dijelu (oko 5 posto) izbjeglica u svijetu (World Refugee Survey, 2004: 11).

Križanjem tih dviju osi dobiju se četiri idealno-tipske inačice repatrijacije (Duffy Toft, 2007:147-148). UNHCR ima mandat samo za dobrovoljnu repatrijaciju⁷, i pri tome daje prednost organiziranoj repatrijaciji. Temeljne pretpostavke za organiziranu repatrijaciju su, s jedne strane, želja izbjeglica da se vrate u zemlju porijekla, i s druge, da su zainteresirane zemlje i onda UN spremne snositi nužne troškove organizacije i povratka.

Gro literature kojom se ovdje bavimo odnosi se na probleme povratka uglavnom bošnjačkih izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu. Za to postoje tri osnovna razloga. Prvi je prozaičnoga karaktera i odnosi se na činjenicu da je najviše istraživanja i rasprava pisano baš o toj zemlji. Drugi je razlog to što su problemi povratka za međunarodnu zajednicu u tu složenu i faktički podijeljenu multietničku i multireligijsku državu bili ključni kako praktički (zbog brojnosti njezinih izbjeglica u razvijenim zemljama) tako i konceptualno. I treći, što postoje, unatoč stanovitim razlikama, velike sličnosti u problemima manjinskoga povratka između Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Kako bogate zemlje sve manjem broju (odabranih) izbjeglica žele dati azil i udomiti ih, to sve više nastoje koristiti institucije i organizacije UN-a, ili općenitije međunarodne zajednice, za pružanje poticaja (materijalnih i drugih) povratku izbjeglica u zemlje porijekla (ili naseljavanje u okolnim zemljama izbjegličke regije). Kako je David Chandler (1999:107) dobro primijetio “povratak za međunarodnu zajednicu postao je manje izbor, o kome odlučuju pojedinci ili o čemu pregovaraju predstavnici zajednica, a više stvar međunarodnog političkog odlučivanja.” No, pritisak takve vrsti moguć je samo na ‘slabe države’ (Duffy Toft, 2007:147), koje još nisu učvrstile svoj međunarodni položaj (poput Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Kosova). No, teško je povući tanku i osjetljivu liniju koja dijeli učinkovitost i opravdanost takve politike sa stajališta međunarodnoga izbjegličkog prava, od njezinih mogućih kontraproduktivnih posljedica u smislu blokiranja unutarnjih procesa demokratizacije tih društava. Ako se povratak manjinskih izbjeglica (javno) prikazuje i shvati kao vanjsko nametanje, politika povratka se deligitimira (kao sluganska) u očima (velikoga) dijela domaćega većinskog stanovništva, a to vodi urušavanju krhkih institucija demokratske tranzicije⁸.

7 Postoje četiri tipa UNHCR-ove pomoći: hitne operacije pomoći, dugoročna pomoć i podrška, lokalno naseljavanje, te operacije repatrijacije i reintegracije.

Čak i kad oktroirana politika povratka (privremeno i djelomično) ‘usprije’, s odlaskom međunarodnih organizacija i slabljenjem njihovoga utjecaja, obnova politike isključivanja povratnika i manjina općenito može se lakše prikazati kao izvorni nacionalni interes.

DOBROVOLJNOST POVRATKA

Prema međunarodnom izbjegličkom pravu repatrijacija mora biti dobrovoljna. U *Handbook on Voluntary Repatriation: International Protection* (1996) i popratnim dokumentima, UNHCR je elaborirao načela dobrovoljnoga povratka izbjeglica, usmjerujući se na njihovu fizičku, zakonsku i materijalnu sigurnost, dok kriterij ‘dostojanstva’ ostaje mutan (Bradley, 2008: 295-296). Fizička sigurnost odnosi se ponajprije na sigurno povratničko okruženje, koje uključuje zaštitu od napada i zastrašivanja, slobodu kretanja u okolini i zemlji povratka, te pristup zemlji očišćenju od mina. Zakonska sigurnost postiže se vladavinom prava, a to u ovom slučaju znači jednakost povratnika pred zakonom, nediskriminirano ostvarenje građanskih, ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih prava (Englbrecht 2004:101-102). Napokon, materijalna sigurnost ostvaruje se humanitarnom pomoći i osnovnim socijalnim uslugama u ranoj fazi povratnoga procesa. U dužem razdoblju materijalna sigurnost pretpostavka je održive reintegracije, te izgleda za gospodarski razvitak. Ona može imati (za neke kategorije izbjeglica) odlučujući učinak na odluku o repatrijaciji, kao i na proces pomirenja. I obrnuto, (lokalni) sukob između današnje većinske odnosno društveno i politički dominantne nacionalne zajednice i povratnika oko rijetkih resursa, otežava (punu) reintegraciju potonjih.

‘U najširem smislu’, kako predlažu Richard Black i suradnici (2004:6), dobrovoljan povratak možemo negativno odrediti naprosto ‘izostankom prisile na povratak’. Ostaje pitanje što se smatra ‘prisilom’ odnosno ‘izostankom

8 Dvosjekli mač međunarodne intervencije u pravni poredak (i posebno u sudstvo) zemlje na koju se vrši pritisak da osigura uvjete za manjinski povratak izbjeglica, dobro su zamijetili pojedini istraživači i promatrači politike povratka u Bosnu i Hercegovinu kao ‘slabu’ državu. Kada ni nametanje novih zakona o restituciji izbjegličkoga vlasništva nije bilo učinkovito, zbog opstrukcije (lokalnih) vlasti, uvedena je neograničena vlast međunarodnih predstavnika u nadziranju provođenja zakona, koja je, unatoč dobrim i pravednim namjerama, podsjećala na “neku imperijalnu vlast nad svojim kolonijalnim posjedom”. Dok je navodno djelovala na snaženju vladavine prava u Bosni, međunarodna zajednica je mogla potkopati razvitak demokracije (Ballard, 2010:492).

prisile! Može li se, primjerice, doista govoriti o dobrovoljnosti, kada se izbjeglice moraju odlučiti između povratka – na koji ih potiču zemlje primitka ili međunarodne organizacije, nudeći im i pomoć u tome – i neizvjesnoga opstanka u atmosferi neželjenog gosta (posebno kad se radi o faktičkim izbjeglicama bez formalnog konvencijskog statusa).

Kritički promatrači međunarodne izbjegličke politike primijetili su da je UNHCR u novije vrijeme (bio) izložen stanovitim pritiscima zainteresiranih moćnih država da se aktivno angažira oko repatrijacije izbjegličkih skupina i u slučajevima kada je (bilo) upitno jesu li izbjeglicama pružene prilike stvarno slobodnoga izbora povratka pod “uvjetima sigurnosti i dostojanstva” (Zieck, 2004: 37-40). Međutim, može se tvrditi da povratak nikada ne može biti (potpuno) dobrovoljan ukoliko za izbjeglice ne postoji slobodna mogućnost izbora: ostanak i integracija u zemlji primitka ili povratak u domovinu. Pri tome, na izbjeglice se ne smije vršiti pritisak da se odluče na povratak prije sagledavanja stvarnoga stanja u zemlji porijekla. Povratak je dobrovoljan kada “nakon sagledavanja dostupnih informacija o uvjetima u njihovoj zemlji porijekla, izbjeglice odluče slobodno o svom povratku domu. Tako se, odluka o repatrijaciji temelji na slobodnom i informiranom izboru” (Dimitrijevic *at al*, 2004:29)

Kako se povratak izbjeglica legitimira ponajprije ljudskim i izbjegličkim pravom, Megan Bradley (2008:286) smatra da on treba biti pravedan, mada odmah priznaje da “ne postoji standardan kalup za pravedan povratak”. U pojednostavljenom idealno-tipskom smislu uvjeti “pravednoga povratka odgovaraju jezgrovnim dužnostima koje legitimna država mora osigurati za svoje državljane: jednaku, učinkovitu zaštitu njihove sigurnosti i temeljnih ljudskih prava, uključujući odgovornost za svako kršenje tih prava.”

KRITIČKO NASPRAM KONVENCIONALNOGA SHVAĆANJA POVRATKA IZBJEGLICA SVOME DOMU

Proučavajući male i (relativno) zatvorene zajednice, tradicionalna antropologija i etnologija doprinijele su koncipiranju esencijalizirane veze čovjeka i prostora. Iz te perspektive ljudska bića, odnosno ljudske grupe, 'prirodno' su povezani s mjestom (u teritorijalnom smislu) svoga obitavanja, pri čemu se ponajprije misli na mjesto rođenja, rodni kraj i/ili domovinu. Shvaćanje da su ljudi 'bića mjesta' (Eliade, 2002) često dobiva svoj izraz u botaničkim metaforama, pa se govori o 'ukorjenjivanju' u mjesto, odnosno, kad se ono napušta o 'iskorjenjivanju' (Handlin 2002; Malkki 2002). Po tom shvaćanju (svaki) dugoročni putnik, pa i iseljenik, teži se vratiti u mjesto porijekla (u užem ili širem prostornom smislu), gdje (i dalje) pripada.

G. Gmelch (1980:135) općenito je definirao povratnu migraciju kao "pokret emigranata natrag u njihovu domovinu da se ponovno nasele", prikazujući ga tako kao (konačan) završetak migracijskoga kretanja. Barem za dobrovoljne iseljenike, reintegracija povratnika u sredinu porijekla trebao bi biti lagan i beskonfliktnan proces, što se pokazalo pogrešnom pretpostavkom (Čapo, 2010:12).⁹ Mada je razumno pretpostaviti da se povratak izbjeglica često uvelike razlikuje od povratka dobrovoljnih iseljenika, zagovornici repatrijacije u osnovi teoretiziraju da sve izbjeglice preferiraju repatrijaciju (MacDonald, 2006:86). Kako političari tako i znanstvenici inicijalno su to vidjeli kao kraj izbjegličkoga ciklusa, kao trajno stanje, i preferirano trajno rješenje izbjegličkih kriza (Allen and Morsink 1994).

Ukratko, na povratak izbjeglica se tradicionalno gledalo kao na jednokratani i jedinstveni čin. K tome, on podrazumijeva sretan završetak izbjegličkog egzodusa, i kao trajno rješenje oslobađa odgovorne međunarodne organizacije daljnje brige za bivše izbjeglice. Dok se izbjeglištvo povezuje s negativnim konotacijama žrtve, patnje, 'iskorjenjivanja', gubitka 'doma', ukratko socijalne patologije, povratak se shvaća kao suprotnost svemu tome. On je po sebi nešto dobro što se izbjeglicama napokon (ponovno) događa, svojevrsna 'prirodna'

⁹ Istražujući povratak hrvatskih iseljenika raznih generacija i demografskoga profila, autorica je zaključila da se povratne migracije bolje mogu istraživati kao vrst imigracije, jer se čini da nema opravdanja za tradicionalno konceptualno razlikovanje između imigracije i povratka. "Oboje su dijelovi trajnoga i reverzibilnoga migracijskoga kretanja i pokazuju sličnosti u složenom procesu inkorporacije migranata (povratnika) u društvo (ponovnoga) naseljavanja" (Čapo, 2010:31).

obnova izvornoga života. Pravo raseljenih osoba na povratak u svoje ‘domove porijekla’ (shvaćenih kao fizička struktura, zauzeta prije nego se dogodilo prisilno raseljavanje), dobilo je veliku podršku međunarodne zajednice. Ako je dom ‘središte svijeta’, tada je gubitak doma ‘raščinjavanje smisla svijeta’ (Smith, 2006:63-64).

Kao što je prije bilo ‘normalno’ smatrati da se izbjeglice iz ‘komunističkoga lagera’ tamo više ne žele vratiti (ne pitajući se za njihove domovine i domove), tako je sada postalo ‘normalno’ očekivati da (sve) izbjeglice jedva čekaju povratak u svoje domovine i svojim domovima. Naime, ako se steknu osnovni preduvjeti za povratak, i on postaje poželjan sa stajališta međunarodne zajednice, opcija ne-povratka koju biraju same izbjeglice u tom se svijetlu popkazuje kao ‘nenormalna’, a njihov status ‘ne-povratnika’ patološkim (Malkki, 1992:31). Polazi se od stajališta da povratkom izbjeglice gube svoju etiketu i postaju ponovno ‘normalni’ ljudi, koji, kao i svi drugi, opet pripadaju svome ‘domu’ i svojoj ‘domovini’ (Hammond, 1999:227). Samo povratkom ponovno se ustanovljuje ‘prirodni’ i ‘nacionalni’ poredak, za koji se pretpostavlja da je postojao prije raseljavanja (Black i Gent, 2006:19). Jesu li, dakle, ‘normalne’ (sve) one izbjeglice koje se ne vraćaju, pa čak se i ne žele vratiti, unatoč pruženim mogućnostima? Na to ćemo pitanje pokušati odgovoriti u dijelu rasprave o pojmu ‘doma’.

Međunarodni repatrijacijski diskurs često je prikazivao povratak izbjeglica u okviru jednoga esencijaliziranoga koncepta identiteta kao ukorjenjenja – kao povratak ljudi njihovim ‘prirodnim’ domovima (Malkki 1995), temeljeći se na idealiziranoj predstavi predratnoga lokalnog života. To ne znači da povratnici ne mogu biti pokrenuti snažnim osjećajem privrženosti mjestu svoga porijekla. No, želimo reći da se na pripadanje i privrženost nekom mjestu (domu) treba gledati u svezi sa širim društvenim i historijskim procesima temeljem kojih ljudi polažu zahtjeve na neko mjesto i nazivaju ga domom (Gupta and Ferguson 2001; Malkki 1995). Studije povratka pokazuju da se njime ne osigurava uvijek ‘prirodna’ reinkorporacija izbjeglica povratnika, nego da oni koji se vraćaju u svoje prijašnje domove često ih nađu uvelike drugačijim, preobraženim, fizički i društveno, te trebaju pregovarati oko svoga ponovnoga useljenja u vrlo različitom kontekstu moći i nejednakosti. (Ranger 1994). Jansen i Löfving (2007:) dokazuju da nakon nasilja i razaranja ponovno naseljavanje (*re-placement*) treba shvatiti u kontekstu ekonomskih i političkih

promjena. Takve promjene velikih razmjera presijecaju se s promjenama u individualnim i društvenim putanjama (Eastmond, 2010:9). Drugim riječima, povratnički proces pogađa sve dimenzije života, i na njega utječe široki raspon individualnih, kontekstualnih i psihosocijalnih čimbenika (Ruben, Houte and Davids, 2009: 932).

Pokazalo se, na žalost, da je međunarodna zajednica olako pretpostavila da će se većina izbjeglica i unutarnje raseljenih osoba htjeti vratiti u svoje prijeratne domove (ponajprije u Bosni i Hercegovini, a onda i u Hrvatskoj i na Kosovu). Međutim, izrazita većina izbjeglica i raseljenika nisu bili voljni vratiti se u svoje domove zbog stubokom promijenjenih okolnosti i njihovoj užoj i široj okolini, barem ne u kraćoj i srednjoročnoj perspektivi. Stotine tisuća, sa trajnim izbjegličkim statusom radije je ostalo živjeti u Zapadnim zemljama primitka, a mnogi mlađi koji su se morali vratiti, nastojali su se domoći trećih zemalja. Mnoge tražene i vraćene kuće se prodaju, zamjenjuju, izdaju, ili ostaju prazne. Tako se ogromna većina manjinskih povratnika sastoji od starijih ljudi koji se vraćaju u periferna, ruralna mjesta porijekla, gdje se mogu osloniti na male državne penzije i poljoprivredu za vlastite potrebe (Stefansson, 2006:120).

Polagan napredak u brojnosti manjinskih povratnika pokušao se usko objasniti kao dokaz da ne postoje sigurnosni uvjeti i poštivanje ljudskih prava za njih. To je, na žalost, bilo više ili manje točno, ali su uzroci manjinskoga ne-povratka bili, kako pokazuju temeljnije analize, dublji i širi, uključujući društvene i ekonomske uvjete, da ne govorimo o nepovratnim državno-političkim promjenama, koje su faktički podijelile Bosu i Hercegovinu. Naime, “obrasci društvene inkluzije – porodična i rodbinska podrška, susjedstvo i povezanosti u zajednici, krugovi prijatelja i druge društvene mreže, poput onih na radnim mjestima – potrgane su. Novi obrasci isključivanja su se pojavili – s problemima nezaposlenosti, siromaštva i beskućništva i s novim statusnim hijerarhijama, temeljenim na etnicitetu, vjeri, poziciji za vrijeme rata u zajednici i novi socio-ekonomski faktori. Tako odluka da li se vratiti nije bila prosta stvar. Svaka individualna odluka je bila, i donesena je s drugačijim odnosom razloga” (Heimerl, 2005.38.0)

Nesumnjivo je, međutim, da nekada veći, a nekada manji, dio pojedinog

10 Relativno se više srpskih izbjeglica vraćalo u Hrvatsku u ranijim godinama kada su sigurnosni, politički, pravni i društveni uvjeti bili nepovoljniji nego u novije vrijeme

izbjegličkog tijela (ovisno o razlozima izbjeglištva), doista čezne za domom i domovinom. Štoviše, kako potvrđuju naši empirijski nalazi, takve su se izbjeglice spremne vratiti i pod uvjetima daleko od optimalnih.¹⁰ No, to su predominantno stariji, manje obrazovani, ljudi sa sela. Dobro je poznato da obrazovani i kvalificirani, mlađi i radno aktivni ljudi, ukratko ljudi sa većim socijalnim kapitalom, u izbjegličkoj situaciji daleko češće biraju opciju integracije u zemlji primitka ili trećoj zemlji, nego povratak u zemlju porijekla. Posljedica ove tendencije cijepanja izbjegličkoga tijela oko povratka djelomično se kompenzira transnacionalnim obiteljskim i grupnim strategijama izdržljivog (*durable*) ili održivoga (*sustainable*) izbjegličkoga rješenja. Zagovornici izbjeglica i istraživači trebaju posvetiti tim složenim procesima povratka dužnu pozornost (Bradley, 2008:287).

Tradicionalno poimanje povratka, kao i doma, u novije je vrijeme izloženo oštrim kritikama teoretičara i istraživača migracija i izbjeglištva. Praćenja povratnika ubrzo su 'otkrila' zabrinjavajuće tendencije, da mnogi od njih, naime, prije ili kasnije, i zbog različitih razloga, odlaze u nove migracije. Čini se da je u kratko vrijeme prevladalo shvaćanje da je povratak složen, dugotrajan, pa i višesmjernan proces, pa se i briga odgovornih međunarodnih i drugih organizacija ne bi trebala svoditi na logistiku povratnicima u ponovnom prelasku granice domovine, pa ni ponovnom useljenju u njihove kuće.

Barbara Harell-Bond (1989) među prvima je dovela u pitanje želju izbjeglica da se vrate kući. No, ako se i vrate, za neke to ne mora značiti i kraj izbjegličkoga iskustva (Chimni, 2002). U mnogim slučajevima s povratkom se ne poboljšava život dotadašnjih izbjeglica, te su se povratnici, zbog različitih razloga, moraju ponovno seliti. Dublji uvid u motive izbjeglica pokazao bi da dio (ponekad veći, ponekad manji) njih, zbog raznih razloga (vremena provedenog u izbjeglištvu, sigurnosti, ekonomskih i političkih uvjeta u domovini) nije sklon repatrijaciji (osobito ako su izbjegli u razvijenu zemlju, ili u matičnu zemlju svojih etničkih sunarodnjaka). Na povratak se odlučuju, ako su im druga trajna rješenja manje izvediva. Odbijanju povratka, kao rješenja svoga izbjeglištva, sklone su ponajprije politizirane grupe izbjeglica. Naime, izbjeglice "mogu biti povezane s prijašnjim režimima i privržene bivšim elitnim etničkim i političkim strukturama, i stoga su podvrgnute neprijateljstvu i zavisti" kad se vrate (Blitz (2006:242)).¹¹

Povratna migracija često nije jednosmjerno kretanje i konačan čin.¹² Novija

istraživanja utvrdila su da je povratak ambivalentan i u prvoj i kasnijim generacijama, kako dobrovoljnih tako i nedobrovoljnih, migranata (Čapo, 2010:14). On se danas, stoga, koncipira u daleko širem smislu - kao etapa unutar jednoga migracijskoga ciklusa prostorne mobilnosti koji teče (Eastmond 2006; Ruben; Houte and Davids, 2009:911). Istraživači ukazuju na razne okolnosti u kojima izbjeglice odbijaju povratak u zemlju porijekla, pri čemu je tijekom vremena kritičan kad se radi o odluci izbjeglica za samo-povratak.

Iskustva prošlih povratničkih operacija pokazala su da u stvarnosti se povratak i reintegracija ne događa kao “prirodan” čin i neproblematični kontinuitet, osobito u post-konfliktnim situacijama, nego da su složeni i promjenljivi prema lokalnim prilikama (Eastmond, 2006:142-143). U slučaju Hrvatske i Bosne i Hercegovine, i zapravo više ili manje u svim post-konfliktnim društvima, povratak i reintegracija se odvija u uvjetima dubokih promjena, koje uključuju tranziciju u nove ekonomske i političke sustave. “Iz perspektive povratnika, stoga, povratak i reintegracija je dinamičan i osporavan proces koji znači potrebu pregovaranja oko nečije pozicije u novim kontekstima moći i nejednakosti “ (Eastmond, 2006:143).

Studije su također otkrile da pojmovi “doma” i povratka domu, na kojima počivaju takvi poduhvati nisu uvijek oni na što misle same izbjeglice. Domovinske zajednice i povratnici ne dijele više mnoge temeljne pojmove na kojima je počivala njihova tardicionalna kultura. U (post) konfliktnim zemljama, k tome, javljaju se praktičniji problemi kao što je gubitak imovine, kuća i zemlje, ili slabo gospodarstvo koja pruža ograničeni pristup zapošljavanju, socijalnoj infrastrukturi, i prirodnim resursima. U praksi, većina (bošnjačkih) povratnika doživljava povratak s temeljnom ambivalencijom. S jedne strane oni su ponovno zauzeli svoj “mali dom”, a s druge, njihov “veliki dom” čini se da je izgubljen za uvijek (Stefansson, 2006:125). Ghanem (2003:21) je uočio paradoks izbjegličkoga povratka: “Kako se može podrazumijevati da se izbjeglice vraćaju ‘doma’ kada su baš razlozi zbog kojih su otišli ležali u tome što se više nisu osjećali ‘kod kuće’

11 Tako u Hrvatskoj postoji široko prihvaćeno mišljenje da su u socijalističkoj Jugoslaviji, pa i u samoj Hrvatskoj, Srbi bili povlašteni građani (osobito u policiji, vojsci i Komunističkoj partiji).

12 Možemo li sa sigurnošću reći da je određeni povratak konačan, a ne privremen? Čak ni izbjeglice-povratnici ne prekidaju veze sa zemljom koja ih je ugostila tijekom izbjeglištva (Čapo, 20120:23).

Potkraj 1990-ih, ideja da je povratak ispunjenje, dovršenje ciklusa, čime izbjeglica ponovno uspostavlja prije-egzilske okolnosti svoga 'doma' – dovedena je u pitanje. Ispitivanja izbjeglica koji su otišli 'doma' osvijetlila su složenost njihovih iskustava, obilježenih ekonomskim, psihološkim i društvenim poteškoćama (Muggeridge and Dona, 2006:415). Preispituje se dosadašnja temeljna (pret)postavka međunarodnih i drugih čimbenika zainteresiranih za povratak nedobrovoljnih migranata - da se povratnici naprosto "vraćaju doma". "Stvarnost je daleko složenija, i često je povezana s promijenjenim identitetom migranta i promjenjenim kontekstom u domovini. Povratak u promijenjenu zemlju, gdje društveni odnosi, političke strukture, i ekonomski uvjeti nisu isti kao što su bili, može biti jednako dolasku u novu sredinu" (Houte and Davids, 2008:1412).

Prema novim shvaćanjima 'dom' nije fizičko mjesto, nego zbir društvenih odnosa i kulturalnih značenja (Bradley, 2008:158). Štoviše, sam koncept 'doma' mijenja se u ratu.. Povratnici se često suočavaju s 'domom', koji se promijenio suštinski za vrijeme njihovog odsustva, i sada zahtjeva težak proces integracije u neko novo društvo."Baš zato jer se ideal doma tiče isto toliko sjećanja na običaje, tradicije i vjerovanja, može biti nemoguće vratiti se doma. Briga oko obnavljanja određenoga fizičkoga 'doma' kritizirana je kao izraz "pogleda na stvari bijeloga/Prvog svijeta" (Ballard, 2010:491-92).

Da bi razumjeli u potpunosti složenu stvarnost prilika i prepreka održivom povratku, potreban je holistički pristup. Prepreke i (ne)prilike s kojima se suočavaju povratnici povezane su s uzrocima njihovoga izbjegništva. Umjesto da se povratna migracija jednostavno smatra 'odlazak kući', treba ju sagledavati kao intrinzično transnacionalan fenomen, jer se odvija i održava preko nacionalnih državnih granica (Houte i Davids, 2008:1425). "Rastući broj studija pokazuju da povratak nije nužno jednokratni i definitivni događaj i da povratnici mogu imati potrebu za osiguranjem opcija na različitim mjestima. Za one koji su vraćaju u post-konfliktnim situacijama, osobito, održavanje veza s vanjskim svijetom može djelovati kao važan osiguravatelj." M. Eastmond dokazuje da se povratak može bolje konceptualizirati kao jedan otvoreni proces, koji se često zbiva tijekom duljega vremena i može uključivati razdoblja dvostrukoga prebivališta i značajna kretanja između jednog i drugog prebivališta (Eastmond, 2006: 144).

Kritika konvencionalne politike repatrijacije je olakšana i općom

akademskom atmosferom obilježenom jačanjem postmodernoga mišljenja koje decentrira i pluralizira perspektive, dekonstruirajući sve fiksne koncepte identiteta, pripadanja i teritorijalizacije. Tako je iz sociokonstruktivističke (ili dekonstruktivističke) pozicije ‘napadnut’ i pojam ‘doma’ i ‘domovine’ u vezi s izbjeglicama, kao i nediferencirani pojam ‘povratnika’ (Allen i Morsnik, 1994:7; Black, 2002), i napokon sama pretpostavka neproblematičnosti povratka ‘domu’, opterećenom politikom i raznim interesima (Black i Gent, 2004:4). Malkki (1992:37), ne prihvaća označavanje izbjeglica ‘iskorijenjenima’ u smislu nemogućnosti ‘ukorjenjivanja’ negdje drugdje. No, čini se da mnogi zapadnjački, i osobi postmoderni istraživači, ispuštaju iz vida da se njihovi koncepti fluidnih socijalno-prostornih odnosa ne mogu automatski primijeniti na (pred)moderna društva i njihov način života i doživljavanja svijeta, pa i ‘doma’.

Mi se konceptualno slažemo s njihovom kritikom tradicionalnoga shvaćanja povratka i doma u odnosu na neke izbjegličke grupe odnosno sekcije tih grupa i u našem slučaju. Postoje, međutim, izbjeglice odnosno povratnici s upravo tradicionalnim socio-ekonomskim obilježjima. Njihovo povratničko ‘ponašanje’, prema našim saznanjima bliže je tradicionalnim konceptima povratka u izbjegličke domove. Štoviše, to su, čini se, dobro shvatili ‘kreatori među-etničkih ratova” na ovim prostorima, dajući mu smisao ‘ratova za kuću’.

Rat za kuću

Andres Stefansson dijelom je nastojao razumijeti tradicionalni vrijednosni sustav sukobljenih etničkih grupa, posebno u odnosu na kuću i dom. Da bi čitatelji bolje razumjeli gubitak doma za njegove ispitanike, manjinske bošnjačke povratnike u Bosni i Hercegovini, autor prvo daje kratki prikaz socio-kulturnoga značenja kuće i doma (a to više ili manje vrijedi i za druge etničke zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Kosovu). Bez pretjerivanja može se reći da je kuća i kućanstvo imalo središnje mjesto u životima ljudi predratne Jugoslavije. U dom se investiralo značajna ekonomska sredstva i dobar dio životnoga vijeka jedne generacije. On je imao i statusni simbol i kulturnu vrijednost. Izgradnja doma obično je bio dugoročni projekt koji je zahtijevao velika ulaganja i angažman, često uz znatan udi osobnoga rada.

Za to se za mnoge takve kuće moglo reći da su izgrađene “vlastitim rukama”. Otuda tolika privrženost domu, koja nije obilježje nekih drugih kultura (stanovanja), u kojima ljudi lako i često mijenjaju mjesto stanovanja.

Autor napominje da treba razlikovati ‘kuću’ od ‘doma’. Značenje doma svakako se ne svodi na fizičku zgradu samu, nego i na način na koji je ona smještena u širem političkom i društvenom kontekstu. “Dok u vrijeme mira obično, mada ne uvijek, postoji pozitivna veza između kuće i njezinog društvenog okruženja koji vodi do smisla ‘doma’, radikalne transformacije u zajednici i društvu iza granica kuće, u poslijeratnim okolnostima, često prouzrokuju raskid veza između kuće i doma”. Drugim riječima za mnoge povratnike povratak svojih kuća nije po sebi povratio i njihove ‘domove’ u ovom širem socijalnom smislu. Zato ne čudi da je za neke izbjeglice lakše svoj dom (re)konstruirati na novim lokacijama prije nego u mjestu porijekla.

Stefanssonov zaključak nije, po našem sudu, posve korektan. On pomaže u odgovoru na pitanje zašto se (mnogi) povratnici ponovno sele, ali zanemaruje one koji unatoč svemu ostaju u svojim (djelomično) obnovljenim ‘kućama’, često socijalno izolirani. Oni su u stanju rekonstruirati ‘svoj dom’, ako ništa živeći u sjećanjima. Uostalom, kad bi njegovi bošnjački povratnici iz Švedske po povratku ‘vidjeli’ samo ‘kuću’, zar bi došli umrijeti na njihovim pragovima? I doista, najvažniji motiv za povratak starijih Bošnjaka iz izbjeglištva u Švedskoj bila je želja da provedu zadnji dio svoga života, i uistinu da umru i budu sahranjeni, u mjestima svoga porijekla. Radi se o nostalgiji zbog svih najvažnijih događaja u životu vezanih za mjesto porijekla i dom (Stafansson, 2006:122-24).

Slažemo se, međutim, sa Stefanssonom da sukobe u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Kosovu, u velikoj mjeri, možemo obilježiti kao “rat za kuću”. Misli se na “rat”, koji se vodio manje nasilnim sredstvima nekoliko godina nakon potpisivanja mirovnoga sporazuma. Stotine tisuća domova su uništeni ili teško oštećeni, kao posljedica borbi ali i manje ili više sistematskoga miniranja ili spaljivanja domova pripadnika druge etničke grupe. Napušteni domovi, koji nisu uništeni naselili su pripadnici većinske etničke grupe ili doseljenici koji su i sami morali napustiti svoje domove (Stefansson, 2006:118). Bio je to, kako primjećuju Tuathail i Dalman (2006:242) za rat u Bosni i Hercegovini (a slično vrijedi i za Hrvatsku): rat protiv domova u ime idealiziranih domovina. Stoga predlažu da se za takva razaranja koristi termin ‘domicid’ prije nego ‘urbicid’.

Prevladavajuća logika domicida je svjesno uništavanje doma, a pljačkanje multietničkih stambenih prostora njegova posljedica.

Termin domicid uveli su Porteous and Smith da bi opisali “svjesno razaranje doma ljudskom voljom u težnji za specifičnim ciljevima, koji uzrokuju patnju žrtava” (cit. prema, Tuathail and Dahlman, 2006:244), odnosno “namjerno vršenje nasilja da bi se uništio određeni tip prostornosti: domovi”. To je “svjesno ubijanje doma”. Taj čin se opravdava u ime višega dobra, transcendentalnoga ideala ili kolektivnoga identiteta. On je napad “na ljudsku prostornost – užljebljeno društveno značenje i osobni identitet mjesta – a ne naprosto na zgrade, krajolik, okoliš i infrastrukturu. Razaranje ‘doma’ označava više nego oštećene i razorene stambene zgrade. To je povezano s promjenama imena mjesta, izgradnja bogomolja nove vjerske većine, i tako mijenjanje krajobraza doma. Dom i okolina za ljude imaju osobna značenja. Dok genocid negira život kao nacionalni, etnički, rasni ili vjerski identitet, domicid negira život u njegovom društveno prostornom konetkstu (Tuathail i Dahlman, 2006:244-46).

EGZIL

U novije vrijeme, kritički istraživači povratka, nastoje prevladati tradicionalan jaz između bijega izbjeglica i njihovoga povratka, kao dvije potpuno odvojene i zasebne faze migracija. Otuda studije koje se usmjeruju na učinak egzila na povratak (Farwell 2001; Rousseau et al. 2001); na povratak povezan s transnacionalnim praksama (Al Ali i Koser 2002; Moran-Taylor i Menjivar 2005; Sorensen 2003; Van Hear 2003); na povratak kao jedno razdoblje serije migracija (Ossman 2004), te na iskustva posjeta doma (Barnes 2001; Israel 2000), odnosno na ‘privizionalni povratak’ (Oxfeld and Long 2004:9). Sve više na povratak se gleda kao na (dugotrajan), otvoren, složen i proturječan proces (Muggerdge and Dona, 2006:416).

Rijetko se govori o uvjetima izbjeglištva, kao razlozima za i protiv povratka, pri čemu su se istraživanja u tom pogledu uglavnom odnosila na Zapadne zemlje primitka izbjeglica. Kad je riječ o srpskim izbjeglicama iz Hrvatske, oni su velikim dijelom izbjegli u Srbiju i u Bosnu i Hercegovinu na područje Republike Srpske, mada se znatan dio, osobito mlađih i obrazovanijih izbjeglica naknadno iselio u razvijene zemlje. Bilo bi potpuno nelogično očekivati da

njihov ekonomski položaj, i možda još više politička situacija u kojoj su živjeli, nisu utjecali na njihovu volju i spremnost na povratak. “Politička retorika vladajuće Srpske demokratske stranke u Republici Srpskoj oko procesa povratka u Bosni centrirana je oko tvrdnje da se Srbi ne žele vratiti u bošnjačko-hrvatsku federaciju, te implikacije da svi Srbi trebaju živjeti u jednoj državi. Na sličan pritisak naišli su i srpske izbjeglice iz Hrvatske. Prvo “su poticani na naseljavanje Istočne Slavonije, koja je tada bila pod srpskom kontrolom, da ojačaju srpsko stanovništvo tamo, a neki su naseljeni i na Kosovo, sukladno strategiji legitimizacije kontrole teritorija pomoću etničke dominacije” (Harvey, 2006:96).

Nasuprot onima koji su opisali egzil kao bivanje u limbu, Hammond (1989: 233) dokazuje da izbjeglice ne žive u dekulturniziranom liminalnom prostoru, nego su prije “ljudi koji maksimiraju društvene, kulturne i ekonomske prilike, koje su im dostupne u egzilu” (Hammond, 1999, prema, Muggeridge i Dona, 2006:427).

POMIRBA I REKONSTRUKCIJA MEĐUETNIČKIH ODNOSA

Međunarodna zajednica od povratka izbjeglica (barem u Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku) očekuje da će doprinijeti i procesu pomirbe među etničkim zajednicama, koje su bile u ratnom sukobu. Pri tome se misli da pomirba vodi iscjeljenju kako sukobljenih pojedinaca tako i grupa od međusobne mržnje i nepovjerenja. Istraživači su predložili razlikovanje između ‘debele’ (*thick*) i ‘tanke’ (*thin*) koncepcije pomirbe. Prva pretpostavlja potpunu kvalitativnu obnovu odnosa, međusobnog razumijevanja i jedinstva oko zajedničke prošlosti i budućnosti. Vitalne sastavnice takvoga cilja čine spremnost na istinu i oprost. Mršavi je naravno manje idealističan oblik pomirbe, i odnosi se na otvoreni i fragmentiran proces (prije nego na linearano kretanje ka harmoničnom cilju). On se svodi na “odstupanje od nasilja”, ponajprije putem zakonske odgovornosti i rješavanja međusobnih sporova.

Mnogi istraživači i promatrači zauzimaju pragmatičnu poziciju “miroljubive koegzistencije”, pod kojom se misli na stanovitu realističnu razinu socijalne interakcije i suradnje između dotadašnjih neprijatelja (Eastmond, 2000: 4-5). Za Maritu Eastmond “društvena rekonstrukcija” se “odnosi se na procese

(ponovnog) stvaranja, u novim okolnostima, društvenih odnosa, identiteta i kulturnih značenja – koji ljude u poslijeratnom okviru (ponovno) povezuju s posebnim mjestom i zajednicom kao ‘domom’ (Eastmond, 2006:143). Premda se bošnjački repatrijanti međusobno socijaliziraju i pomažu jedni drugima koliko god je moguće, mali broj trajnih povratnika i njihove prilično površne interakcije s lokalnim Srbima, ukazuje na njihov uvelike osamljeni način života ponajprije u svojim kućama. Izoliranost utoliko više pogađa ove ljude jer su međususjedski odnosi (koji se izražava turcizmom ‘komšiluk’) tradicionalno bili vrlo intenzivni i neovisni o etničkim i vjerskim pripadnostima. Postaje sve jasnije da je rekonstrukcija etnički i politički fragmentiranih, ratom rastrojanih društava, daleko složeniji i dugoročniji proces nego što se činilo i međunarodnim čimbenicima (Stefansson, 2006:130).

Čak i kada se značajan broj ljudi vrati i uspije povratiti svoje vlasništvo, učinak na etničko miješanje u najboljem slučaju ostaje vrlo ograničen. Evaluacija projekta podrške manjinskom povratku (2004) u Bosnu i Hercegovinu jedne švedske agencije, pokazala je da, unatoč tome što je financijska pomoć znatno popravila materijalne uvjete povratnika, ona nije urodila ozbiljnijim izgledima za budućnost ili obnovom društvenoga povjerenja između etničkih grupa. U zaključku se konstatira da “budući je interakcija tako rijetka, teško se može govoriti o integraciji a svakako ne o pomirbi” (Čukur et al.2005:126). Osim u rjeđim slučajevima, mnogi manjinski povratnici primjenjuju strategiju odustajanja od povratka u svoje domove, prodaju svoje vlasništvo i preseljavaju se u neko područje gdje pripadnici njihove etnije čine većinu, ili se upuštaju u translokalne obrasce stanovanja, koji donose najveće prilike i otvorene opcije na različitim mjestima (Eastmond 2006; Jansen 2007).

Ipak, ne dijele svi istraživači depresivni pesimizam glede obnavljanja međuetničkih odnosa, barem u nekim povratničkim sredinama, i mada vrlo postupno. Jansen (2007) problematizira prenaplašavanje nekih, u slučaju Bosne i Hercegovine, međuetničkih odnosa, čime se zapravo reproduciraju kategorije koje se želi prevladati, a zanemaruju drugi odnosi nejednakosti kao što su klasni i rodni. Ukazuje na uspostavljanje svakodnevnih oblika odnosa, putem kojih se bivši neprijatelji susreću oko zajedničkih interesa, bez da su nužno motivirani moralnim pitanjima pomirbe. Kako praktičari tako i istraživači pomirbe teže previdjeti takve međuodnose u kojima nije uključena treća strana ili intervencijski poticaj (Eastmond, 2010:6). Zaobilaženje etničkoga

neprijateljstva naprosto se događa u zajedničkom radnom procesu, posebno u većim (gradskim) firmama, na što upozorava i Paula Pickering (2006). Ona analizira ulogu miješanih (gradskih) radnih mjesta u izgradnji među-etničkih društvenih odnosa u današnjoj u toj zemlji BiH. U svakodnevnom životu ljudima je važnija borba za preživljavanje i započinjanje novoga života, nego (apstraktno) među-etničko pomirenje. Etnografska ispitivanja nastavljaju ukazivati da ljudi, primjerice, u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini ponajprije žele obnoviti “normalan život” (Jansen 2007; Stefansson 2004).

Koska (2008:207) je s pravom je istaknuo da se na izbjeglice (implicitno) gleda kao na “homogenu masu potrebitih i pasivnih žrtava”. U svojim razgovorima sa srpskim povratnicima informantima, autor je došao do zanimljivih spoznaja, u kojima osporava takvu pojednostavljenu i iskrivljenu predstavu površnih promatrača. Unatoč, na prvi pogled sličnom položaju i međuetničkom nepovjerenju, ti su ljudi razvili različite strategije preživljavanja u neprijateljskoj okolini, a to potvrđuju i naši nalazi kvalitativnoga istraživanja. S jedne strane, znatan dio srpskih povratnika još uvijek nije uspio ponovno ustanoviti povjerenje sa sumještanima Hrvatima, i to im predstavlja veliku nelagodu u svakodnevnom životu (Koska, 2008:205).¹³ S druge, “čini se da je mlađa generacija više zaokupljena s problemima ekonomske nesigurnosti i loših materijalnih uvjeta života, nego etničnosti.” (Koska, 2008:204). Ljude povezuje težak rad koji moraju zajedno obaviti. Javlja se, s vremenom, i druge situacije u kojima se odnosi strukturiraju u ne-etničkom smislu. Štoviše, za mlade etničnost nije (više) nepremostiva prepreka suradnji. “Prije, opet, nerazvijenost Gline i nedostatak zabave proizvodi dodatno okvirenje za zajedničko djelovanje, kao što je organizacija privatnih zabava. Etničnost tako postaje manje relevantna kategorija, i ne obnavlja isključivanje iz društva”(Koska, 2008:210).

Koska zaključuje da njegovi nalazi dovode u pitanje “često očiti pomirbeno-reintegracijski nexus.” Naime, Chimni (2002:168) je utvrdio da pomirba mora prethoditi reintegraciji. Za njega pomirba je “konsolidacija socijalnih odnosa između različitih grupa stanovništva”, a reintegracija “proces koji omogućava

13 Za izbjeglice koji i dalje doživljavaju društveno isključenje i etničko nepovjerenje, “etničnost ostaje interpretativan okvir percipiranja socijalnih odnosa u Glini” (Koska “ 208:213).

14 Zato treba razlikovati tradicionalan koncept izdržljivog (*durable*) od održivog (*sustainable*) povratka. Ovaj drugi, noviji, uključuje šira pitanja životnih uvjeta nakon povratka.

prijašnjim raseljenim osobama ...uživanje sve većega stupnja fizičke, društvene, zakonske i materijalne sigurnosti”. Koska (2008:210) je došao do drugačijeg zaključka (doduše temeljenog na jednom malom lokalitetu i malom broju ispitanika), “da je moguće pretpostaviti za znatan broj srpskih povratnika u Glinu razvijanje stvari u suprotnom smjeru. Konsolidacija socijalnim odnosa polako je evoluirala jednom kad je otklonjena fizička prijetnja”. Čini se, dakle, realističnim očekivati da bi obnova funkcionalnih društvenih odnosa u svakodnevnom životu običnih ljudi bio učinkovit način premoštavanja razlika i obnove povjerenja (Eastmond, 2010:12).

ODRŽIVI POVRATAK

Kada se u međunarodnoj zajednici konačno shvatilo da kampanje repatrijacije ne garantiraju izdržljivi povratak za mnoge izbjeglice, koji često stvarno ne ostaju živjeti u svojoj domovini i svojim domovima, počelo se govoriti o ‘održivom povratku’.¹⁴ Shvatilo se da ‘formalan’ povratak nije dovoljan, nego treba biti učinkovit ili uspješan. Kako je diskurs ‘održivosti’, koji je došao iz ekologije, već ušao u širu upotrebu i bio pri ruci, primijenjen je i na povratak izbjeglica i tako smo dobili zahtjev za ‘održivim povratkom’. On je, kao i svi pomodni pojmovi, ‘preko noći’ postao nova ortodoksija u izbjegličkim (i migracijskim) studijama, ali i u izbjegličkoj politici UNHCR-a i drugih međunarodnih organizacija i civilnih udruga. No, time, naravno povratak nije postao manje prijeporan pojam i politika, nego je otvorio nova pitanja i kontroverzije, ostajući do danas ‘skliski’ koncept (Ballard, 2010:484, nap. 133).

Najjednostavnije ‘održivost’ se određuje izostankom ponovne migracije (neko vrijeme) nakon povratka (Migration DRC, 2005:2). Za UNHCR ‘održivost’ uključuje “situaciju gdje je – idealno – fizička i materijalna sigurnost povratnika osigurana, i gdje konsolidiran konstruktivan odnos između povratnika, civilnoga društva i države” (UNHCR, 1998). Razvijeni su i složeniji pristupi održivosti povratka. Oni ponajprije ukazuju na društveno-ekonomske probleme s kojima se susreću povratnici, odnosno na njihove životne uvjete. U to ulazi: sigurnost, smještaj, zaposlenost, infrastruktura te dostupnost državnih institucija i socijalnih službi (školstvo, zdravstvo)

(UNMIK i UNHCR, 2003:3). Black i Gent (2006) sistematizirali su tri elementa održivosti: subjektivna perspektiva povratnika; objektivni uvjeti povratka, i agregatni uvjeti domovinske zemlje.

Zapadni političari željeli bi svoju politiku repatrijacije opravdati tvrdnjom da povratnici mogu doprinijeti ekonomskom razvitku svoga kraja i domovine. Drugi dokazuju da se teško može očekivati da će povratnici doprinijeti ekonomskom razvitku. “Prije će istina biti obrnuta, povratnici često čine teret na budžet domaćinstva, i stavljaju dodatni pritisak na već ograničene mogućnosti zaposlenja, zdravstvene zaštite i obrazovanih mogućnosti” (Houte i Davids, 2008:1425). U jednom svom recentnom izvještaju o povratku u Jugoistočnu Europu, UNHCR (2004) je upozorio da se povratnici natječu s lokalnim stanovništvom oko često oskudnih resursa.

Na održivost povratka može se gledati i sa stajališta osiguranja za povratnike bitnih prava. Svi ljudi, pa tako i migranti i izbjeglice, imaju pravo na povratak u zemlju podrijetla (uz istodobno pravo njezina napuštanja), što je utvrđeno još u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima (članak 13). Međutim, to je ‘mekano’ (*soft*) pravo koje se ne može nametnuti državama bez njihove privole. Nakon iskustva s etničkim čišćenjima u Bosni i Hercegovini, međunarodne organizacije su kroz Daytonski sporazum osnažile to pravo, eksplicirajući ga kao ‘pravo na povratak svojim domovima’.

Nešto kasnije na Kosovu je the United Nation Interim Administration Mission in Kosovo (UNMIK) formulirao ‘pravo na održivi povratak’. Ono je u Priručniku za održivi povratak razrađeno u četiri aspekta: a) sigurnost i sloboda kretanja, b) pristup javnim službama (javnim servisima, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti), c) pristup skloništu (putem učinkovitog vraćanja vlasništva ili pomoći u rekonstrukciji kuća), i d) ekonomske opcije, putem poštenog i jednakog pristupa mogućnostima zapošljavanja (Black i Gent, 2006: 22-24). U okviru ovog modela, čak se i integracija povratnika shvaća ponajprije kao njihovo pravo. Barem se tako može razumjeti tvrdnja da “ne može biti nade u normalnost sve dok se većina raseljenih nije u stanju reintegrirati u svoja društva” (UNHCR, 1997:162).

No, integracija je barem dvostrani (a prije višestrani) proces i ne može se nametnuti drugoj (većinskoj) etničkoj zajednici, i štoviše ako se ‘izvana’ nameće kao jednostrano pravo, ne samo što će ostati formalno, nego će prije izazvati otpore nego pomirenje. Drugo, ovaj zahtjev «nove ortodoksije»

odgovornih tijela međunarodne zajednice, mada u dobroj namjeri, može nesvjesno izbjeglicama-povratnicima nanijeti drugu vrstu nepravde – poricanje njihovog prava na trajno iseljenje (ili na razne oblike transnacionalnog polu-povratka) (Black i Gent, 2006:20). Dimitrijević i suradnici primjećuju da UNHCR primjenjuje (pre)široko poimanje održivoga povratka, smatrajući ga sinonimom za reintegraciju. Ona je pak definirana kao “ponovni ulazak” prijašnjih izbjeglica u društvene, ekonomske i kulturne strukture njihove zajednice porijekla (Dimitrijević, et al, 2004:38). Ova definicija reintegracije postaje gotovo jednaka adaptaciji dominantnom društvu, a malo je prostora ostavljeno za pregovaranje o promijenjenom identitetu, položaju, i interesima povratnika u njihovoj domovini.

Vjerojatno su Ruben i suradnici razvili najobuhvatniji koncept održivoga povratka, pa ćemo mu posvetiti više pozornosti. “U analitičkom smislu mi koncipiramo povratnu migraciju kao složeni multidimenzionalan proces, i održiva povratna migracija tako je označena kao proces miješane usađenosti (*embeddedness*). Usađenost se odnosi na načine kako pojedinci nalaze i određuju svoju poziciju u društvu, imaju osjećaj pripadanja i mogućnosti participacije. Ona se sastoji od tri međusobno povezane dimenzije:

- 1) *ekonomska* usađenost, koja se odnosi na materijalne uvjete za izgradnju održivih sredstava za život.; 2) usađenost kroz *društvene mreže*, koja podupire pristup informacijama i informacije o društvenim vezama i odnosima,
- 3) *psihosocijalna* usađenost, koja je važna za konstrukciju nečijega identiteta, osjećaja da je kod kuće, da je siguran, i psihološki dobro” (Ruben; Houte and Davids, 2009:910).

Uspješna ponovna usađenost, u ekonomskom smislu, zahtjeva pristup resursima, prilikama, i osnovnim uslugama da bi se ustanovila samoodrživa sredstva za život u uvjetima jednakih prava s drugim građanima. Biti u stanju održavati svoj život važan je aspekt održivoga povratka. U praksi sredstva za život stječu se pristupom resursima i uslugama, kao što je prihod, rad, stanovanje, zemlja, ulaganja, prijevoz, obrazovanje i zdravstvena skrb (Ruben, Houte i Davids, 2009:915)

Društvene mreže pružaju migrantima osjećaj prihvaćanja kao ključan čimbenik usađenja (Boekestijn). One su dodatak socijalnom kapitalu, i ključne su za dobivanje informacija, dijeljenje osobnih i intimnih odnosa sa sebi ravnima, i raspravljanje o zajedničkim vjerovanjima i vrijednostima. Pomažu

snaženju psihosocijalnoga blagostanja kao dio održavanja identiteta. Važne su ne samo kvantiteta i učestalost pojedinačnih veza, nego i njihova kvaliteta. Društveni kontakti postaju vredniji za materijalnu i emocionalnu podršku kada pružaju neku vrstu bliskosti, osjećaj da se čovjek može osloniti na nekoga. Ukratko, društvene mreže ključne za razumijevanje načina na koji povratnici mobiliziraju resurse, često transgranično (Ruben, Houte i Davids , 2009:915). Psihosocijalno blagostanje odnosi se na mogućnost izražavanja identiteta, osiguranjem nekom pojedincu mjesta u društvu i ustanovljenja veza s tim društvom. Promjene u geografskom i kulturnom okruženju mogu voditi dramatičnim promjenama identiteta, u smislu niza novih hibridnih kulturnih oblika kombiniranih od različitih kultura, ili, pak, konstrukcije svojevrsnog transnacionalnog identiteta. Gubitak društvenih struktura, kulturnih vrijednosti, i samo-identiteta moglo bi za posljedicu imati ozbiljne psihološke poremećaje. Psihosocijalno blagostanje također ovisi o sigurnosnim uvjetima, osobito u (post) konfliktnim zemljama.

Napokon, razlike u individualnim obilježjima (ne računajući ovdje etničku pripadnost koju u našem slučaju svi povratnici u pravilu dijele) - kao što su dob, društvenoekonomsko zaleđe, bračni status i izbjegličko iskustvo - utječu na to kako pojedinačni povratnici doživljavaju povratak (Ruben, Houte i Davids , 2009:916-917).

Temeljem dviju empirijskih studija, autori zaključuju da povratnu migraciju treba shvatiti kao kontinuirani proces koji nadilazi jednostavnu ponovnu integraciju. Povratnički proces pogađa sve dimenzije života, i na njega utječe široki raspon individualnih, kontekstualnih i psihosocijalnih čimbenika. Koncept usađenja nudi pogodan okvir za zahvaćanje tih multidimenzionalnih aspekata. Ako zanemarimo velike individualne i kontekstualne razlike, javljaju se i neki zajednički elementi. U ekonomskom smislu, većina povratnika uspijeva preživjeti, ali manjina je u stanju izgraditi održiva sredstva za život. Mnogi povratnici su i dalje izrazito ranjivi i nemaju izgleda za budućnost. Pristup proširenim društvenim mrežama potvrdio se kao ključan za povratnike, jer one doprinose osjećaju pripadanja i osnažuju angažiranje povratnika u njihovim zemljama porijekla. Često međutim, društveni odnosi povratnika ne izlaze izvan porodičnih i prijateljskih mreža i okvira. U psihosocijalnom smislu, usađenost povratnih migranata uvelike ovisi o osobnim i kontekstualnim čimbenicima. Problemi koji se odnose na traumatična iskustva tijekom pred-

migracijskog perioda, osjećaj nesigurnosti nakon povratka, i frustrirajući migracijsko iskustvo u izbjeglištvu, teže ograničiti osjećaj pripadanja društvu povratka (Ruben, Houte i Davids, 2009:932).

Rasprave o održivom povratku uglavnom se svode na pojedince ili njihove obitelji. Ipak, sve se više shvaća da se održivost povratka ne može svesti na individualnu razinu i na same povratnike, nego da se mora konceptualizirati agregatno, uzimajući u obzir dinamičke posljedice povratka na ekonomska i društvena kretanja u područjima povratka i društvu u cjelini. “Ne samo da je teško izbjeglicama i drugim migrantima kao pojedincima da jednostavno odu ‘kući’, nego povratak u zemlje podrijetla može pridonijeti spirali propadanja - ponovnim raspirivanjem sukoba, obnavljanjem nejednakosti, zloupotrebom prava ili zbog ekonomskih teškoća - što bi sve moglo potaknuti veću razinu nasilnog raseljavanja u budućnosti. U tom smislu, ne radi se samo o pitanju kako učiniti povratak održivim, nego kako ga učiniti održivim u razmjerima zajednice, a ne samo za pojedince” (Black i Gent, 2006:32).

Slažemo se s onima koji smatraju da se održivost povratka može osnažiti omogućavanjem izbjeglicama slobode kretanja između zemlje primitka i zemlje porijekla (Ballard, 2010:488-9). Štoviše, postoji mišljenje da je održavanje socijalnih mreža između zemlje izbjeglištva i zemlje porijekla bolji poticaj za povratak nego što je to neki ‘ekonomski povratnički paket’.

Mjerenje održivosti povratka

Lako se složiti oko načelnog stava da povratak treba biti ‘održiv’ da bi imao smisla, ali kako ‘održivost’ odrediti i onda ‘mjeriti’ pokazuje se daleko težim. U Sussex pilot studiji za Ministarstvo unutarnjih poslova Velike Britanije o dobrovoljnom povratku izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu i Kosovo, Black i suradnici (2004:39)¹⁵ definirali su individualnu održivost na sljedeći način. “Povratna migracija je održiva za pojedince ako njihov društveno-ekonomski status i strah od nasilja ili progona nije pogoršan, u odnosu na stanovništvo u mjestu podrijetla, godinu dana nakon povratka”.

Jednostavniji pristupi ‘mjeranju’ povratka konceptualizirani su na

15 Radi se, međutim, o vrlo malom uzorku ispitanika – samo 30 za svaku zemlju.

individualnoj razini brojanja onih koji su (trajno) ostali, odnosno nisu ponovno emigrirali. Pa i socioekonomski indikatori statusa stanovništva su općenito jasni i uglavnom se lako operacionaliziraju. No, kad je u pitanju održivost povratka izbjeglica, za svaki od njih postavlja se pitanje s čime se uspoređuju, odnosno kako se mjere. Primjerice, treba li na (ne)zaposlenost povratnika gledati prema nekom apsolutnom ili relativnom standardu? Vjerojatno ćemo se lako složiti s drugim prijedlogom, ali se onda otvara novo pitanje. Treba li razinu (ne)zaposlenosti povratnika uspoređivati sa stanjem u izbjeglištvu ili u 'domovini' u koju su se vratili. U drugom slučaju - je li to nacionalni prosjek, prosjek neke regije ili mjesta povratka? Statistički podaci za nacionalnu razinu obično su poznati, a za ostale rjeđe. No, ako su i poznati, oni se odnose na opću populaciju, čija se demografska struktura (po dobi, obrazovanju i dr.) često bitno razlikuje od povratničke, više ili manje negativno selekcionirane u tom pogledu. Koliko treba proteći vremena u povratku da bi se mogla uspoređivati (ne)zaposlenost povratnika sa sjedilačkim stanovništvom? Trebaju li nezaposleni povratnici biti registrirani u službama zapošljavanja? Ako da - (a kako drugačije mogu zahtijevati posao, osim da im se on kroz programe povratka unaprijed osigura) - je li prosječan 'staž' čekanja posla usporedivih dobnih i kvalifikacijskih kategorija na službama zapošljavanja zapravo pravi referentni indikator (ne)zaposlenosti povratnika? Kad je Hrvatska ili Bosna i Hercegovina u pitanju, da ne govorimo o manje razvijenim zemljama podrijetla izbjeglica, radi se o godinama neizvjesnog čekanja. Kako osigurati 'životne uvjete' povratnika za to vrijeme?

Jedna varijanta ovog društveno-ekonomskog pristupa održivosti povratka poseban naglasak stavlja na 'životna sredstva' (*livelihoods*). Međunarodne organizacije i sponzori 'održivost životnih sredstava' definiraju iz svoje perspektive prvenstveno kao sposobnost povratnika da osiguraju dovoljno 'žilava' (*robust*) sredstva da mogu preživljavati bez vanjske pomoći i da mogu podnijeti vanjske šokove. Ovdje se postavlja pitanje, da li u 'vanjsku' pomoć treba uključiti doznake izbjeglica i migranata (članova obitelji ili rođaka povratnika) iz zemlje izbjeglištva ili migracije, ili se one bolje mogu shvatiti kao stvar diverzifikacije (i transnacionalizacije) u osiguravanju održivih 'životnih sredstava'?

Pitanje 'mjerenja' 'održivosti povratka' ili njegovih indikatora ima i drugi problem (s kojim se nastoje suočiti noviji pristupi). Prvo, treba li imati u vidu

sveukupni manjinski izbjeglički korpus, ili samo onaj dio koji se želi dobrovoljno vratiti? ¹⁶ Drugo, kako da znamo, je li uspješniji povratak u vidu organizirane masovne grupne repatrijacije u organizaciji međunarodnih organizacija, ili pojedinačan i obiteljski povratak, u kome veću ulogu u odlučivanju imaju same izbjeglice, ali proces povratka može trajati duže vremena? Treće, treba li ‘mjeriti’ uspješnost povratka (zbira) pojedinačnih izbjeglica (metodološki individualizam) ili povratničkih zajednica? Kako, u drugom slučaju, odrediti povratničku (manjinsku) zajednicu – na razini naselja, regije ili cjeline etničkog korpusa? Ne ovisi li (trajna) održivost povratka izbjeglica upravo o odnosu s drugom etničkom (većinskom) zajednicom (na lokalnoj i nacionalnoj razini)? Ako da (jer to je samo retoričko pitanje), moramo li onda ‘mjeriti’ društvenu rekonstrukciju lokalnih i širih zajednica na područjima povratka? Kako, međutim, ‘mjeriti’ suživot, i u odnosu na što – na stanje prije rata, na stanje u vrijeme rata ili prema nekom arbitrarnom ‘standardu’?

Black i Gent (2006:4) predlažu razlikovanje ‘užih’ i ‘širih’ indikatora održivosti. Prvi odgovaraju na jednostavno pitanje – jesu li povratnici nakon povratka ponovno emigrirali. Drugi uključuju “kako razmjere u kojima su se pojedinačni povratnici u stanju integrirati u svoja domovinska društva, tako i širi utjecaj povratka na makro-ekonomske i političke . indikatore” (Black i Gent, 2006:15). Danas se ističu dva temeljna uvjeta održivog povratka. Prvo, to je njegova dobrovoljnost. Ona nije, međutim, teko neproblematična kako na

16 Sve su to važna konceptualna i metodološka pitanja, utoliko više jer se istraživačkim ‘rezultatima’ može svjesno ili nesvjesno manipulirati, a to mogu činiti sami istraživači ili oni koji ‘koriste’ njihove ‘podatke’. To se upravo dogodilo s empirijskim nalazima našega prošlog istraživanja o povratku srpskih izbjeglica u Hrvatsku. Naime, u studiji *Status i položaj Srba u Hrvatskoj, pokazatelj stvarnog stanja zaštite ljudskih prava i prava nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj*, njezini autori ‘interpretirali’ su rezultate našega anketnoga ispitivanja, na način koji očito treba poslužiti u političke svrhe. Relativno korektno je naveden ‘podatak’ da u Hrvatskoj (u vrijeme ispitivanja) “trajno živi tek negdje oko 60.000 srpskih povratnika”. “Kada to usporedimo sa 400.000 srpskih izbjeglica koji su napustili Hrvatsku dobiju se poražavajući rezultati” – zaključuju autori (Džakula et al 2008:6).

Ako ostavimo po strani ‘podatak’ o 400.000 srpskih izbjeglica, otvaraju se važna pitanja koja ukazuju na manipulaciju ‘podacima’. Drugim riječima takva ‘interpretacija’ počiva na nizu eksplicitnih ili implicitnih pretpostavki ili tvrdnji: a) da je bilo 400.000 srpskih izbjeglica iz Hrvatske, ali se ne kaže u kojem trenutku; b) da su svi otišli u izbjeglištvo iz istih razloga; c) da svi imaju iste osjećaje i odnos prema domu i domovini Hrvatskoj; d) ni za jednoga srpskog izbjeglicu iz Hrvatske ne postoji ni jedno drugo (bolje) rješenje od povratka u Hrvatsku; e) sve srpske izbjeglice iz Hrvatske cijelo vrijeme izbjeglištva su se željeli vratiti u Hrvatsku; f) dok se praktički svih 400.000 ne vrati (ne računajući umrle), proces povratka i politika Hrvatske vlade predstavlja promašaj.

Napokon, da se radi o svjesnoj manipulaciji govori i grubo nepoštovanje autorskih prava i navođenja autora. Naime, gornji podatak o 60.000 srpskih povratnika koji trajno žive u Hrvatskoj, navodi se “prema istraživanju UNHCR-a, SDF-a i Filozofskog fakulteta u Zagrebu”. Na oba izdanja našega izvještaja u obliku knjige, hrvatskom i engleskom, kako na koricama, tako i na unutarnjoj naslovnoj strani, stoje naša imena kao autora. U Predgovoru predstavnika UNHCR-a u Zagrebu i u našem Uvodu jasno stoji da smo mi autori odgovorni za koncepciju i rezultate istraživanja. UNHCR je naručitelj i izdavač. Mi smo pod našim imenima o istim rezultatima objavili i nekoliko radova, uključujući i jedan ugledni međunarodni znanstveni časopis. SDF-ova uloga se svodila na njihove dragovoljce koji su uz dragovoljce Hrvatskoga crvenoga križa (što također piše u našoj zahvali) sudjelovali u anketeranju povratnika.

prvi pogled izgleda (Black i Gent, 2006:19). I drugo, to je okruženje povratka – u sigurnosnom, ekonomskom i političkom smislu.

Razvijajući metodologiju mjerenja povratka izbjeglica, Richard Black i suradnici (2004:25-27) u svojoj pilot studiji problema povratka izbjeglica iz Bosnie i Hercegovine i Kosova u V. Britaniji, ustanovili su prvo tri tipa održivosti: fizička, socio-ekonomska i politička sigurnost povratnika. Na svaki od njih može se gledati iz tri perpektive: a) subjektivne percepcije povratnika, b) objektivnih uvjeta za povratnike, te c) agregatnih uvjeta domovine. Križanjem elemenata ovih dviju dimenzija dobivamo Tablicu elemenata i potencijalnih mjera održivosti povratka.

	Fizička	Socio-ekonomska	Politička sigurnost
Subjektivna percepcija povratnika	(Nedostatak) želja za ponovnom migracijom	Percipirani socio-ekonomski status	Percepcija i sigurnost, prijetnje sigurnosti
Objektivni uvjeti povratnika	Proporcija povratnika koji (ne) migriraju ponovno	Aktualni socio-ekonomski status povratnika	Aktualan progon ili nasilje protiv povratnika
Agregatni uvjeti domovine	Trendovi u razinama emigracije i traženja azila u inozemstvu	Trendovi u razinama siromaštva i dobroga stanja	Trendovi u razinama progona, sukoba i nasilja

Međutim, istraživači su se i sami suočili s velikim teškoćama u mjerenju tako složenoga koncipiranja održivosti povratka izbjeglica. Različiti i brojni indikatori na raznim dimenzijama teško su dostupni tijekom vremena. Za izvedivu operacionalizaciju mjerenja održivosti potrebno je pojednostavniti definiciju. Black i suradnici (2004:38-39) predlažu u tom smislu dvije definicije, jednu usmjerenu na ‘pojedinačnu održivost’ i drugu na ‘agregatnu održivost’. Prvu smo već naveli naprijed u tekstu, dok je “povratna migracija održiva za *domovinu ili regiju*, ako socio-ekonomski uvjeti i razine nasilja i progona nisu znatno pogoršani povratkom, mjereni jednu godinu nakon što je proces povratka završen”. U oba slučaja ponovna migracija ili sama želja za ponovnom migracijom samo je koristan *približan* indikator održivosti povratka.

TRANSNACIONALIZAM – TRANSNACIONALNI SOCIJALNI PROSTOR

Transnacionalizam ili transnacionalni socijalni prostor novi je koncept u društvenim istraživanjima. Postoji već znatna literatura i koncipirane su različite inačice transnacionalnoga pristupa raznim društvenim fenomenima. Ovdje ne možemo ulaziti u tu raspravu, ali svakako želimo upozoriti da se transnacionalizam kao pristup ili perspektiva primjenjuje i u razumijevanju procesa povratka izbjeglica, i istodobno kao kritika tradicionalnoga pristupa koji je povratak svodio na jednostavnu povratnu relaciju između zemlje primitka i zemlje porijekla izbjeglica. Bez obzira na velike razlike u konceptualizacijama transnacionalizma, sve njegove inačice polaze od sagledavanja društveno-prostornih odnosa koji nadilaze nacionalne socijalne prostore kao zatvorene 'kontejnerske' sustave. Iz tradicionalne perspektive (prisilan) migrant može biti *ili* u zemlji izbjeglištva *ili* u zemlji porijekla. Za naše analitičke potrebe, transnacionalizam se u širem smislu odnosi na "kulturno, ekonomsko i političko povezivanje ljudi i institucija, koje smanjuju naglasak na ulogu geografije u formiranju identiteta i kolektiviteta, stvarajući nove mogućnosti za članstvo preko granica" (Pries, 2005:169).

Često nismo svjesni da se pojam prostora upotrebljava u svim znanostima, i to kako u geografskom, tako i socijetalnom smislu. "Oba termina, 'društveni' i 'prostorni', odnose se na koncepte koje ljudi imaju o svijetu, koji se upotrebljavaju u svakodnevnim i znanstvenim praksama za orijentiranje, demarkiranje, diferenciranje i sužavanje složenosti svijeta, dajući značenje različitim fenomenima". Ništa socijetalno ne može postojati bez prostorne dimenzije, a ničemu što je prostorno ne može neodstajati socijetalna dimanzija. Svi oblici prostornosti jesu socijetalni, jer ih konstruiraju ljudska bića, bilo fizički ili mentalno. Isto tako svi socijetalni elementi imaju prostornu dimenziju, i obrnuto, svi pojmovi prostornosti su socijetalne konstrukcije (Pries, 2005:170; 171).

Dalje, Ludger Pries (2005:173; 185), između ostalog, razlikuje dva suprotstavljena koncepta prostora: relativistički i apsolutistički pristupi. Kombinacija relativističkoga socijetalnoga prostora i relativističkoga geografskoga prostora vodi onome što autor označava kao transnacionalan socijetalan prostor. Ukratko, nacionalno društvo, usađeno u nacionalnu

državu, nije više zadovoljavajući koncept razumijevanja društvenih odnosa i posbno migracijskih kretanja i procesa. S druge strane, autor s pravom upozorava na postmoderna pretjerivanja, kada ističe da premda su socijetalni odnosi, konfiguracije i prostori, vjerojatno postali fluidniji, oni se ne mogu naprosto rastočiti i nestati u ‘globalnom zraku’, ili se ograničiti na područje cyber-prostora.

U tom smislu Stefansson (2006:126-128) govori o ‘transnacionalnom ljetnom prostoru’ (o čemu svjedoče i priče naših sugovornika, srpskih povratnika), čiji je ‘ljetni promet’ vizualno uočljiv zahvaljujući velikom broju automobila prestižnih marki i stranih registracija, u mjestima manjinskoga bošnjačkoga povratka, koja zimi ostaju gotovo pusta. Postoje razni razlozi zašto bošnjački izbjeglice ipak zadržavaju svoje kuće i zemlju u mjestu porijekla mada žive negdje drugdje i mahom se neće vratiti, barem ne uskoro. Prvi je njihova emocionalna privrženost svojim kućama, koje su mnogi gradili “svojim vlastitim rukama”. Dio njih se želio ili još želi vratiti, ali za to ne postoje gospodarski i društveni uvjeti. Drugi žele ostaviti opciju povratka za neka kasnija bolja vremena, ili nakon umirovljenja. U međuvremenu, kuće funkcioniraju tijekom ljeta kao pogodna mjesta za okupljanje raspršenih članova porodice. Napokon, postoje i ideološki i simbolički razlozi za zadržavanje kuća. One predstavljaju moćne simbole moralnoga prkosa, etničkoga ponosa, i ekonomskoga uspjeha u inozemstvu.

Na transnacionalizmu, kao perspektivi razumijevanja složenosti, dinamičnosti i otvorenosti povratnih procesa, čini se najviše inzistira Marita Estmond (2006:141-42). Autorica ispituje strategije povratka, kojima pribjegavaju bosansko-hercegovačke izbjeglice, zbog neizvjesnosti s kojima su suočene, te ukazuje na transnacionalni prostor u kojima se one događaju. “Te strategije različitog su trajanja, često se zbivaju izvan ustanovljenih politika i programa, i temelje se na potrebi držanja otvorenih opcija na različitim mjestima. Dok politike teže definirati izbjeglički povratak kao jednokratno i konačno seljenje u zemlju ili mjesto podrijetla, transnacionalna perspektiva sugerira da bi se povratak bolje konceptualizirao kao dinamičan i nedovršen proces, koji se može rastegnuti na dulje vrijeme, uključivanjem kretanja između mjesta i aktivne veze s ljudima i resursima u zemlji azila. Transnacionalne strategije također uključuju mnoge izbjeglice vani, koji zadržavaju i posjećuju redovito svoje vraćene kuće u Bosni, neki od njih i

dulje vrijeme, pripremajući se za trajan povratak u nekom kasnijem trenutku. U takvoj transnacionalnoj dinamici, izbjeglice i povratnici nisu uvijek jasno razdvojene kategorije, budući da se jedni i drugi mogu kretati u oba smjera i kombinirati resurse. Transnacionalna perspektiva također dovodi u pitanje pojmove 'doma', kao nečega vezanog uz jedan poseban lokalitet ili nacionalnu zajednicu. Ako dom nije tek mjesto ili fizička struktura, nego također i pozornica (site) društvenih odnosa i kulturalnih značenja, onda se može uvelike rastegnuti na nekoliko mjesta, od kojih svaki može zadržati osobit set odnosa i značenja za one kojih se tiče. Ova transnacionalna dimenzija doma tako je izazov pojmovima 'repatrijacije' ili 'povratka' u pojednostavljenom vidu. Umjesto toga, rekonstituirani dom može biti translokalan, pri čemu svaki lokalitet postaje dio novoga doma. Ponovno promišljanje povratka izbjeglica u smislu transnacionalne mobilnosti i pripadanja također sugerira nove načine konceptualiziranja potencijala rekonstrukcije velikih izbjegličkih populacija izvan zemlje" (Eastmond 2006:141-2).

Tradicionalna izbjeglička politika na povratak gleda kao na izdržljivo rješenje u smislu jednokratnoga i konačnoga cilja. Same izbjeglice, međutim, praktički nalaze fleksibilnija i ujedno održljivija rješenja, nastojeći koristiti resurse na različitim mjestima, što ponekad zahtjeva i (povremeno) kretanje između tih mjesta. Eastmond (2006:147-48) razlikuje dvije vrste povratničkih strategija, koje nisu međusobno isključive. Obje sugeriraju da se povratak može rastegnuti na dulje vremensko razdoblje, pri čemu se članovi porodica raspodjeljuju na različita mjesta, i pojedeni njihovi članovi kreću se naprijed i natrag. Pojedinci i domaćinstva u prvoj kategoriji nastoje ustanoviti što stalniju bazu u zemlji porijekla, a nakon povratka održavaju aktivne veze i pokretljivost prema van (inozemstvu), osobito prema zemlji izbjeglištva. Na taj način ti povratnici postaju "transnacionalci kod kuće". Druga kategorija obuhvaća one čiji je povratak na privremenoj osnovi, putem regularnih posjeta, ili dužih ostajanja, uz istodobno zadržavanje svoje baze u zemlji azila. Tamo, kao rezidenti u inozemstvu, oni ostaju povezani članovima porodice i rođacima u zemlji povratka. Takvi povremeni posjeti mogu također implicirati jednu opciju trajnoga povratka u budućnosti. Obje kategorije otvorenoga povratka počivaju na sigurnoj mogućnosti za kontinuirano prebivanje u zemlji azila. U paradoksalnom smislu, stjecanje državljanstva u zemlji azila čini povratak (u Bosnu) izglednijim, jer postoji mogućnost uzmaka u slučaju

neuspjeha. Za uzvrat rođaci kod kuće često pomažu članovima porodice u inozemstvu time što nadgledaju njihovu imovinu i brinu se za njihove interese u domovini, pomažu u kontaktima s vlastima i dr. Takva međusobna podrška učvršćuje rođачke odnose, a ima ne samo materijalne nego i simboličke aspekte. Napokon, povremeni posjeti i održavanje transnacionalnih socijalnih veza dobar su zalog lakšega povratka u budućnosti, ako se za to steknu drugi uvjeti (Eastmond, 2006:155).

Ekstenzivno smo citirali autoricu jer je doista pregnantno i sustavno izložila transnacionalni pristup održivosti povratka, i k tome se s njom gotovo u svemu slažemo, osimoko jedne moguće implikacije njezinih zaključaka. Na kritiku konvencionalnih pristupa, u smislu njihove ograničenosti i nedostatnosti, nemamo nikakvih primjedbi. U konvencionalnim pristupima povratak je isključivo shvaćen kao definitivni čin ponovnog naseljenja u 'izvornu' socioprostornu lokaciju. Ovaj, pak, pristup naglašava dinamičnost, nedovršenost, transteritorijalnost, odnosno transnacionalnost povratničkih mreža. Ne slažemo se, međutim s Eastmond i sličnim mišljenjima, ukoliko odbacuju svaku primjenljivost konvencionalnih pristupa uopće, ako negiraju (ili barem zanemaruju) simboličko značenje 'doma' kao jedinstvenog mjesta za mnoge izbjeglice-povratnike, a onda i važnost repatrijacije ili povratka. Predlažmo, dakle, da se transnacionalizam kao okvir za razumijevanje (dijela) povratničkih procesa prihvatiti kao proširenje konvencionalnoga pristupa povratku izbjeglica, a ne kao isključiva zamjena za njega. Tu mogućnost međusobnoga nadopunjavanja nastojimo demonstrirati u analizi rezultata našega istraživanja. Mnogi naši ispitanici, srpski povratnici u Hrvatsku, iznijeli su brojne primjere transnacionalnih veza s članovima užih i širih porodica. Nepobitno je potvrđeno da je na povratak u tradicionalnom smislu orijentiran određeni tip izbjeglica-povratnika (stariji, neobrazovani, ruralni ljudi), te da znatno manji udio, posebno u trajnom povratku, mladih, obrazovanih, agilnih ljudi, upućuje na njihove drugačije strategije rješavanja svoga izbjegličkog statusa (Eastmond, 2006:143).

RESTITUCIJA I POVRATAK

Kad se o pitanjima povratka izbjeglica raspravlja sa stanovišta međunarodnoga izbjegličkoga prava, treba imati na umu da se, tradicionalno, pravo na povratak nije primjenjivalo na zahtjeve većega broja ljudi raseljenih *en masse*. Za takav se problem tražilo političko rješenje. Za našu pravu to je pravno-politički relevantno, budući srpske izbjeglice iz Hrvatske nisu konvencijske izbjeglice. Njihov azilantski status nije ustanovljen sukladno Konvenciji o statusu izbjegljivca, u smislu osobnoga progona, u ovom slučaju zbog etničke ili vjerske pripadnosti. U tom smislu oni su *en mass* izbjeglice. Time se ne osporava prisilan karakter njihovoga iseljenje iz svojih domova i svoje domovine, niti nepravde koje su im počinjene, samo se govori o međunarodno-pravnom statusu na kojemu, pak, počivaju izbjeglička prava zajamčena Konvencijom. To opet ne znači da, sa humanitarnoga stajališta masovne izbjeglice ne zaslužuju zaštitu, i da ih međunarodna zajednica ne treba podupirati u njihovom pravu na povratak, jer to pravo je utvrđeno, u kontekstu prava na slobodu kretanja ljudi preko granica država u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima.

K tome je pravo na povratak do nedavno bio shvaćeno u smislu vraćanja izbjeglica u zemlje svoga porijekla, a ne nužno u određeni (njihov) dom. Slabost međunarodnoga izbjegličkoga prava (kao ‘mekanoga prava’, interes razvijenih europskih država koje su primile velike kontingente masovnih izbjeglica, ponajprije iz Bosne i Hercegovine, te nastojanja međunarodne zajednice rekonstruiraju i stabiliziraju post-konfliktna multietnička društva (u Bosni i Hercegovini,¹⁷ Hrvatskoj i Kosovu), bili su važni razlozi ‘dogradnje’ međunarodnoga izbjegličkoga prava. Već je Daytonskim ugovorm pravo na povratak svih izbjeglica i unutarne raseljenih osoba osnaženo i specificirano pravom na povratak u njihove domove.

Trebalo je još stvoriti i odgovarajući međunarodno-pravni okvir koji bi eksplicitno podupirao povratak domu. UNHCR-ova Podkomisija za

17 Autori Daytonskih mirovnih ugovora, s jedne su strane odobrili faktičku podjelu zemlje, a s druge su nastojali ispraviti rezultate etničkoga čišćenja, time što su htjeli omogućiti izbjeglicama i raseljenim osobama ne samo konvencionalno pravo na povratak u njihovu domovinu, nego upravo povratak u njihove domove (Heimerl, 2005:378).

18 Vidi također Vodeća načela međunarodnoga raseljavanja (1999), koji je izdao Specijalni predstavnik Generalnoga tajnika UN-a.

prevenciju diskriminacije i zaštite manjina prihvatila je (1998) rezoluciju “Stambena i vlasnička restitucija u kontekstu povratka izbjeglica i raseljenih osoba”. Ona je poslužila kao osnova za brojne rezolucije i izvještaje koje su uslijedile, potvrđujući pravo povratka domu porijekla, i potičući ustanovljenje učinkovitih mehanizama restitucije domova i vlasništva (UNHCR, 2002, 2004).¹⁸ Ključni dokument za novo shvaćanje prava na povratak izbjeglica formalno je (2005), nakon dvogodišnjih teških rasprava, prihvatila Podkomisija UN-a za unapređenje i zaštitu ljudskih prava pod naslovom “Stambena i vlasnička restitucija za izbjeglice i raseljene osobe”, u kojem su razrađeni pravni i tehnički problemi vezani uz restituciju za osobe koje su samovoljno i nezakonito raseljene sa svoje imovine. Taj se dokument obično navodi kao Načela ili Pinheirova načela, nazvana po svom brazilskom tvorcu Paulo Sérgio Pinheiru, Posebnom izvjestitelju o stambenoj i vlasničkoj restituciji za izbjeglice i unutarne raseljene osobe.¹⁹ Od tada, dužnosnici u Ujedinjenim narodima i drugi politički čimbenici na području izbjeglištva pravo na povratak vežu uz pravo na povrat imovine. Istraživači i humanitarni djelatnici novije usmjerenje na vlasničku restituciju vide kao sredstvo depolitizacije dobrovoljnoga povratka (Philipott, 2005:10; Ballard, 2010:466). Pinheirova načela nalažu da će “države uvjerljivo dati prednost pravu na restituciju kao preferiranom lijeku, te kao ključnom elementu obnove pravde”. Štoviše afirmira se pravo na povratak imovine izbjeglicama neovisno od njihovoga povratka. “Pravo na restituciju postoji kao distinktivno pravo, i nije prejudicirano ni aktualnim povratkom niti ne-povratkom izbjeglica i raseljenih osoba koji imaju pravo na stanovanje, zemlju i vlasničku restituciju” (Pinheiro Principles, 2005:9).

Pinheirova načela o pravu na vlasničku restituciju izbjeglicama, pozivaju se na međunarodno pravo. Ona se mogu svakako osloniti na prije postojeće pravo povratka u zemlju porijekla svih osoba koju su ju napustili, koje je utvrđeno u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima, ali treba imati u vidu da je Deklaracija neobvezujuća za države potpisnice. Kasnije su rezolucije UN-a samo reafirmirale ovo pravo. No, mada je ono čvrsto ustanovljeno, ono ne vodi

¹⁸ Iskustva, osobito manjinskih, povratnika u Bosni i Hercegovini imaju dvostruku važnost za Načela. S jedne strane, upravo su problemi i početni neuspjesi manjinskoga povratka potaknuli međunarodnu zajednicu na njihovo koncipiranje i donošenje, a s druge, najviše je njezine energije i sredstava uloženo u primjenu Načela u kasnijem povratničkom procesu (Ballard, 2010:468). No, ta uloga novoga ‘modela povratka’ nije prošle bez političkih i teorijskih kontroverzija.

nužno do prava na restituciju. Također, «načela ljudskih prava štite stanovanje ljudi, ali i pravo na stanovanje nije eksplicitno povezano s vlasničkim interesima bilo kojega određenoga stanovanja» (Ballard, 2010:479; 482).²⁰

Zagovornici Načela tvrde da vlasnička restitucija osnažuje 'vladavinu prava' u post-konfliktnim društvima, a ona povratno stvaraju uvjete za gospodarsku i društvenu stabilnost (Ballard, 2010:483-84).²¹ Stambeno zbrinjavanje i restitucija vlasništva shvaća se kao preduvjet za uspjeh i održivost masovnih povratnih kretanja (Stefansson, 2006:116-117), za izgradnju mira i odvratanja od osвете. Primijena Načela, kao strategije "vladavine zakona" trebala je između ostaloga depolitizirati povratničko pitanje.²² Pokazalo se, naime, da je baš politizacija povratka bila jedana od ključnih prepreka uspješnijem manjinskom povratku izbjeglica u Bosni i Hercegovini.²³ Umjesto političke rasprave o uzrocima izbjeglištva i njezinim krivcima, sada se naprosto inzistira na pravu svakoga pojedinca da legalno i legitimno zahtjeva povratak svoga vlasništva putem nepristrane i rutinske procedure dostupne svima, što ni jedna država koja se poziva na demokraciju ne samo da ne smije (javno) osporavati, nego upravo mora preuzeti odgovornost za ostvarivanje jednakosti pred zakonom svih svojih građana (Williams, 2006:47). Tako se etnička pripadnost povratnika gura u drugi plan. Važno je istaknuti, da je izbjeglicama koje ostvare povratak imovine ostavljena sloboda izbora hoće li se vratiti ili ne. K tome, po mišljenju Williamsa (2006:40), s kim se u tome slažemo, upravo ova mogućnost doprinijela je uspjehu procesa restitucije barem toliko, ako ne i više, nego javno prihvaćanje vladavine zakona.

Neki teoretičari ne prihvaćaju tumačenja po kojim međunarodno pravo osigurava i pravo na restituciju vlasništva. "Postoji brojne manjkavosti u zakonskoj i teorijskoj podlozi na kojima počiva restitucija kao lijek za masovno prisilno raseljenje" (Ballard, 2010:478). Drugi ističu da je pravo na 'domicilni povratak' presedan u međunarodnom izbjegličkom pravu (Heimerl, 2005:378). Štoviše, oni drže da opravdavanje vlasničke restitucije

20 Autorica Megan Ballard u navedenom je radu temeljito i kritički raspravila i o drugim mogućim međunarodno-pravnim osnovama Načela.

21 Ta tvrdnja ima svoju racionalu u činjenici da nesigurnost vlasničkih prava u raznim dijelovima nerazvijenoga svijeta sprječava ljude u pretvaranju sredstava u kapital.

22 U Bosni i Hercegovini provođenje i nadgledanje zakonskoga vraćanja vlasništva izbjeglicama provodile su međunarodne agencije okupljene oko projekta Plan za implementaciju zakona o vlasništvu" (Williams, 2006:45-48).

23 Ballard (2010:481) se slaže da inicijalni restitucijski program u Bosni i Hercegovini nije uspio jer je bio previše politiziran. Proces povratka postao je mnogo produktivniji zahvaljujući (pre)usmjerenju međunarodne zajednice na vladavinu zakona.

pozivanjem na pravo povratka zamagljuje druga sredstva pomoći kojima bi žrtve prisilnoga preseljenja mogle dati prednost, kao što je kompenzacija, umjesto povratka 'kući'. Otvoreno se kritiziraju međunarodna zajednica i lokalni čimbenici da naglašavanjem povratka vlasništva zapravo izbjegavaju suočavanje sa složenijim političkim pitanjima. 'Kuća' je postala mjera uspjeha povratka, a ne stvarni životni uvjeti raseljenih ljudi (Ballard, 2010:482-93). Ipak, kritičari ne tvrde otvoreno da Pinheirova načela neposredno krše međunarodne norme. "Međutim, pravo na povratak vlasništva nakon raseljenja uzrokovanoga ratnim sukobom treba se shvatiti kao novo pravo temeljeno na evoluciji međunarodnoga zakona, a ne kao pravo čvrsto utemeljeno u međunarodnom pravu" (Ballard, 2010:483).

Ovdje treba istaknuti da su bivša stanarska prava stanovita socijalistička institucija, te da ona ni tada nisu bila identična s vlasničkim pravima. U svakom slučaju ona nemaju uporište ni u spomenutim revizijama međunarodnoga izbjegličkoga prava. No bez obzira na izbjeglička prava, manjinske izbjeglice iz Hrvatske pretrpjele su nepravdu u odnosu na većinsko stanovništvo kad je riječ o otkupu stanarskoga prava, o čemu smo raspravljali u poglavlju o političkom i pravnom okviru manjinskoga povratka u Hrvatsku. No, država povratka može ih zbog toga priznati kao humanitarno pravo (na kompenzaciju).

Za raspravi i istraživanje ključno je pitanje je li i u kolikoj mjeri restitucija imovine izbjeglicama potaknula njihov povratak. Istraživači, barem kad je riječ o Bosni i Hercegovini, uglavnom se slažu da su rezultati u najboljem slučaju polovični.²⁴ Pokazalo se da pristup vlasništvu nije bio jedina, ili, u mnogim slučajevima glavna, prepreka povratku. Sigurnosni i diskriminacijski problemi, nedostatak prilika za obrazovanje i izgleda za zapošljavanje, te protjecanje vremena, sve to imalo je negativan učinak na želju i spremnost raseljenih osoba i izbjeglica na povratak (Philpott, 2005:17). Čukur (2005), nakon svojih terenskih istraživanja, donosi radikalni zaključak - da za većinu manjinskih izbjeglica, povratak njihovoga vlasništva po sebi ima malo utjecaja na odluke o povratku, jer kuća gubi mnogo od svoga značenja bez širega konteksta socijalnih odnosa koji ju čine "domom". Drugim riječima povratak

24 Treba reći da su se javili i autori koji restituciju vlasništva ocjenjuju pozitivnom po sebi za manjinski povratak (Williams, 2006).

ne može biti održiv bez prihvatljive ekonomske i društvene baze.

Prema podacima koje je sakupila International Crisis Group, oko tri četvrtine predratnih posjednika se ipak vratila u svoje obnovljene nastambe u Bosni i Hercegovini. Ali u svakom trećem slučaju to su učinili samo pojedini članovi porodice. Svaka peta obnovljena kuća nađena je praznom. Očito je da se trajno vraćaju uglavnom samo stariji članovi porodice i to u sela, gdje se može živjeti od poljoprivrede za vlastite potrebe, te najsiromašniji i socijalno ranjivi ljudi, koji nemaju drugih opcija osim povratka. Školska djeca ostaju u zemlji preseljenja ili se šalju natrag u područja svoje etničke većine (Heimerl, 2005:386).

Treba priznati da je međunarodna zajednica učinila velike napore na promicanju povratka, no dovođenje iskorjenjenih ljudi fizički natrag u njihove domove samo je pola zadatka ponovnoga stvaranja djelatnoga multietničkoga društva. Druga polovina uključuje poticanje uvjeta u kojima povratnici i osobito manjinski povratnici mogu preživjeti i reintegrirati se u svoje stare/nove zajednice. Uz obnovljene domove, potencijalni povratnici svoje odluke o povratku temelje na mogućnostima za rad, svojoj procjeni sigurnosti, prilikama njihove djece za dobivanje pristojnoga obrazovanja, osiguranju osnovnih javnih usluga, dobivanja mirovina, zdravstvenoj zaštiti i drugim socijalnim primanjima.

Za razliku od višestranе političke ofenzive međunarodne zajednice u podržavanju manjinskoga povratka u fizičkom smislu, uvelike je izostala njezina privrženost osiguranju njegove održivosti. Ekonomska krhkost zemlje (Bosne i Hercegovine) ograničavala je uspjeh takve politike.

Pogrešno je, po mišljenju Daniele Heimerl (2005:384-85) forsiranje manjinskoga povratka na područja gdje ti povratnici ostaju socijalno i ekonomski izolirani. Više ima smisla slobodno kretanje ljudi na područja gdje postoje gospodarske prilike, neovisno o domicilnom povratku. Zbog svega rečenoga postoje razlozi za zabrinutost glede održivosti povratnoga procesa, u smislu ponovnoga oživljavanja istinskih multietničkih zajednica. Osim toga, restitucija nije poništila etničko čišćenje. Stoga, povratak i vlasnička prava mogu biti sastavnice u rekonstrukciji poslijeratne ekonomske i društvene stabilnosti, no sama restitucija po svemu sudeći nije dovoljna (Ballard, 206:476; 491). Mnogo toga govori da povratak predratne imovine nije jednak povratku predratne situacije, osobito u nedostatku jednakih prilika

za povratnike i genuine reintegracije povratničkih zajednica. Ako cjelokupni cilj povratka nije samo da se preokrene etničko čišćenje, nego također da pomogne obnoviti genuino multietničko društvo, nužno je ispitati kvalitetu toga povratka. Ona ovisi o stvaranju uvjeta koji će manjinskim povratnicima dati priliku preživljavanja i prosperiranja u svojim prijašnjim zajednicama (Heimerl, 2005:384; 386). Također treba imati u vidu da dobar dio zemlje vraćen povratnicima ostaje neobrađen, a to nije dobro za gospodarstvo zemlje povratka.

Međunarodna zajednica od početka je priznavala da će biti nužne i druge mjere za osiguranje održivoga povratka. No, to je, naravno teži i složeniji izazov. Bilo je svakako jednostavnije usmjeriti se na fizičku restituciju vlasništva, koja je nesumnjivo ključna za povratak, a točke za pritisak – to jest državne institucije – se lako mogu identificirati, i napredak lako mjeriti. “Stvaran’ ili održiv povratak bio je mnogo teži za planiranje i postizanje, gotovo nemoguć za mjerenje, i bio bi, neizbježno, značajno niži u apsolutnim brojevima” (Philpott, 2005:18)²⁵.

Nitko ne osporava da repatrijacija i restitucija označava početak dugoga procesa ponovne izgradnje socijalnih veza u domovinskim zajednicama, da bi se potaklo pomirenje i ponovno ustanovljenje multietničkoga društva. No, sama strategija usmjerenja na proces restitucije u svrhu depolitiziranja povratka, može pokopati napore na izgradnji širih programa podržavanja reintegracije, uvjerena je Ballard (2010:495). Bez cjelovitijega infrastrukturnoga i reintegracijskoga programa, stupanj do kojega restitucija može doprinijeti poslijeratnoj vladavini zakona, pomirenju, nacionalnoj rekonstrukciji, te održivoj socijalnoj i gospodarskoj stabilnosti je ograničen.

Mnogo toga može se reći u prilog imovinske restitucije kao sredstva za iscjeljenje posljedica masovnoga raseljavanja izazvanog ratnim sukobima. Postoji, međutim, strahovanje da njegove koristi ne zaslijepe međunarodnu zajednicu tako da ne vidi njezina ograničenja i neželjene posljedice. Osim toga, Pinheirova načela propisuju jednoobrazan restitucijski proces, kojega su prvenstveno osmislili Zapadnjaci, polazeći od zapadnjačkoga poimanja vlasništva, procesuiranja i nametanja zakona (Ballard, 2010:495).

25 Autor čak tvrdi da su stope ostvarenja restitucije postale ciljevi za sebe. Štoviše, postojao je i pritisak zainteresiranih čimbenika da statistike pokazuju stalni rastući trend, a iskazivalo se i nezadovoljstvo kada su bile potrebne revizije u smjeru smanjenja stopa, da bi se ispravile netočnosti (Philpott, 2005:18).

Naši nalazi i razgovori sa manjinskim povratnicima u Hrvatsku nesumnjivo govore u prilog važnosti prava na restituciju imovine i njegove učinkovite primjene, kao ključne pretpostavke njihovoga fizičkoga povratka. Za njih (kao i potencijalne povratnike) manje je važan formalan status restitucije vlasništva unutar međunarodnoga izbjegličkoga zakona. Također se potvrdilo da restitucija nije dovoljna čak ni za stvaran fizički povratak velikoga dijela, uglavnom mladih, urbanih, obrazovanih srpskih izbjeglica iz Hrvatske, a za dio mladih povratka ostaje pitanje održivosti, ukoliko se ne otvore perspektive gospodarskoga razvitka i socijalne integracije.

VI.

KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE

– PRISUTNOST I KVALITETA ŽIVOTA

METODOLOGIJA KVANTITATIVNOG ISTRAŽIVANJA

Kako bi se ostvarili postavljeni ciljevi istraživanja provedeno je anketno terensko istraživanje na stratificiranom slučajnom uzorku registriranih povratnika iz baze koja se vodi pri resornom ministarstvu te na uzorku bivših nositelja stanarskog prava koji su stambeno zbrinuti u okviru odgovarajućeg programa.

U bazi registriranih povratnika ukupno je registrirano 130.220 povratnika¹, od kojih je metodom slučajnog izbora odabrano 1402 ispitanika. Poduzorak registriranih povratnik dodatno je podijeljen u dva poduzorka, s obzirom na vrijeme povratka – raniji povratnici (oni koji su se vratili do kraja 2004. godine) i kasniji povratnici (oni koji su se vratili nakon početka 2005. godine). U uzorak je odabrano 1000 ranijih povratnika i 402 kasnija povratnika. Navedeni omjer ne odgovara stvarnom omjeru u populaciji registriranih povratnika (udio kasnijih povratnika je samo oko 8%), no nadproporcionalna zastupljenost kasnijih povratnika je bila potrebna kako bi se rezultati za tu skupinu mogli uspoređivati s rezultatima za ranije povratnike. Pri procjeni ukupnih rezultata u pogledu prisutnosti korišteni su odgovarajući težinski faktori (ponderi) kako bi se omjer između ranijih i kasnijih povratnika doveo u odnos kakav jest u populaciji, odnosno bazi svih registriranih povratnika.

Osim prema vremenu povratka, uzorak povratnika je bio stratificiran i prema regiji i veličini naselja.

1 Postoji mogućnost da su u bazi pojedini povratnici zabilježeni više puta, no broj takvih slučajeva nije veći od 1%.

Uzorak je stratificiran u dvije etape:

– U prvoj etapi uzorak je stratificiran prema regiji povratka. Definirano je ukupno osam regija kombinacijom dvaju kriterija: podjelom zemlje na šest tradicionalne regije te s obzirom na to da li je neko područje bilo okupirano ili ne. Podjela na šest tradicionalnih regija odabrana je zbog toga što ona uglavnom dobro korelira sa stupnjem involviranosti u ratne sukobe te određenim političkim razlikama, što su sve elementi koji mogu biti značajno povezani sa uvjetima za povratak izbjeglih Srba. Drugi kriterij je odabran stoga što on uvelike korelira s etničkom strukturom naselja prije rata te svekolikim posljedicama rata (materijalnim, socijalnim i političkim). Na taj način je oblikovano ukupno osam regija: okupirani dio Slavonije; neokupirani dio Slavonije; okupirani dio Like i Banovine; ne okupirani dio Like i Banovine; okupirani dio Dalmacije; ne okupirani dio Dalmacije; Središnja i Sjeverna Hrvatska; Primorje i Istra.

– U drugom koraku uzorak je stratificiran prema veličini naselja povratka. Naselja su s obzirom na broj stanovnika prema popisu iz 2001. godine klasificirana u četiri kategorije: naselja do 500 stanovnika, naselja sa 501 do 2000 stanovnika, naselja sa 2001 do 10.000 stanovnika i naselja sa više od 10.000 stanovnika. Detaljnija podjela urbanih naselja sa više od 10.000 stanovnika nije imala smisla stoga što je udio povratnika u takva naselja relativno mali (oko 5%).

Na ovaj način dobivena su 32 stratuma. Iz svakog stratuma, proporcionalno udjelu stratuma u ukupnom broju povratnika, slučajnim izborom uz pomoć računalnog softvera odabran je uzorak.

U bazi bivših nositelja stanarskog prava koji su podnijeli zahtjev za stambenim zbrinjavanjem zabilježeno je 34.599 osoba, s tim da je zahtjev pozitivno riješen 16.288 osoba, od čega 14.704 su dobile stambeno zbrinjavanje dok je preostalih 1.584 u trenutku pokretanja istraživanja čekali odgovarajuću nekretninu. U okvir za izbor uzorka uzete su samo osobe kojima je zahtjev pozitivno riješen te koje su dobile odgovarajuće stambeno zbrinjavanje. S obzirom da su u bazi evidentirani svi članovi jednog kućanstva (jer se prema broju članova određivala veličina zamjenske nekretnine) u okvir za izbor uzorka uzeti su samo nositelji kućanstva (na temelju odgovarajućih oznaka u bazi), njih 6323. Iz tako selekcionirane baze odabran je uzorak od 400 osoba.

S obzirom na dva relativno nezavisna cilja istraživanja (uvjeti života povratnika i broj registriranih povratnika koji stalno žive u mjestu povratka) sam proces prikupljanja podataka podijeljen je u dvije faze. Najprije je valjalo za svakog povratnika odabranog u uzorak utvrditi mjesto ili barem državu stalnog boravka. A zatim je bilo potrebno provesti detaljan strukturirani intervju s povratnicima za koje je utvrđeno da stalno žive u mjestu povratka. U slučajevima gdje odabrani ispitanik nije bio prisutan (stalno ili privremeno odsutan ili preminuo) detaljni intervju je proveden s drugim članovima kućanstva ako netko živi na traženoj adresi.

Sukladno tome su konstruirani i istraživački instrumenti. Instrumentarij istraživanja sastojao se od dva osnovna dokumenta:

– Obrazac za odsutne u kojem su anketari bilježili ishod kontakta sa svakim ispitanikom te informacije prikupljene od informatora o mjestu boravka ispitanika koji nije pronađen na adresi na kojoj je prijavljen, učestalosti posjeta, stanju nekretnine itd.

– Glavni upitnik pomoću kojeg su prikupljeni podatci o uvjetima i zadovoljstvu životom nakon povratka od povratnika koji su pronađeni na adresi.

Anketari su nakon dolaska na adresu na kojoj je registriran odabrani povratnik najprije trebali utvrditi da li tražena osoba stalno prebiva na toj adresi ili barem u istom naselju. Ukoliko je, temeljem informacija ukućana, susjeda, prolaznika, utvrđeno da odabrani ispitanik ne prebiva stalno u traženom mjestu, anketar je uz pomoć informatora popunio obrazac za odsutne. U slučaju kada odabrani ispitanik ne živi stalno na traženoj adresi, ali žive drugi članovi njegove uže porodice, anketiran je netko od njih te je također ispunjen obrazac za odsutne za onu osobu koja je odabrana u uzorak.

Ukoliko je anketar pronašao ispitanika s njim je proveden strukturirani intervju na temelju glavnog upitnika. Prosječno trajanje intervjuja je bilo oko 40 minuta. Anketari su dobili uputu da intervju vodi s ispitanikom bez prisutnosti trećih osoba, ako je to ikako moguće. Od ovog pravila se moglo odstupiti kod pitanja koja se odnose na kućanstvo u cjelini, pošto slučajno odabrani ispitanika nužno ne mora biti u potpunosti informiran o svim podacima koji se odnose na kućanstvo.

U slučaju odbijanja sudjelovanja u istraživanju od strane samog traženog ispitanika anketar je zabilježio taj događaj u dnevnik anketiranja. U slučaju

odbijanja od strane drugog člana kućanstva, anketar je morao provjeriti kod te osobe ili u susjedstvu da li traženi ispitanik stalno živi na adresi ili ne. Ako je dobio potvrđan odgovor, onda je taj događaj zabilježen u dnevniku kao odbijanje, a ako je dobio negativan odgovor, onda je i za tog ispitanika popunjen obrazac za odsutne. U slučaju da anketar nije pronašao ispitanika za kojeg su susjedi ili članovi kućanstva potvrdili da stalno živi na toj adresi i nakon treće posjete, anketar je odustao od daljnjih pokušaja što je zabilježeno u dnevniku anketiranja.

Na glavni upitnik odgovaralo je ukupno 638 ispitanika, od čega 500 odabranih iz baze registriranih povratnika i 138 stambeno zbrinutih bivših nositelja stanarskog prava.

Marginalna teorijska pogreška realiziranog poduzorka registriranih povratnika od 1402 iznosi +/-2,6%, a poduzorka bivših nositelja stanarskog prava od 399 osoba iznosi +/-4,8%. Pogreška uzorka za rezultate dobivene u glavnom upitniku iznosi oko +/-3,8%.

Anketiranje i unos podataka provela je agencija Ipsos Puls, a u skladu sa ISO standardima prema kojima je organiziran rad ove agencije.

Metodologiju kao i instrumente istraživanja odobrilo je etičko povjerenstvo Odsjeka za sociologiju, Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

FORMALAN I STVARAN POVRATAK

Kao što smo naveli u uvodnim poglavljima, jedan od polaznih motiva za nastanak ove studije bila je potreba UNHCR-a da se utvrdi trend fizičke prisutnosti formalno registriranih povratnika, polazeći od inicijalnih pokazatelja utvrđenih u prvoj studiji provedenoj krajem 2006. godine. Od tada je pristigao novi, doduše nevelik, kontingent povratnika, a raniji povratnici su tijekom četiri godine protekle između dva istraživanja doživjeli neke političke, ekonomske i društvene promjene. Prvo je istraživanje utvrdilo stanje u određenom trenutku, a tek se uz pomoć ponovljenog istraživanja može naznačiti stanovita tendencija trajnosti prebivanja manjinskih povratnika u Hrvatskoj. Međutim, odmah želimo odbaciti, kao neprihvatljiv, svaki pokušaj da se iz trenda koji je utvrđen između dva istraživanja izvode dugoročne projekcije. Kao što smo naznačili u našem teorijskom uvodu, naša je temeljno polazište da je povratak dinamički

proces, a kao takav može mijenjati putanje razvoja.

Podaci prikupljeni u novom istraživanju pokazuju da svaki treći slučajno odabrani povratnik iz baze registriranih povratnika više-manje stalno živi u Hrvatskoj² (stvarni ili trajni povratnici), od čega oko 83 posto prebiva u naselju u kojem je prijavljen povratak, a preostalih 17 posto drugdje u Hrvatskoj³. Oko 15 posto registriranih povratnika je do trenutka provođenja istraživanja preminulo⁴, dok je za oko 39 posto utvrđeno da žive izvan Hrvatske⁵ (formalni povratnici), od čega najveći dio (70%) u Srbiji (tablica 1). Među onima za koje smo dobili informaciju da žive izvan Hrvatske zasigurno ima i određeni broj preminulih (ali naši informatori o tome nisu informirani) tako da je stvarni broj preminulih registriranih povratnika zasigurno veći, a broj onih koji žive izvan Hrvatske manji od utvrđenog. Za oko 13 posto u uzorak odabranih povratnika nije bilo moguće prikupiti pouzdane informacije o mjestu njihovog prebivanja. Upravo ta skupina otežava preciznu procjenu udjela stvarnih povratnika, odnosno broj formalnih povratnika koji ne žive više-manje kontinuirano na području RH.

Većina (60%) ispitanika za koje nismo uspjeli prikupiti pouzdane informacije otpada na povratnike u urbana naselja. To se odnosi na trećinu ispitanika iz gradova srednje veličine (10.000 do 100.000 stanovnika) te na približno 45 posto iz velikih gradova (preko 100.000 stanovnika). U ruralnim naseljima s manje od 2000 stanovnika udio onih za koje nisu prikupljene pouzdane informacije znatno je manji, ispod 10 posto. Takav ishod je razumljiv s obzirom na veće (unutrašnje) migracije stanovništva i slabije susjedske veze u većim gradskim naseljima. Uz navedeno, izbjeglice iz većih urbanih naselja su češće bili nositelji stanarskih prava ili podstanari, što znači da u trenutku povratka nisu imali nekretninu u svom vlasništvu na čiju adresu bi prijavili svoj povratak. Stoga su, u trenutku registracije, bili primorani prijaviti se ili na adresu stana u kojem su živjeli prije rata, a koji im više nije na raspolaganju, ili navesti tuđu adresu. Da je tome tako potvrđuje i činjenica da je naknadnim uspoređivanjem podataka

2 Između 30,6% i 35,4% ako se uzme u obzir pogreška uzorka od 2,4%.

3 Odlučili smo u ovom istraživanju promijeniti način prikaza podataka o prisutnosti u odnosu na onaj korišten u prošlom istraživanju. Ovaj put kao prisutne povratnike promatramo one koji žive bilo gdje na teritoriju Republike Hrvatske, dok je u prošlom izvještaju prikaz bio baziran na naselje u kojem su povratnici bili prijavljeni u trenutku registracije. Da bi podaci bili usporedivi u ovom izvještaju donosimo podatke iz prošlog istraživanja prikazane na usporediv način.

4 Između 13,0% i 16,6% ako se uzme u obzir pogreška uzorka od 1,8%.

5 Između 36,2% i 41,2% ako uzmemo u obzir pogrešku uzorka od 2,5%.

za ovu skupinu s bazom stambeno zbrinutih bivših nositelja stanarskog prava utvrđeno kako je oko 10% njih stambenim zbrinuto, ali očito na drugoj adresi od one na koju su se prijavili prilikom registracije za povratak. Sve je to dovelo do navedenog ishoda, koji pak rezultira nižom razinom pouzdanosti rezultata ovog istraživanja za veća gradska naselja.

Uz pretpostavku da je status povratnika za koje nismo uspjeli prikupiti pouzdane podatke o mjestu njihovog više-manjeg stalnog boravišta slično raspodijeljen kao status onih za koje smo to uspjeli, moglo bi se zaključiti da na području RH u trenutku provođenja istraživanja relativno trajno živi oko 38 posto registriranih povratnika, da je minimalno oko 17 posto u međuvremenu preminulo te da maksimalno 45 posto živi izvan Hrvatske⁶. Stvarni omjeri se vjerojatno nalaze između onih utvrđenih na ukupnom uzorku i ovih dobivenih isključivanjem iz analize onih povratnika za koje nisu pronađeni pouzdani podaci⁷.

Kada se podaci usporedbe s onima dobivenim u prošlom istraživanju, uočava se smanjenje udjela registriranih povratnika koji (više-manje) stalno borave u Hrvatskoj za oko pet postotnih poena⁸. To smanjenje je s jedne strane posljedica umiranja starijih povratnika, a s druge strane odlaska nekih povratnika u novu migraciju. Udio povratnika koji su preminuli je porastao s oko 11 posto na oko 15 posto⁹. Takav rezultat se mogao očekivati s obzirom na nepovoljnu dobnu strukturu povratničke populacije koja je utvrđena i u prošlom i u ovom istraživanju (vidi naredno poglavlje). Zbog takve dobne strukture, te usporavanja povratničkih tokova, u budućnosti se može očekivati nastavak ovakvog trenda. Porastao je i broj registriranih povratnika koji borave izvan Hrvatske, za oko 3,5 postotnih poena¹⁰. Pri tome valja uočiti da se smanjio udio onih koji stalno žive u Srbiji (s oko 82% odsutnih na oko 70%), a povećao broj onih koji žive izvan prostora bivše Jugoslavije. Iz toga proizlazi da smanjenje broja stvarnih povratnika nije (primarno) posljedica povratka u državu primitka nego odlaska u novu migraciju.

6 Procjena udjela preminulih od 17% je minimalna zbog toga što je zasigurno u međuvremenu preminuo i dio onih za koje naši informatori tvrde da žive u inozemstvu i da rijetko dolaze, zbog čega je i procjena od 45% odsutnih predstavlja gornju granicu procjene.

7 To znači da se broj onih koji žive u Hrvatskoj kreće između 33% i 38%, broj onih koji su preminuli između 15% i 17%, a broj onih koji žive izvan Hrvatske između 39% i 45%.

8 Promjena je i statistički značajna: $t=2,79$; $df=2850$; $p<0,01$.

9 Promjena je i statistički značajna: $t=2,86$; $df=2850$; $p<0,01$.

10 Promjena je i statistički značajna: $t=1,99$; $df=2850$; $p<0,05$.

Usporedba rezultata iz dva istraživanja ukazuje i na druge migracijske tokove u povratničkoj populaciji, koji potvrđuju našu pretpostavku o procesnom karakteru povratka. Među stvarnim povratnicima u periodu od četiri godine smanjio se udio onih koji borave u mjestu u koje su prijavili povratak (uglavnom isto ono iz kojeg su izbjegli), a povećao udio onih koji žive u drugim naseljima (dijelovima) Republike Hrvatske. To ukazuje na spontana unutrašnja migriranja povratničke populacije, najčešće u potrazi za radnim mjestom. Sličan proces uočava se i među onima koji žive izvan Hrvatske. Naime, među odsutnim (formalnim) povratnicima znatno je porastao udio onih koji žive u razvijenim zapadnim zemljama (s oko 10% na oko 23% formalnih povratnika), a smanjio se udio onih koji žive na prostoru bivše Jugoslavije. To znači da je i dio formalnih povratnika u međuvremenu iz zemalja regije emigriralo prema razvijenijim zemljama. Sklonost migracijama je među (bivšim) izbjeglicama vjerojatno veća nego u ostatku populacije, s obzirom na poznatu zakonitost migracija prema kojoj stanovništvo koje je jednom pokrenuto iz svog prebivališta se lakše odlučuje na nove migracije.

Tablica 1 – Prisutnost povratnika - usporedba rezultata istraživanja provedenog 2006. i 2010. godine te analiza podataka za 2010. godinu prema regijama

	Usporedba dva istraživanja		Rezultati za 2010. godinu prema regijama			
	2006	2010	Slavonija	Lika, Kordun i Banovina	Dalmacija	Ostali dijelovi
n	1450	1402	172	596	520	114
Živi u Hrvatskoj	38,3%	33,2%	39,3%	37,2%	28,0%	19,9%
a) Na prijavljenoj adresi	90,8%	82,8%	72,5%	85,8%	84,6%	70,9%
b) Drugdje u Hrvatskoj	9,2%	17,2%	27,5%	14,2%	15,4%	29,1%
Premينو	11,2%	14,8%	11,3%	18,7%	10,5%	15,7%
Živi izvan Hrvatske	35,1%	38,7%	40,1%	32,9%	48,1%	29,8%
a) Srbija	82,3%	70,0%	48,6%	75,4%	74,2%	52,7%
b) Drugdje na području bivše Jugoslavije	7,3%	7,5%	12,2%	9,1%	2,5%	19,5%
c) Ostale zemlje	10,4%	22,5%	39,2%	15,5%	23,3%	27,9%
Nema pouzdane informacije	15,4%	13,3%	9,3%	11,2%	13,4%	34,7%

Sklonost trajnom ostanku nije jednaka među registriranim povratnicima iz različitih regija. Najveći udio stvarnih povratnika je među registriranim povratnicima u Slavoniju te Liku, Kordun i Banovinu. U Slavoniji na jednog stvarnog povratnika dolazi jedan formalni, dok je u Lici, Kordunu i Banovini taj omjer još i povoljniji u korist stvarnih povratnika, što je posebice značajno s obzirom da na tu regiju otpada gotovo polovina svih registriranih povratnika. S druge strane, u Dalmaciji na koju otpada čak oko jedne trećine registriranih povratnika, na jednog trajnog dolazi 1,7 formalnih povratnika. Sličan omjer je zabilježen i u ostatku zemlje, koji je međutim znatno manje značajan jer na njega otpada tek oko sedam posto svih registriranih povratnika.

Usporedba distribucije prisutnih povratnika prema veličini naselja u kojoj žive sa distribucijom svih registriranih povratnika pokazuje da povratnici u mala ruralna naselja češće ostaju živjeti u svojim kućama i dugi period nakon povratka, dok oni iz većih naselja češće odlaze u novu migraciju ili se vraćaju tamo gdje su boravili kao izbjeglice (slika 1)¹¹. Takva razlika može se objasniti pomoću nekoliko čimbenika: osobe koje su živjele u većim urbanim naseljima često nisu imale nekretnine u svom vlasništvu nego su bili nositelji stanarskih prava, a oduzimanje tog prava im je oduzelo osnovni resurs potreban za povratak – stambenu jedinicu. Urbano stanovništvo znatno više od ruralnog ovisi o tržištu rada, na kojem se situacija drastično promijenila (na lošije) u odnosu na stanje prije rata. Nadalje, osobe koje su prije rata živjele u većim urbanim naseljima su obrazovanije i mlađe, što je zasigurno pridonijelo njihovoj bržoj integraciji u području primitka.

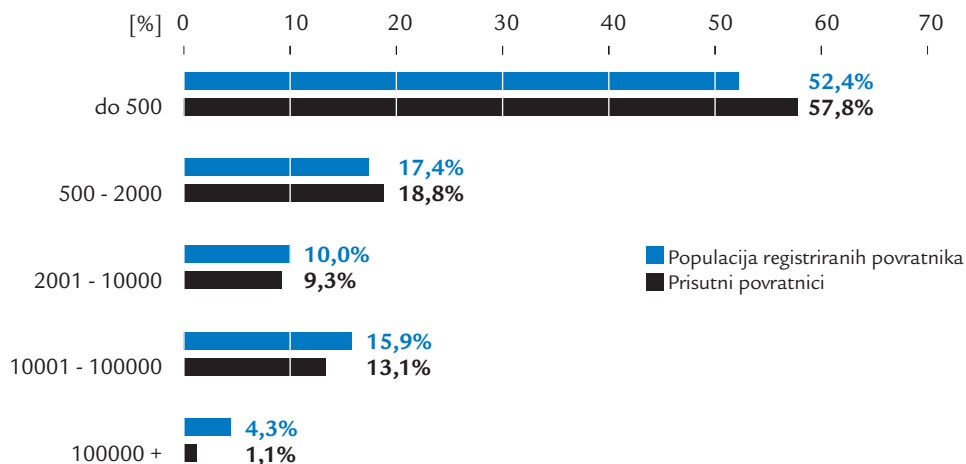
Period povratka također značajno utječe na sklonost trajnom ostanku. Naime, čak oko 40 posto onih koji su se za povratak registrirali prije 2000. godine još uvijek živi u Republici Hrvatskoj, dok je taj broj za više od deset postotnih poena niži među onima koji su se registrirali u periodu između 2000. i 2005. godine, a još i niži među onima koji su se registrirali tek nakon 2005. godine (tablica 2). Iako se u periodu između 2000. i 2005. godine za povratak registriralo nešto više osoba nego u drugoj polovini 1990-ih (48% naspram 45% od ukupnog broja registriranih do kraja 2010. godine), raniji povratnici danas čine većinu (57%)

11 Pri interpretaciji ovih podataka treba imati na umu da je udio onih za koje nisu prikupljeni pouzdani podaci o mjestu stalnog boravka znatno veći među povratnicima u veća urbana naselja.

12 U ovoj analizi u obzir su uzeti samo povratnici koji žive u mjestu u koje su prijavili povratak (prema evidenciji u bazi), jer za one koji žive drugdje u Hrvatskoj nije bilo pouzdanih podataka o veličini naselja u kojem prebivaju (n=289).

trajnih povratnika, usprkos tome što je udio preminulih među njima znatno veći. Takvi nalazi sugeriraju zaključak kako su rani povratnici bili znatno motiviraniji za povratak od kasnijih. Oni su se odlučili na povratak u trenutku kada su političke okolnosti bile znatno nepovoljnije, a međunacionalne napetosti na terenu znatno izraženija. Infrastruktura u ratom zahvaćenim područjima bila je uglavnom uništena, a gospodarske prilike bitno nepovoljnije. Raniji povratnici su jedino imali nešto više međunarodne humanitarne pomoći na raspolaganju od kasnijih. No to zasigurno nije moglo neutralizirati ostale nepovoljnije čimbenike. Usprkos tome, ti rani povratnici su teže odustajali od povratka. Osim motivacijskog čimbenika, objašnjenje ovog fenomena može se naći i u kraćem periodu kojeg su rani povratnici imali na raspolaganju za integraciju u mjestu primitka, čime su oslabili svoje resurse za kasniju ponovnu migraciju u ta područja.

Slika 1 – Distribucija prisutnih povratnika i ukupne populacije registriranih povratnika prema veličini naselja¹²

Tablica 2 – Prisutnost povratnika prema godini povratka

n	Ukupno	Godina povratka		
		Do 2000.	2000. do 2005.	2006. do 2010.
Žive u Hrvatskoj	33,2%	39,9%	27,7%	24,5%
Žive izvan Hrvatske	38,7%	27,7%	48,3%	49,4%
Preminuo	14,8%	22,1%	8,9%	3,7%
Nema pouzdanih informacija	13,3%	10,3%	15,0%	22,4%

Zamijećena razlika je mogla proizaći i iz različitih struktura povratničkih kontingenata s obzirom na dob. Podaci potvrđuju da su raniji povratnici češće bile starije osobe. Naime, prosječna dob u trenutku registracije povratnika registriranih do kraja 1999. godine kretala se oko 52 godine, dok je prosječna dob u trenutku registracije kasnijih skupina sve niža: oni koji su se registrirali za povratak u periodu između 2000. i 2005. godine u prosjeku su bili stari 41,8 godina, a oni koji su se registrirali nakon 2005. godine 37,7 godina¹³. Zabilježene dobne razlike među povratničkim kontingentima ukazuju na etapni karakter povratka unutar pojedinih porodica. Očito se najprije vraćaju najstariji, a kada se steknu odgovarajući uvjeti, bilo u životnom ciklusu (kraj obrazovanja, gubitak radnog mjesta, odlazak u mirovinu itd.) bilo u standardu života (povrat imovine, obnova kuće itd.) pridružuju im se i mlađi članovi.

No, podaci pokazuju i da mlađi povratnici češće odustaju od povratka ili se samo formalno prijavljuju za povratak. Prosječna dob trajnih povratnika i formalnih povratnika značajno se razlikuje, pri čemu su ovi drugi u prosjeku mlađi (tablica 3). Pravilnost da stariji registrirani povratnici češće postaju trajni povratnici a da se mlađi češće odlučuju na ponovnu migraciju vrijedi u svim valovima povratnika, ali je posebice izražena u kasnijim.

Tablica 3 – Prosječna dob u trenutku povratka za trajne povratnike i formalne povratnike prema periodu registracije za povratak

	Žive u Hrvatskoj		Žive drugdje		t - test
	n	Prosjek	n	Prosjek	
Ukupno	439	45,0	573	37,5	t=5,91; p<0,01
Do 1999.	211	46,5	147	44,3	t=1,47; p=0,30
2000. do 2005.	168	42,3	307	35,1	t=3,80; p<0,01
2006. do 2010.	60	47,6	119	35,5	t=3,77; p<0,01

Kao što smo naveli u uvodnim poglavljima, o uspješnosti povratka ne može se jednoznačno zaključivati na temelju prezentiranih podataka o broju povratnika koji su nađeni na traženoj adresi ili drugdje u RH u trenutku provođenja ovog istraživanja. To sugeriraju i podaci o kontaktima koje odsutni “povratnici” imaju

13 Podaci su izračunati na cjelokupnoj populaciji (bazi) registriranih povratnika.

s mjestom podrijetla te potvrđuju procesni i dinamički karakter “povratka”.

U čak petini kućanstava odsutnih (formalnih) povratnika drugi članovi njihovog kućanstva (više-manje) trajno prebivaju u obiteljskoj kući ili stanu (tablica 4). Ako se odluka o povratku promatra na razini obitelji, koja u ovim pitanjima jest jedinica odlučivanja, a ne na razini pojedinca, onda podaci ukazuju da je uspješnost povratka znatno veća nego kada se analizira na razini pojedinačnih povratnika (vidi tablicu 1). Naime, u tom slučaju se udio povratničkih obitelji u kojima barem jedan član (više-manje) trajno živi u mjestu povratka penje s oko 1/3 na oko 41 posto. Tom broju treba pridodati i članove porodica preminulih registriranih povratnika. Čak u oko 29 posto kućanstava preminulih registriranih povratnika barem jedan drugi član stalno živi u tom kućanstvu. Kada ta kućanstva pridodamo ranije utvrđenom udjelu stvarnih povratničkih kućanstava, dolazimo do procjene da u oko 45 posto kućanstava čiji su se članovi registrirali za povratak barem jedan član stalno živi u Republici Hrvatskoj.

Nemali je i udio, oko 6 posto, odsutnih povratnika koji često posjećuju mjesto podrijetla ili u njemu borave tijekom dijela godine. Preko polovice njih je, prema informacijama dobivenim od informatora, prilikom zadnjeg posjeta ostala duže od mjesec dana, a oko 1/5 dolazi u posjete jednom mjesečno ili češće. Približno 30 posto odsutnih povratnika održava nešto manje učestale kontakte s mjestom povratka, kroz povremene posjete, posjete drugih članova kućanstva itd. O tome svjedoči i to što u većini slučajeva (76%) njihove okućnice izgledaju održavane, a nekretnine su upotrebljive za stanovanje (barem na temelju vanjskog izgleda). Za 44 posto odsutnih povratnika nisu od informatora prikupljene informacije koje bi potvrdile redovite ili povremene dolaske u posjetu. No, i u takvim slučajevima stanje nekretnina sugerira barem određenu razinu brige o njima. Naime, u samo oko 27 posto takvih slučajeva anketari su zabilježili da okućnice izgledaju zapušteno, a u samo 19 posto slučajeva je utvrđeno da kuće ne izgledaju primjereno za korištenje. Očekivano, udio onih koji održavaju vrlo slabe kontakte s mjestom povratka je veći među povratnicima za koje je utvrđeno da žive izvan prostora bivše SFRJ. Očito da ih fizička udaljenost njihovog (trenutnog) prebivališta onemogućava u održavanju redovitijeg kontakta s prostorom iz kojeg su izbjegli i za koji su vezani (za sada) barem formalnom registracijom povratka. Navedeni podaci jasno sugeriraju da i većina onih formalnih povratnika koji trenutno žive izvan RH održava češće

ili rjeđe veze s mjestom podrijetla, iz čega možemo iščitati strategiju održavanja svih opcija otvorenim.

Tablica 4 – Kontakti odsutnih povratnika s mjestom povratka

	Ukupno	Živi u Srbiji	Živi drugdje na području bivše SFRJ	Živi drugdje
n	578	407	52	119
Drugi članovi kućanstva stalno žive u mjestu	19,6%	21,4%	18,4%	14,5%
Ispitanik dio godine boravi u mjestu	6,3%	7,8%	5,1%	2,0%
Povremeni dolasci	30,2%	34,4%	32,6%	16,1%
Nema informacije o posjećivanju	43,9%	36,4%	43,9%	67,4%

OBILJEŽJA POVRATNIKA I NE-POVRATNIKA

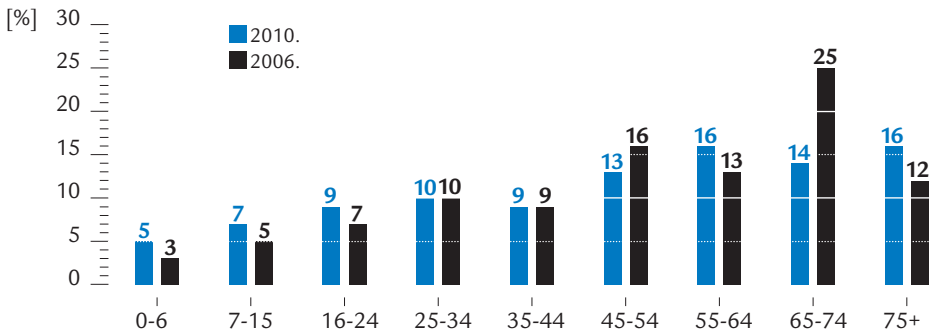
Prva studija o održivosti manjinskog povratka (Mesić i Bagić, 2007:33-35) jasno je pokazala negativnu selekcioniranost stvarnih povratnika s obzirom na dob i stupanj obrazovanja. Kako je socio-demografska selekcioniranost obilježje svake migracije, takvi nalazi nisu bili iznenađujući. S obzirom na to da u četiri godine koje su protekle između dva istraživanja nije došlo do znatnog priljeva novih (službeno evidentiranih) povratnika (samo oko 12.000) niti ima vidljivih znakova masovnog odljeva ranijih, ne iznenađuje da se rezultati novog istraživanja po tom pitanju znatno ne razlikuju u odnosu na prvo.

Prosječna dob svih ukućana u anketiranim povratničkim kućanstvima je oko 49 godina, što je nešto manje od 51 godinu, koliko je zabilježeno u istraživanju 2006. godine. No, kada se uzme u obzir da su u uzorku nad-zastupljeni kasni povratnici, čija je prosječna dob niža od ranijih povratnika¹⁴, može se zaključiti da se prosječna starost povratničke populacije nije znatno promijenila, iako se to očekivalo zbog prirodnog starenja onih povratnika (većina) koji su bili obuhvaćeni i prvim istraživanjem¹⁵. Naravno, svi oni koji su se vratili prije 2006. godine u trenutku provođenja novog istraživanja bili su četiri godine stariji, no očito su njihovo starenje nadoknadili (u prosjeku mlađi) novi povratnici te prinove (novorođena djeca) u kućanstvima ranijih povratnika.

Činjenica da povratnička populacija nije dodatno ostarjela u razdoblju od četiri godine može se smatrati dobrom viješću iz perspektive biološke održivosti zajednice. No, svejedno ostaje činjenica da se radi o staroj populaciji čiji ukupni vitalitet nije veliki. Naime, čak 30 posto povratničke populacije je starije od 65 godina, a preko 45 posto je starije od 55 godina (slika 2). S druge strane, blizu 1/3 povratnika ima manje od 34 godine. Za usporedbu, udio stanovništva starijeg od 65 godina u ukupnoj populaciji Republike Hrvatske je oko 17 posto (dakle dvostruko manje), a prosječna starost oko 41 godinu (DZS, 2010). Naravno, ukupno stanovništvo područja na kojima živi većina povratnika je starije od nacionalnog prosjeka, no još uvijek ostaje činjenica da je povratnička populacija starija od opće populacije¹⁶.

14 Prosječna dob anketiranih ranijih povratnika je 59,6 godina, a prosječna dob anketiranih kasnih povratnika 54,06 ($t=2,307$; $p<0,05$).

15 Zbog veće kvalitete prikupljanja podataka u pogledu cjelovitijeg obuhvata svih članova kućanstva i preciznije definicije samog kućanstva u ovom istraživanju u odnosu na ono iz 2006. godine, podaci o socio-demografskim karakteristikama kućanstva su sada pouzdaniji. Postoji mogućnost da je u međuvremenu došlo do blagog starenja povratničke populacije iako to podaci ne pokazuju (dapače, pokazuju suprotno), no u svakom slučaju se ne radi o znatnoj promjeni.

Slika 2 – Dobna struktura povratnika (usporedba s 2006. godinom)¹⁷

Novo istraživanje pokazuje i nešto optimističnije rezultate po pitanju veličine i strukture povratničkih kućanstava. Tako novi nalazi pokazuju da je prosječno povratničko kućanstvo nešto veće nego što je zabilježeno 2006. godine (2,9 u odnosu na 2,6)¹⁸. Povećanje broja članova kućanstva vidljivo je i iz promjena u njihovoj strukturi. U odnosu na istraživanje iz 2006. godine, sada je zabilježen veći udio nuklearnih obitelji i proširenih obitelji, a smanjio se udio kućanstava koja čine parovi bez djece¹⁹. Udio samačkih kućanstava je ostao otprilike podjednak (slika 3). Sukladno porastu veličine kućanstva, povećan je i broj kućanstava u kojima živi barem jedno dijete ili mlada osoba. U odnosu na 2006. godinu blago je porastao udio kućanstava u kojima žive djeca u predškolskoj i osnovno-školskoj dobi, a znatno je narastao udio kućanstava u kojima žive mlade osobe u dobi između 15 i 24 godine (slika 4). Postotak kućanstava s članovima u ostalim dobnim kategorijama nije se značajnije promijenio. Dakle, rezultati ovog istraživanja pokazuju pozitivan trend poboljšanja dobne strukture povratničke populacije, a shodno tome i strukture kućanstva. Takva promjena je vjerojatno rezultat s jedne strane veće kontrole u postupku prikupljanja podataka²⁰, a s druge strane kasnijeg priključivanja mlađih članova povratničkih obitelji koji se pridružuju ostalim članovima svoje obitelji nakon dovršetka pojedine faze obrazovanja (osnovna ili srednja škola).

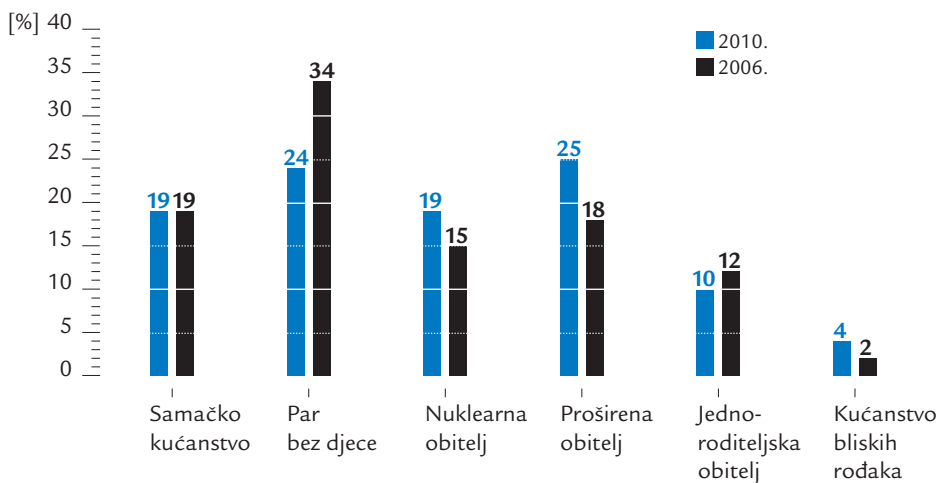
16 Udio stanovništva starijeg od 65 godina u pet županija (Sisačko-moslavačka, Karlovačka, Ličko-senjska, Šibensko-kninska i Zadarska), u kojima je najveći broj povratnika, je oko 19%, a udio mladih od 35 oko 42%.

17 Struktura na temelju podataka za sve članove anketiranih kućanstva. Veličina uzorka za 2010. godinu je 1466 osoba, a za 2006. godinu 993 osobe.

18 $t=4,326$; $df=499$; $p<0,01$

19 $\chi^2=46,9$; $df=5$; $p<0,01$

Slika 3 — Struktura povratničkih kućanstava (usporedba 2010 i 2006)

Kada je u pitanju dugoročna održivost te kvaliteta života, posebice su ugrožena samačka kućanstva. Kako je pokazalo i prošlo istraživanje, radi se uglavnom o staračkim samačkim kućanstvima. Povratnici koji žive sami u prosjeku imaju oko 70 godina, a u prošlom je njihova prosječna starost bila 67 godina²¹. Preko 80 posto svih samačkih kućanstava čine osobe starije od 60 godina, a oko 60 posto osobe starije od 70 godina. Staračka samačka kućanstva su karakteristična za mala ruralna naselja koja su često prometno izolirana, a nerijetko i raštrkana, što znači da njihovi stanovnici žive na osami i u izolaciji. Zbog navedenog, tip pomoći koji je njima potreban znatno se razlikuje od pomoći primjerene ostalim skupinama povratnika. Oni, kao i njihovi sumještani Hrvati, trebaju pomoć u opskrbi osnovnim potrepštinama, pristup medicinskim uslugama, pomoć u obavljanju složenijih kućanskih poslova itd. U sličnoj situaciji se nalaze i kućanstva koja čine parovi bez djece, jer se i u tom slučaju mahom radi o starijim osobama nastanjenim u malim ruralnim naseljima. Naime, prosječna dob članova kućanstava koja čine parovi bez djece je oko 68 godina. Projekti međunarodnih organizacija i hrvatskih vlasti koji su usmjerene na privlačenje novih povratnika te osiguravanje održivosti

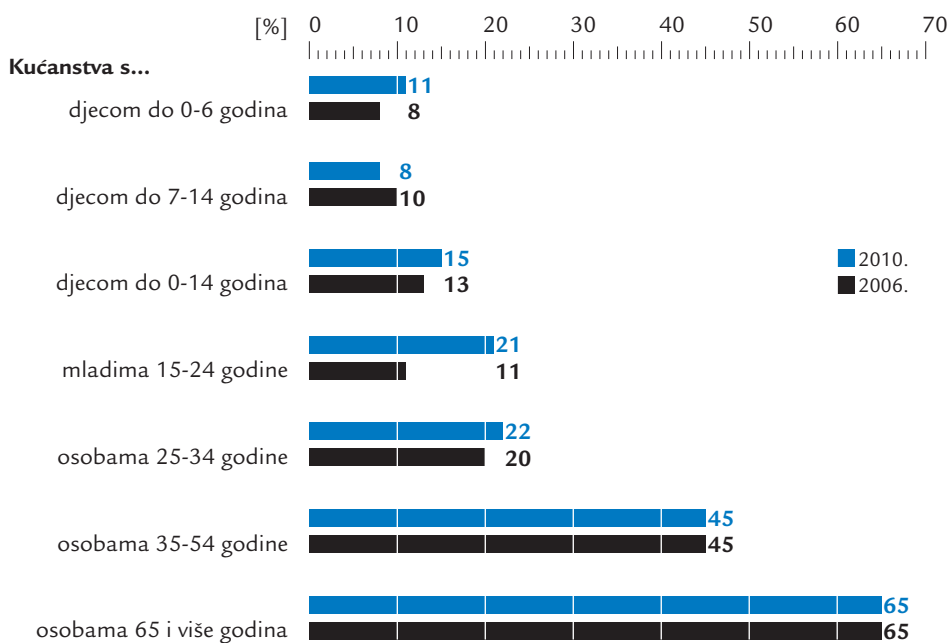
20 U prošlom istraživanju u relativno velikom broju slučajeva nisu bili prikupljeni podaci o socio-demografskim obilježjima svih članova kućanstva. Zbog toga je ovaj puta proces prikupljanja podataka povjeren profesionalnoj agenciji za provođenje istraživanja javnog mnijenja i tržišta.

21 $t=2,12$; $df=92$; $p<0,05$.

“vitalnog” dijela povratničke populacije ne bi smjeli dovesti do zanemarivanja projekata koji su namijenjeni ovoj ugroženoj populaciji.

Očekivano, samačka (staračka) kućanstva znatno češće čine žene (70%) nego muškarci (30%). Ukupni omjer između muškaraca (47%) i žena (53%) odgovara onome u općoj populaciji Republike Hrvatske (pogotovo nakon korekcije s obzirom na dob) te se nije znatnije promijenio od 2006. godine.

Slika 4 – Udio kućanstava s članovima u pojedinim dobnim kategorijama (usporedba 2010. i 2006.)

Novo istraživanje također nedvojbeno potvrđuje nepovoljnu obrazovnu strukturu povratničke populacije, što je naravno u izravnoj vezi s njezinom dobnom strukturom, ali i njihovim podrijetlom s obzirom na veličinu i tip naselja. Gotovo svaki drugi povratnik stariji od 15 godina nema završenu srednju školu. Od toga oko polovica nema završenu niti osnovnu, a polovica ima završenu samo osnovnu školu. Oko 44 posto povratničke populacije završilo je srednju školu, a višu ili visoku školu završio je tek svaki 20. povratnik. Usporedba s rezultatima prošlog istraživanja sugerira blago poboljšanje obrazovne strukture povratnika, i to prije svega kroz smanjenje udjela povratnika bez završene srednje škole i povećanje onih koji su završili srednju razinu obrazovanja²². Takva promjena održava uočene promjene u

dobnoj strukturi povratničke populacije.

Nepovoljna socio-demografska struktura populacije stvarnih povratnika posljedica je neravnomjerne spremnosti na povratak pojedinih dobnih i obrazovnih skupina unutar izbjegličkih porodica. U prosjeku su povratnička kućanstva danas manja za oko 1,5 osoba u odnosu na stanje 1990. godine, odnosno prije početka ratnih sukoba. Oko 2/3 tog smanjenja može se pripisati djelomičnom povratku, odnosno nepovratku nekih prijeratnih članova kućanstva. U oko 57 posto povratničkih porodica barem jedan član se nije vratio, a nerijetke su one čiji se samo manji dio vratio u prijeratno prebivalište. Oko 70 posto članova povratničkih porodica koji se nisu vratili sada živi u Srbiji, a oko 16 posto živi u nekoj zemlji izvan prostora bivše Jugoslavije. Važno je napomenuti i da oko pet posto članova povratničkih porodica koji se nije vratio u prijeratno prebivalište zajedno s drugima, sada živi negdje drugdje u Hrvatskoj.

Podaci prikupljeni o članovima kućanstva koji se nisu vratili potvrđuju negativnu dobnu selekcioniranost stvarnih povratnika. Naime, prosječna dob (41 godina) članova porodice koji se nisu vratili niža je od prosječne dobi (oko 49 godina) članova koji su se vratili, a još jasniju sliku te pristranosti pokazuje usporedba dobne strukture tih dviju skupina (slika 5). Velika većina, čak 78 posto, odsutnih članova povratničkih porodica je u dobi između 25 i 54 godine, dok je udio iste kohorte među stvarnim povratnicima samo oko 33 posto. To nedvojbeno pokazuje da se nije vratio najvitalniji dio (bivše) izbjegličke populacije. Naravno, takav ishod je u potpunosti očekivan iz više razloga. Prije svega mlađe osobe se brže integriraju u novoj sredini, kako zbog lakše prilagodljivosti tako i zbog faza životnog ciklusa (školovanje, zapošljavanje, sklapanje braka). Nadalje, mlađe izbjeglice postavljaju veće zahtjeve u pogledu uvjeta povratka, prije svega u pogledu mogućnosti zapošljavanja, ali i kvalitete života i sigurnosti (naročito za djecu). S obzirom na to da je znatan broj izbjeglica otišao iz manjih ruralnih naselja u veća urbana naselja (Brajdić-Vuković i Bagić, 2004.), povratak bi za mnoge značio nazadak, barem u onim aspektima kvalitete života koji su povezani s tipom i veličinom

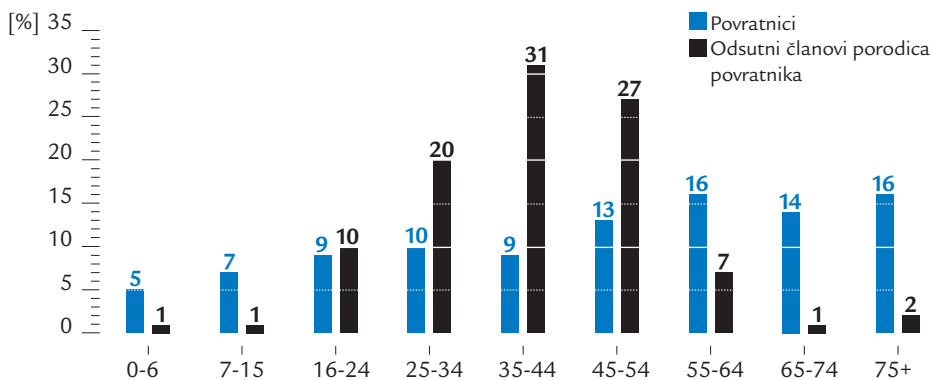
22 U publikaciji koja je nastala na temelju istraživanja iz 2006. godine na stranici 37 prikazana je obrazovna struktura ispitanika koji su odgovarali na upitnik, a ne svih članova povratničkih kućanstava. U ovom izvještaju, zbog veće čistoće baze podataka, dajemo prikaz obrazovne strukture cjelokupne povratničke populacije starije od 15 godina, a ne samo ispitanika koji su izravno odgovarali na upitnik. Zbog toga nije moguća izravna usporedba rezultata prikazanih u prošlom izvještaju s ovdje iznesenim podacima.

naselja (urbanizacijom). Napokon, starosne kategorije koje dominiraju među odsutnim članovima povratničkih porodica relativno su u većem postotku sudjele u pobuni protiv Republike Hrvatske, te je među njima i najveći broj onih koji iz političkih razloga (još) nisu spremni na povratak.

Naravno, prikazana razlika u dobnoj strukturi odražava se i na obrazovnu strukturu, koja je među odsutnim članovima porodica povratnika znatno povoljnija. Naime, među njima je samo oko 15 posto onih koji nemaju završenu srednju školu, dok je čak $\frac{3}{4}$ njih postiglo taj stupanj obrazovanja. Najviši stupanj obrazovanja postigao je gotovo svaki deseti odsutni član povratničkih porodica.

Činjenica da se mlađi i obrazovaniji dio izbjegličke populacije nije vratio može se promatrati i iz perspektive potencijalna budućeg povratka. Kako smo ranije naveli, imovina koju su sačuvali i obnovili drugi članovi porodice ostaje trajni resurs onim članovima porodice koji se nisu vratili. Način na koji će oni dugoročno raspolagati tim resursom, u što spada i mogućnost povratka, ovisi o njihovim privatnim preferencijama, karakterima i životnim putovima.

Slika 5 – Usporedba dobne strukture stvarnih povratnika i odsutnih članova njihove porodice²³

23 Veličina uzorka za stvarne povratnike je 1466, a za odsutne članove porodica 176.

INDIKATORI KVALITETE ŽIVOTA POVRATNIKA

Životni uvjeti

U prvoj studiji o održivosti manjinskog povratka znatna pozornost posvećena je uvjetima stanovanja povratnika te poteškoćama s kojima su se susretali na tom planu (povrat zauzete imovine, sporost i poteškoće u procesu obnove itd.). S obzirom na to da je proces povratka nelegalno zauzetih kuća uglavnom dovršen i da je većina objekata obnovljena, ovaj put smo posvetili manje pozornosti ovoj temi. Ostalo je aktualno pitanje stambenog zbrinjavanja bivših nositelja stanarskog prava, čime se bavimo u zasebnom poglavlju. Stoga smo nastojali utvrditi subjektivne indikatore kvalitete stanovanja te infrastrukturne probleme s kojima se povratnici suočavaju.

Kao što je pokazalo i prošlo istraživanje, oko 88 posto prisutnih povratnika živi u stanu/kući koja je u njihovom vlasništvu, odnosno vlasništvu drugih članova njihove porodice. Od preostalih, nešto manje od polovice (oko 4,5%) otpada na bivše nositelje stanarskog prava, a veći dio na ostale razloge zbog kojih neki povratnici nemaju trajno riješeno stambeno pitanje (nisu imali nekretnine u vlasništvu niti prije rata, još njihove nekretnine nisu obnovljene itd.).

Oko $\frac{3}{4}$ povratnika (78%) je u većoj ili manjoj mjeri zadovoljno sadašnjim uvjetima stanovanja, od čega je oko polovica donekle zadovoljna (57%), a

Tablica 5 – Zadovoljstvo uvjetima stanovanja prema visini prihoda kućanstva

	n	Jako nezadovoljan	Donekle zadovoljan	Jako zadovoljan	Ne zna
Cijeli uzorak	638	22%	57%	21%	1%
Nisu imali prihoda	39	33%	54%	8%	5%
Do 1000 kuna	96	22%	63%	16%	
1001 do 2000 kuna	203	24%	59%	17%	1%
2001 do 3000 kuna	116	22%	54%	22%	2%
3001 do 4000 kuna	62	27%	58%	15%	
Više od 4000 kuna	87	9%	51%	39%	1%
Bez odgovora	35	11%	51%	37%	

oko petina potpuno zadovoljna. Toliko je (21%) i nezadovoljnih trenutnim uvjetima stanovanja. Očekivano, broj nezadovoljnih se smanjuje, a udio izrazito zadovoljnih se povećava s porastom visine ukupnih prihoda kućanstva. Razlika je pogotovo vidljiva između kućanstava bez (redovitih) prihoda i onih koja imaju ukupne prihode preko 4000 kuna (tablica 5).

Oko 72 posto prisutnih povratnika sadašnje uvjete stanovanja ocjenjuje boljima u usporedbi s uvjetima koje su imali za vrijeme boravka u izbjeglištvu, neposredno prije samog povratka, dok dodatnih oko 16 posto procjenjuje da nema znatne razlike u uvjetima stanovanja prije povratka i sada. Približno svaki deseti povratnik smatra da sada ima lošije uvjete stanovanja od onih u izbjeglištvu. Takvu procjenu češće od drugih (23%) ističu oni povratnici koji nemaju trajno riješeno stambeno pitanje niti se tome mogu nadati kroz sustav stambenog zbrinjavanja bivših nositelja stanarskog prava. Ispitanici koji su potpuno zadovoljni sadašnjim uvjetima stanovanja češće od prosjeka navode kako su oni bolji od onih u izbjeglištvu (87%), dok oni koji su izrazito nezadovoljni trenutnim uvjetima stanovanja češće navode da su u izbjeglištvu imali bolje uvjete (26%). No i među onima koji su nezadovoljni više od polovice (54%) navodi kako su se uvjeti njihova stanovanja povratkom poboljšali. Pozitivnu promjenu u uvjetima stanovanja češće od ostalih (82%) ističu oni povratnici koji su prije povratka boravili u izbjegličkom kampu.

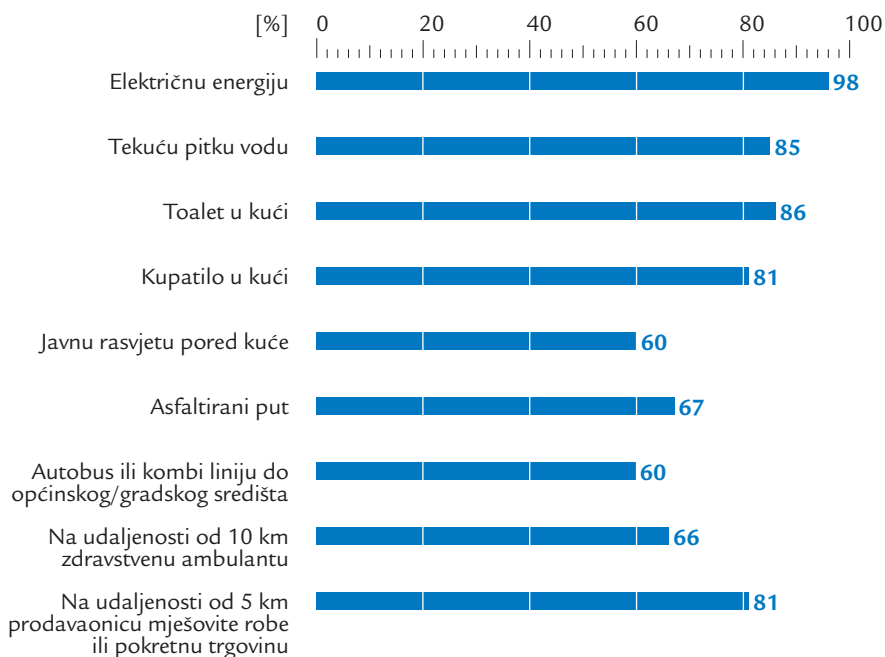
S privođenjem procesa obnove kuća kraju, ključni “tvrđi” čimbenik kvalitete života ostaje dostupnost standardne i suvremene infrastrukture. Naravno, njezina (ne)dostupnost u podjednakoj mjeri pogađa sve koji žive na određenom prostoru te nije specifični problem samih povratnika. Zbog toga je pitanje održivosti povratka uvelike povezano s općim gospodarskim i urbanizacijskim razvitkom na određenom prostoru.

Prikupljeni podaci pokazuju da još uvijek postoje povratnička kućanstva koja nemaju priključak na električnu energiju (slika 6). Njihov broj se smanjio u odnosu na istraživanje od prije četiri godine, ali je očito da taj problem nije u potpunosti otklonjen. Oko 15 posto kućanstava nema tekuću pitku vodu, a to je ipak znatan napredak u odnosu na istraživanje od prije četiri godine kada je takvih bilo gotovo dvostruko više. Toalet u kući nema 14 posto kućanstava, a kupaonicu oko 19 posto. Ukratko, još se treba raditi na osiguranju osnovne urbane infrastrukture u povratničkim predjelima Hrvatske.

Oko 40 posto povratničkih kućanstava ispred svoje kuće nema javnu

rasvjetu, a čak 1/3 niti asfaltni put. Ako se tome pridoda i nalaz da oko 40 posto kućanstava nema redovitu vezu javnog prometa s općinskim središtem, zbog čega svaki treći ima otežan pristup zdravstvenim uslugama, dobije se jasnija slika infrastrukturnih nedostataka u znatnom dijelu povratničkih naselja. Očito se radi o malim, prometno izoliranim naseljima, koja često nemaju asfaltne putove ni javnu rasvjetu, da ne govorimo o trgovini, ambulanti, školi i drugim društvenim sadržajima. U takvim naseljima dolazi do akumulacije negativnih čimbenika kvalitete života, s obzirom na njihovu međusobnu povezanost (rasvjeta obično ide uz asfaltni put, bez njega nema javnog prijevoza itd.). Tako se stanovnici naselja do 500 stanovnika u prosjeku suočavaju s tri različita infrastrukturna problema (najčešće nedostatak javne rasvjete, autobusne linije do općinskog središta te zdravstvene ambulante na udaljenosti do 10 kilometara). Treba imati na umu da u naseljima te veličine živi više od pola trajnih povratnika! Stanovnici naselja koja imaju između 500 i 10.000 stanovnika u prosjeku se suočavaju s jednim, dok se stanovnici većih urbanih naselja (preko 10.000 stanovnika) rijetko suočavaju s infrastrukturnim problemima. Na regionalnoj razini, infrastrukturna nerazvijenost uočljiva je prije svega u Područjima od posebne državne skrbi (u Lici, Banovini i Kordunu, te Dalmaciji). Infrastrukturni nedostaci tijesno su povezani s lošim socio-ekonomskim uvjetima (vidi iduće poglavlje), što kumulativno rezultira vrlo niskom kvalitetom života.

Životni uvjeti u malim i prometno izoliranim naseljima zasigurno nisu privlačni mlađim generacijama izbjeglica, ali niti nešto starijim ljudima koji su tijekom izbjeglištva navikli na drugačije, više, standarde života. Stoga ne treba čuditi što neki, pogotovo mlađi, povratnici odustaju od povratka u takve uvjete ili se uopće ne odlučuju na povratak. Njihove odluke nemaju puno veze s političkim okolnostima, međunacionalnim odnosima i drugim temama o kojima se često govori u kontekstu povratka i ostanka izbjeglica. Mnogi od njih bi vrlo vjerojatno napustili naselja svog rođenja i bez ratnih sukoba, u potrazi za boljim životnim uvjetima i prilikama. Stvaranje boljih uvjeta za život u takvim naseljima i tim regijama pitanje je općeg gospodarskog i urbanističkog razvoja nerazvijenih dijelova Hrvatske i ne može biti riješeno posebnim mjerama ili politikama usmjerenim samo na pitanje povratka i povratnika. Iz istog razloga ne može se koristiti puki broj trajnih povratnika kao opće mjerilo vladinih napora na tom planu. Neke prepreke povratku i ostanku ljudi u povratničkim regijama naprosto se ne mogu otkloniti lako i brzo.

Slika 6 – Postotak kućanstava koja imaju pristup pojedinom tipu infrastrukture

Socio-ekonomski uvjeti

Već iz strukture populacije trajnih povratnika s obzirom na veličinu naselja, dob i stupanj obrazovanja može se naslutiti njihova socio-profesionalna struktura, a samim time i socio-ekonomski uvjeti u kojima žive. S obzirom na to da oko 1/3 prisutnih povratnika čine osobe starije od 65 godina, a da je udio tih osoba još i veći među ispitanicima koji su odgovarali na upitnik, ne začuđuje veliki udio umirovljenika. Gotovo polovica svih slučajno odabranih povratnika koji su pronađeni i koji su pristali na sudjelovanje u istraživanju su umirovljenici (slika 7). Udio umirovljenika je, naravno, znatno manji u radno aktivnoj populaciji (između 15 i 65 godina za muškarce, odnosno 60 za žene). Samo oko 19 posto trajnih povratnika u radno aktivnoj dobi je legalno zaposleno, bilo na određeno (uključujući i sezonske poslove) ili neodređeno. Udio legalno zaposlenih povratnika nije se značajno promijenio od 2006. godine, ali se promijenio omjer između ugovora na određeno i neodređeno u korist drugih, što se može smatrati pozitivnim pomakom. Legalno zaposlenima

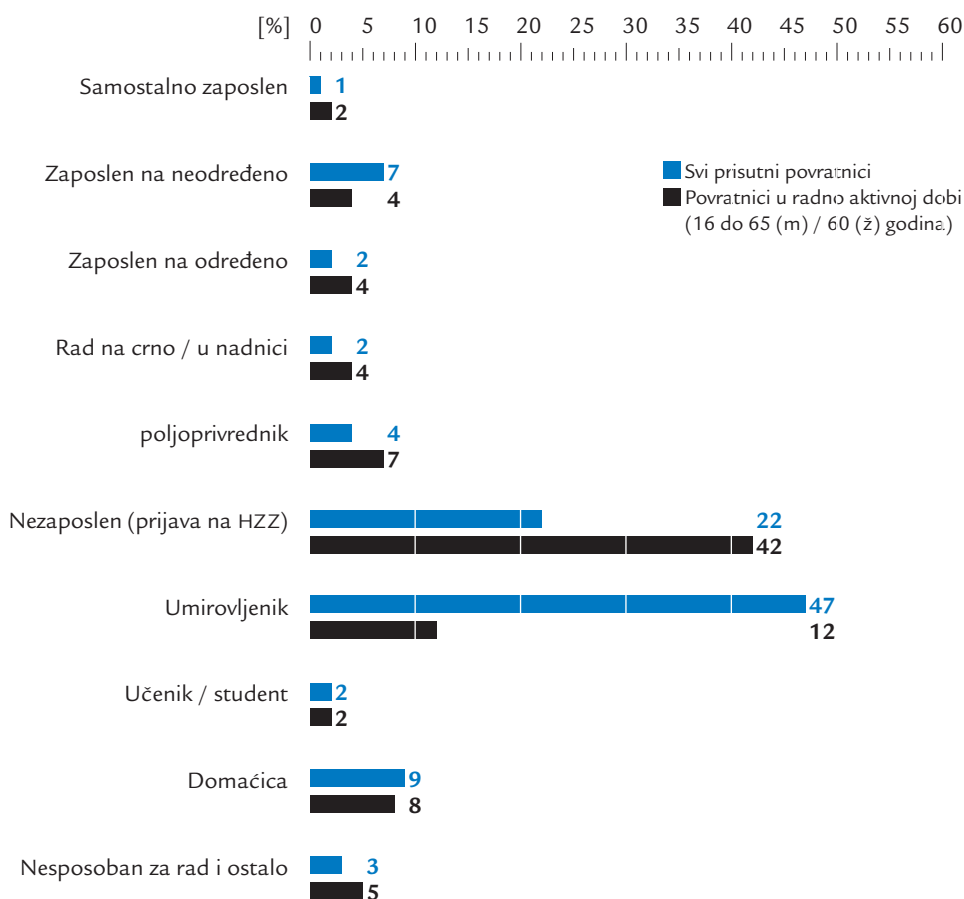
treba pridodati još oko 4 posto povratnika koji rade na crno (ili u nadnicu) te oko 7 posto onih koji rade na obiteljskom poljoprivrednom imanju. To znači da ukupno oko 30 posto povratničke populacije u radno aktivnoj dobi formalno ili neformalno radi. Zabrinjavajuće je da je broj onih koji su nezaposleni (42%) veći od broja onih koji formalno ili neformalno rade, te da je dvostruko veći od broja službeno zaposlenih. Tako stopa administrativne nezaposlenosti u povratničkoj populaciji iznosi oko 68 posto²⁴, što je 3,6 puta više od nacionalnog prosjeka (oko 19% početkom 2011.) i otprilike na istoj razini koja je zabilježena 2006. godine. Takav omjer je posljedica i činjenice da većina povratnika živi u manje razvijenim županijama (Sisačko-moslavačka, Ličko-senjska, Šibensko-kninska i Karlovačka) u kojima je ukupna stopa nezaposlenosti veća od nacionalnog prosjeka. No, stopa administrativne nezaposlenosti među povratnicima je za oko 2,6 puta veća i od prosječne stope administrativne nezaposlenosti u četiri navedene županije²⁵. Nezaposlenost je problem s kojim se posebice susreću stariji i niže obrazovani povratnici koji žive u malim ruralnim naseljima te povratnici u Liku, Kordun i Banovinu.

Izneseni podaci jasno ukazuju na nepovoljniji položaj povratnika na tržištu rada. No, on ne mora nužno proizlaziti iz diskriminacije po etničkoj osnovi. Takvu pretpostavku potvrđuje podatak da se više od $\frac{3}{4}$ ispitanih povratnika u radno aktivnoj dobi nije susrelo s (otvorenom) diskriminacijom po etničkoj osnovi prilikom traženja posla. Diskriminacijska iskustva imao je svaki deseti povratnik, a ona su češće bila vezana uz privatne poslodavce nego uz javni sektor. Većina nezaposlenih osoba je koncentrirana u malim, izoliranim ruralnim naseljima, što obično znači i najnerazvijenije dijelove spomenutih županija u kojima je još teže naći posao. Život u udaljenim izoliranim naseljima otežava odlazak na posao čak i kada bi ga bilo, s obzirom na prometnu izoliranost (vidi prethodni odjeljak). Nadalje, u navedenim županijama većina radnih mjesta vezana je uz državnu i lokalnu samoupravu te javna poduzeća, a znatan dio tih radnih mjesta bio je popunjen (hrvatskim povratnicima i doseljenicima) prije masovnijeg povratka srpskih izbjeglica. S obzirom na pravne i političke prepreke usklađivanja etničke strukture zaposlenih u javnom sektoru s etničkom strukturom populacije²⁶,

24 Stopa administrativne nezaposlenosti računa se kao udio broja registriranih nezaposlenih osoba u ukupnoj aktivnoj populaciji. Aktivnu populaciju čine oni koji su službeno zaposleni i oni koji su službeno nezaposleni. Kod izračuna stope administrativne nezaposlenosti pretpostavili smo da većina onih koji živi od poljoprivrede nije osigurano po toj osnovi. Stopa bi bila 61% ako bismo pretpostavili obrnuto, da svi koji su se izjasnili kao poljoprivrednici jesu mirovinski i zdravstveno osigurani po toj osnovi.

u dogledno vrijeme se ne može očekivati značajniji broj novih radna mjesta u javnom sektoru usprkos činjenici da je to pitanje adresirano kako u Ustavnom zakonu o pravima nacionalnih manjina i Nacionalnom planu za poticanje zapošljavanja. Ako se tome pridodaju slabe gospodarske perspektive tih područja u svjetlu produženog trajanja ekonomske krize, teško se može s optimizmom gledati na mogućnost pronalaska posla za sada nezaposlene povratnike.

Slika 7 – Radni status prisutnih povratnika

25 Izračun na temelju procjene da je prosječna stopa administrativne nezaposlenosti u navedenim županijama oko 27%.

26 Zakon o radu štiti one koji su sada zaposleni na tim radnim mjestima te im poslodavac ne može dati otkaz samo zato što bi na ta mjesta trebali doći pripadnici manjina. Čak i kada bi neki zakon omogućavao davanje otkaza zaposlenim Hrvatima radi zapošljavanja pripadnika manjina to bi izazvalo nepovoljne političke posljedice. Usklađivanje strukture zaposlenih u javnim službama sa strukturom lokalnoj stanovništva bilo bi moguće samo ako bi se znatno povećao broj zaposlenih u tim jedinicama lokalne samouprave, no one i tako jedva financiraju plaće za postojeće zaposlenike. Stoga će proces usklađivanja ovisiti o prirodnom odljevu trenutne radne snage (umirovljenja, promjena radnog mjesta), ali i adekvatnoj 'ponudi' manjinske radne snage za ispražnjena radna mjesta.

Budući da oko 80 posto nezaposlenih povratnika živi u naseljima do 2000 stanovnika, što su uglavnom ruralna naselja, jedina ozbiljnija perspektiva koja im stoji na raspolaganju jest razvoj poljoprivredne proizvodnje. Velika većina povratnika (81%) raspolaže osnovnim resursom – zemljištem – za razvoj takve aktivnosti. Polovica njih raspolaže s preko jednim hektarom obradivih površina, a iz prošlog istraživanja o održivosti povratka znamo da povratnici raspolažu s natprosječno velikim poljoprivrednim površinama u hrvatskom kontekstu (Mesić i Bagić, 2007: 58).

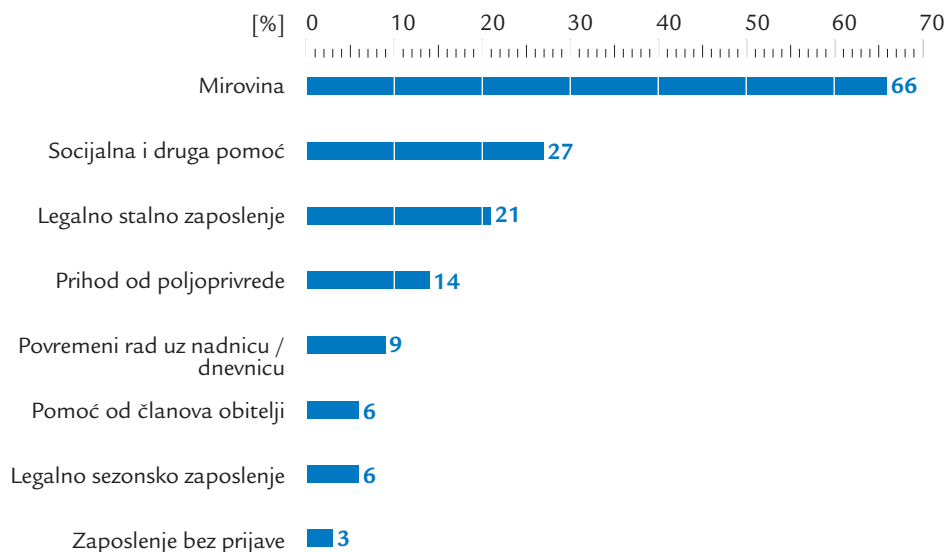
Gotovo 90 posto ruralnih povratničkih kućanstava²⁷ u kojima živi barem jedna osoba u radno aktivnoj dobi obrađuje dio ili većinu raspoloživog zemljišta. Međutim, od onih koji imaju veće površine (više od 1 hektara), samo oko 43 posto obrađuje veći dio raspoložive zemlje. Nešto više od 1/3 povratničkih kućanstava drži stoku, a najveći broj njih uglavnom ima manji broj grla (do 10). Samo oko 8 posto ruralnih povratničkih kućanstava profesionalno se bavi stočarstvom, što znači da ima više od 10 grla stoke. Ako uzmemo u obzir one koji obrađuju veće poljoprivredne površine (više od 0,5 hektara) i one koji imaju više od 10 grla stoke, dolazimo do procjene da se oko 1/5 povratničkih kućanstava relativno profesionalno bavi poljoprivredom. To znači da velika većina ruralne povratničke populacije ne koristi maksimalno poljoprivredne resurse koji su im na raspolaganju. Razlozi koje su naveli ispitanici koji uopće ne obrađuju raspoloživu zemlju (11%) vjerojatno se mogu generalizirati i na one koji koriste samo manji dio poljoprivrednih resursa (za vlastite potrebe): nedostatak mehanizacije, starost i nemoć te neisplativost poljoprivredne proizvodnje i druge tržišne poteškoće (nemogućnost plasmana).

Zbog toga ne iznenađuje da manje od 1/5 ruralnih povratničkih kućanstava (14% od ukupne populacije) ostvaruje određene prihode od poljoprivrede, a njihov postotak nije znatno veći niti kada se u obzir uzmu kućanstva u kojima žive osobe u radno aktivnoj dobi. Za većinu kućanstava koja ostvaruju prihode od poljoprivrede oni predstavljaju dodatni izvor prihoda, a ne osnovni izvor sredstava za život. Samo oko pet posto od ukupne povratničke populacije živi primarno od prihoda od poljoprivrede.

²⁷ Termin 'ruralna povratnička kućanstva' odnosi se na povratnička kućanstva koja u svom vlasništvu imaju obradivog zemljišta, bez obzira na tip naselja u kojima žive.

Shodno strukturi povratničke populacije prema radnom statusu i relativno rijetkim profesionalnim bavljenjem poljoprivredom, ne iznenađuje struktura izvora prihoda povratničkih kućanstava. Čak 2/3 povratničkih kućanstava ostvaruje prihode od mirovine jednog ili više članova kućanstva (slika 8). S druge strane, samo 1/5 kućanstava ima prihode od legalnog zaposlenja. Zabrinjavajuće je da veći postotak kućanstava (1/4) ostvaruje prihode od različitih oblika socijalnih transfera (socijalna pomoć, pomoć od jedinica lokalne samouprave ili međunarodnih organizacija, doplatak za tuđu pomoć, doplatak za djecu itd.) nego od legalnog zaposlenja ili poljoprivrede. Nešto je manji broj kućanstava (19%) koja ostvaruju prihode od redovite socijalne pomoći u užem smislu²⁸. Ovoj skupini valja pridodati još oko 6 posto kućanstava koja redovito ili povremeno dobivaju financijsku pomoć od djece ili drugih članova porodice koji ne žive s njima u istom kućanstvu. Čak oko 1/5 posto povratničkih kućanstava nema redovitih izvora prihoda (plaća, mirovina ili redovitih prihoda od poljoprivrede). Oko polovica tih kućanstava ovisi o različitim oblicima socijalnih naknada, dok ostali ovise o neredovitim prihodima od poljoprivrede, pomoći rodbine, povremenog rada na crno i u nadnicu itd. Ti podaci jasan su indikator niskoga socijalnoga statusa znatnoga dijela povratničkih kućanstava.

Slika 8 – Udio kućanstava u kojima barem jedan član ostvaruje prihode iz određenog izvora

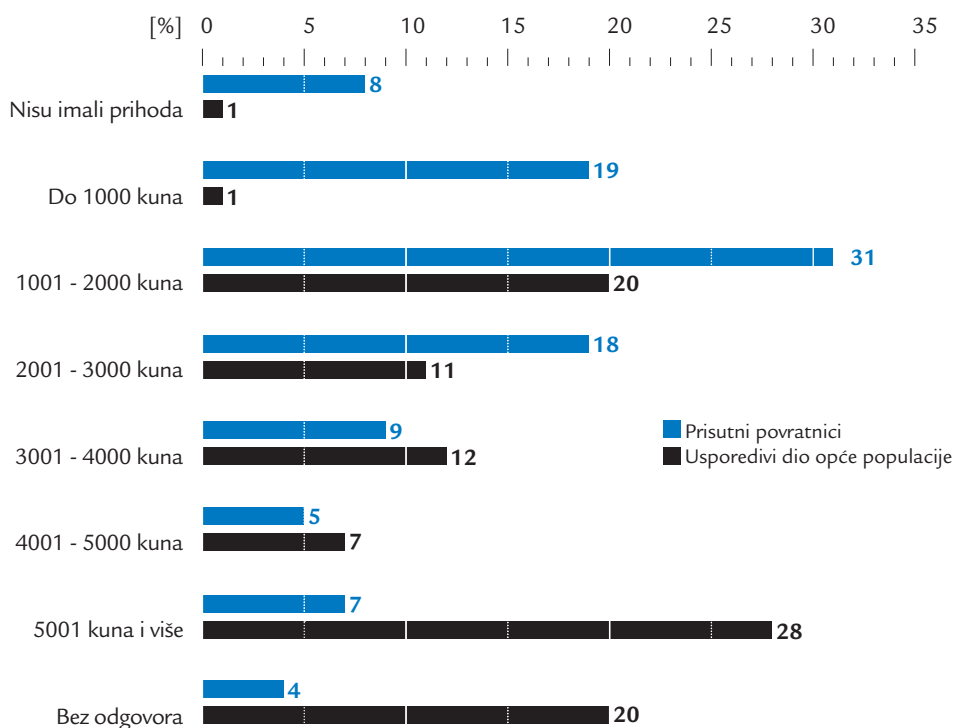

Iako oko 1/5 povratničkih kućanstava nema redovitih izvora prihoda, u mjesecu koji je prethodio istraživanju prihode (mimo socijalne pomoći i pomoći rodbine) nije imalo oko osam posto kućanstava. Svako peto kućanstvo imalo je prihode manje od 1000 kuna (slika 9). Relativno najveći broj, 31%, kućanstava je imao prihode između 1000 i 2000 kuna, što je i razumljivo ako znamo da većina kućanstava prima mirovine, čiji se iznosi najčešće nalaze u tom rasponu. Nešto manje od 1/5 kućanstava ostvarilo je prihode između 2000 i 3000 kuna, a nešto više preko 3000. Treba ipak imati na umu da je istraživanje provedeno u zimskim mjesecima kada su prihodi od poljoprivrede manji nego u nekim drugim dijelovima godine (ljetu, jesen) te kada je ponuda sezonskih i nadničarskih poslova manja. Iz tih sezonskih izvora prihode ostvaruje oko 30 posto povratničkih kućanstava, što znači da ona u drugim dijelovima godine vjerojatno imaju veće prihode od zabilježenih. Ta činjenica donekle ublažava negativnu sliku o socio-ekonomskim uvjetima povratničkih kućanstava, ali je bitno ne mijenja.

Slika o socio-ekonomskim uvjetima povratničkih kućanstava postaje jasnija kad se podaci o njihovim prihodima usporede s podacima za koliko-toliko usporedive dijelove opće populacije Hrvatske. Iako je nemoguće u općoj populaciji Hrvatske pronaći sup-populaciju koja je po socio-demografskim obilježjima (starost, struktura kućanstava itd.) bliska povratničkoj (što svaku usporedbu čini samo ilustrativnom), za potrebe ove analize izdvojili smo kućanstva iz naselja manjih od 10.000 stanovnika iz pet županija (Karlovačka, Sisačko-moslavačka, Ličko-senjska, Šibensko-kninska i Zadarska) u kojima živi i najveći broj povratnika. Udio kućanstava u tako definiranoj referentnoj skupini koja nisu imala prihoda ili su prihodi bili manji od 1000 kuna je 13 puta manji nego u povratničkoj populaciji! S druge strane, gotovo svako drugo kućanstvo iz referentne skupine ima prihode veće od 3000 kuna, dok je udio takvih kućanstava u povratničkoj populaciji više od dva puta manji²⁹. Razlika se pogotovo uočava na udjelu kućanstava s prihodima većim od 5000 kuna, koji je četiri puta veći u referentnoj skupini. Dakle, najveće razlike između

28 U vezi s ovim podatkom zadržavamo određenu dozu opreza, s obzirom na mogućnost da dio (starijih) korisnika ne razlikuje različite oblike socijalnih naknada.

29 Pri tome još treba imati na umu da je udio onih koji se nisu izjasnili na ovom pitanju u referentnoj oko 20 posto, a u povratničkoj populaciji samo oko 4 posto. Kada bi se i jedna i druga populacija svele na usporedive veličine, tako da se iz analize isključe oni koji nisu dali odgovor na ovo pitanje, tada bi svi omjeri narasli na štetu povratničke populacije.

Slika 9 – Ukupni prihodi kućanstva u mjesecu prije anketiranja³⁰

referentne skupine i populacije povratnika je vidljiv na rubovima distribucije.

Među povratnicima je 10-ak puta više onih s vrlo niskim prihodima, a u referentnoj skupini je nekoliko puta više onih s relativno solidnijim prihodima kućanstva.

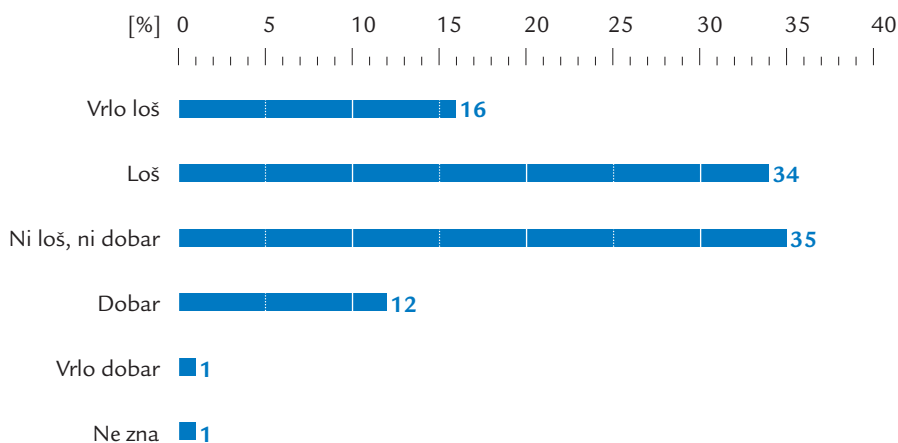
Razmjeri socio-ekonomske ugroženosti povratničke populacije još su jasniji kada se mjesečni prihodi izraze po članu kućanstva³¹. Gotovo svako drugo kućanstvo (45%) je u referentnom mjesecu imalo primanja manje od 500 kuna po članu! Jedna četvrtina je imala prihode između 500 i 1000 kuna po članu, a druga 1000 i 1500 kuna. Samo oko sedam posto kućanstava je ostvarilo primanja veće od 1500 kuna po članu. Očekivano, najugroženija su ruralna povratnička kućanstva i povratnici u Slavoniji te u Lici, Kordunu i Banovini.

³⁰ Izvor podataka za referentnu sup-populaciju su omnibus istraživanje agencije Ipsos Puls od listopada 2010. do siječnja 2011. godine.

³¹ S obzirom na oblik postavljenog pitanja o visini prihoda kućanstva, koji se bazirao na ponuđenim veličinama a ne točnim iznosima, ovaj izračun moguće je napraviti samo okvirno tako da se razredne sredine ponuđenih razreda podijele s brojem članova kućanstva.

Najmanje su ugrožena dvočlana staračka kućanstva u kojima barem jedan ili nerijetko oba člana imaju mirovinu, dok su znatno ugroženija brojnija kućanstva u kojima žive djeca ili više generacija (nuklearne i proširene obitelji). Takvi objektivni pokazatelji materijalno-financijskih prilika u povratničkim kućanstvima rezultiraju i sličnom subjektivnom procjenom materijalnog položaja. Naime, 16 posto povratnika procjenjuje materijalni položaj svoje porodice vrlo lošim, a dodatna 1/3 lošim (slika 10), što znači da svaki drugi povratnik nije zadovoljan svojim trenutnim materijalno-financijskim prilikama. Nešto više od 1/3 povratnika svoje materijalno financijske prilike ocjenjuje osrednjim (ni dobrim ni lošim), a tek nešto više od desetine povratnika je donekle zadovoljno materijalnim prilikama u svom domaćinstvu.

Slika 10 – Subjektivna procjena materijalnog položaja domaćinstva

Očekivano, postoji značajna korelacija ($r=0,47$ $p<0,01$) između subjektivne procjene materijalnog položaja kućanstva i iskazane visine ukupnih prihoda. Oko 70 posto kućanstava koja imaju prihode manje od 1000 kuna svoje materijalne prilike procjenjuju lošima, dok to čini samo oko 1/5 onih čiji ukupni prihodi prelaze 3000 kuna. Osim ukupne visine prihoda kućanstva (po članu), značajni prediktori subjektivnog osjećaja zadovoljstva materijalnim prilikama su još procjena sadašnjeg materijalnog stanja u usporedbi s onim za vrijeme izbjeglištva, te dostupnost stalnih izvora prihoda u vidu plaće ili mirovine.

Subjektivni indikatori kvalitete života

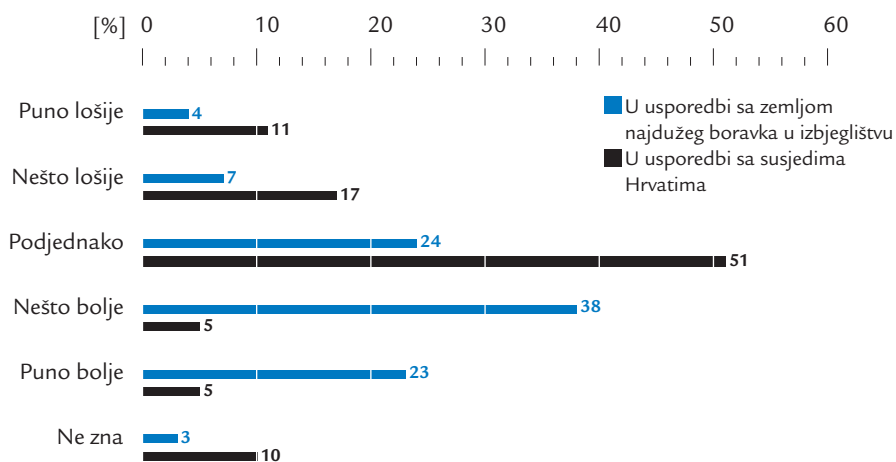
Zadovoljstvo životnim prilikama ne ovisi samo o “čvrstim” čimbenicima kao što je dostupnost infrastrukture, prometna povezanost/izoliranost, visina prihoda i mogućnost za realizaciju profesionalnih ambicija. Važan faktor zadovoljstva životnim prilikama su i usporedbe s relevantnim referentnim grupama i aspiracijama. Za manjinsku povratničku populaciju relevantni referentni okvir subjektivne procjene zadovoljstva životom čine životni uvjeti prije izbjeglištva, uvjeti tijekom izbjeglištva te životni uvjeti nacionalne većine koja živi na istim prostorima. Kako su životni uvjeti prije rata već relativno daleka prošlost, te kako se to razdoblje po svojim ekonomskim, političkim i društvenim obilježjima znatno razlikuje od aktualne stvarnosti, tu dimenziju referentnog okvira nismo detaljnije propitivali u ovom istraživanju.

Postavljanje pitanja o usporedbi trenutne kvalitete života s kvalitetom života u izbjeglištvu može se na prvi pogled činiti izlišnim, no to je točno samo ako se pod “izbjegličkom situacijom” zamišljaju tipični izbjeglički kampovi pod zaštitom UNHCR-a u kojima izbjeglice žive u improviziranim i izoliranim naseljima, bez vlastitih izvora prihoda ili pomoći prijatelja i rodbine. No, većina izbjeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine nije boravilo u takvim uvjetima ili ako jest to je trajalo relativno kratko vrijeme. Pa čak i kada su boravili u kolektivnim kampovima, ti kampovi nisu bili izolirani od ostatka društva, te su izbjeglice imale priliku za određeni stupanj integracije. Oko 1/5 ispitanika koji su sudjelovali u ovom istraživanju neposredno prije povratka boravilo je u izbjegličkom kampu, 40 posto je boravilo u unajmljenom stanu ili kući, što znači da su imali određene izvore prihoda, a dodatna 1/5 je boravila kod prijatelja i rodbine. Mali dio, oko 2 posto, njih je čak imao vlastitu nekretninu. Dakle, znatan dio njih je imao priliku za određenu razinu društvene i ekonomske integracije u zemlji primitka (posebno u Srbiji ili Republici Srpskoj gdje Srbi čine dominantnu većinu stanovništva). Stoga usporedba trenutnih životnih uvjeta s tim životnim uvjetima jest relevantna i utječe na ukupni osjećaj zadovoljstva, kao i evaluaciju ispravnosti odluke o povratku.

Više od 60 posto povratnika navodi da su njihovi trenutni životni uvjeti ukupno gledajući bolji u odnosu na one u izbjeglištvu, dok oko 1/4 smatra da su njihovi trenutni životni uvjeti slični kao oni koje su imali za vrijeme boravka u izbjeglištvu (slika 11). Svaki deseti povratnik ima pak osjećaj kako sada žive lošije

nego za vrijeme izbjeglištva. Takvi rezultati mogu izgledati relativno optimistično, no njihova usporedba s rezultatima prošlog istraživanja daje određene razloge za zabrinutost. Naime, u protekle četiri godine došlo je do smanjenja broja onih koji sadašnje životne uvjete procjenjuju boljima u odnosu na one koje su imali u izbjeglištvu za oko 15 postotnih poena. Broj onih koji smatraju da su se njihovi životni uvjeti pogoršali nije se znatno povećao (s oko 8% na oko 11%), ali se povećao broj onih koji smatraju da su životni uvjeti danas podjednaki onima u izbjeglištvu (s 13% na 24%)³². Na ovu promjenu dijelom su utjecali kasniji povratnici, koji su se vratili nakon 2005. godine. Naime, oni u prosjeku rjeđe od ranijih povratnika, pogotovo onih koji su se vratili do 1999. godine, sadašnje životne uvjete procjenjuju boljima od onih koje su imali u izbjeglištvu³³. To je naravno posljedica većeg stupnja njihove integracije u sredinu privremenog boravka. No, značajna promjena se zamjećuje i kada se u obzir uzmu samo oni koji su bili u Hrvatskoj za vrijeme provođenja prošlog istraživanja. Na evaluaciju ukupnih životnih uvjeta kao boljih ili lošijih u odnosu na izbjeglištvo presudan utjecaj ima usporedba materijalno-financijskih prilika³⁴.

Slika 11 — Ocjena trenutnih životnih uvjeta u usporedbi s uvjetima u mjestu najdužeg boravka tijekom izbjeglištva i u usporedbi sa susjedima Hrvatima

32 Posljedično je došlo do smanjenja prosječne ocjene na ovom pitanju s oko 4,1 na oko 3,7, što je statistički značajna promjena: $t=-7,6$; $df=485$; $p<0,01$.

33 Prosječna ocjena na ovoj skali među kasnim povratnicima (nakon 2005. godine) je 3,6, a među ranim povratnicima (do 1999. godine) 3,8. Ta razlika je statistički značajna: $F=3,89$; $df=2$; $p<0,05$.

34 U regresijskoj analizi zadovoljstvo sadašnjim materijalno-financijskim uvjetima te njihova usporedba s onima u izbjeglištvu objašnjava oko 45% varijance usporedbe ukupnih sadašnjih životnih uvjeta s onima u izbjeglištvu.

Svaki drugi anketirani povratnik smatra da su njegovi životni uvjeti podjednaki onima koje imaju susjedi Hrvati. Oko 28 posto povratnika ima osjećaj da živi lošije od susjeda Hrvata, dok svaki deseti smatra da živi bolje. U odnosu na istraživanje iz 2006. godine uočava se pozitivan pomak. Neznatno se, naime, smanjio broj onih koji smatraju da žive lošije, ali se znatno povećao broj onih koji žive podjednako, uglavnom na račun smanjenja broja onih koji se na ovom pitanju nisu izjasnili (s oko 18% na 10%).

Povratnici iz Dalmacije u prosjeku svoje životne uvjete procjenjuju lošijima u odnosu na susjede Hrvate od povratnika u Liku, Kordun i Banovinu³⁵. Očekivano, ispitanici iz kućanstava s prihodima manjim od 2000 kuna procjenjuju svoje životne uvjete relativno lošijima u odnosu na Hrvate od onih koji imaju prihode veće od 3000 kuna³⁶. Kasni povratnici, koji su se vratili nakon 2005. godine, u prosjeku češće imaju osjećaj relativne deprivacije po etničkoj osnovi u odnosu na rane povratnike, koji su se vratili do kraja 1999. godine³⁷.

Za subjektivni osjećaj životnog zadovoljstva važno je i pitanje smjera u kojem se razvija kvaliteta života. Ako se ona poboljšava, makar polazna situacija bila objektivno loša, osoba može biti relativno zadovoljna i obrnuto. Odgovori na ovo pitanje daju prilično pesimistične rezultate. Naime, svaki treći povratnik procjenjuje da se kvaliteta njihova života smanjila u posljednjih pet godina, jednak broj smatra da nije bilo značajnih promjena, a tek nešto više od ¼ smatra da su se njihove životne prilike poboljšale (slika 12). Pogoršavanje životnih uvjeta češće percipiraju nezaposlene osobe nego zaposleni ili umirovljenici³⁸, što sugerira da je taj osjećaj posljedica objektivnih procesa na tržištu rada, koji su među ostalim uvjetovani i ekonomskom krizom. Takvo objašnjenje podržava i to što osobe iz kućanstava s nižim prihodima češće imaju osjećaj pogoršanja od ispitanika koji žive u kućanstvima s većim prihodima (preko 3000 kuna)³⁹. S druge strane, osjećaj degradacije životnih uvjeta nije povezana s dobi ispitanika⁴⁰, pa se ne može objasniti otežanim uvjetima starijih povratnika. Procjena trenda kvalitete života je slabo korelirana s ocjenom

35 $F=8,6$; $df=3$; $p<0,01$.

36 $F=3,77$; $df=4$; $p<0,01$.

37 $F=4,28$; $df=2$; $p<0,05$.

38 $F=4,1$; $df=3$; $p<0,01$.

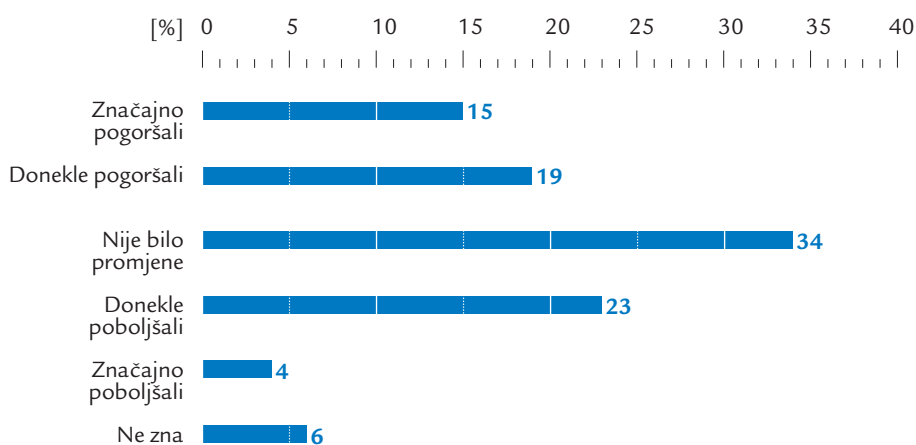
39 $F=5,93$; $df=4$; $p<0,01$.

40 $F=0,76$; $df=6$; $p=0,60$.

trenutnog zdravstvenog stanja ($r=-0,20$; $p<0,01$), što sugerira da zdravstvene poteškoće imaju određeni utjecaj na osjećaj degradacije kvalitete života, ali da to nije dominantni čimbenik. Ne postoje značajne razlike u ocjeni trenda kvalitete života niti s obzirom na regionalnu pripadnost, vrijeme povratka, tip naselja i druga obilježja, što potvrđuje da su navedeni rezultati prije svega posljedica pogoršanja općih ekonomskih prilika koje trpe, među ostalima, i povratnici.

U istraživanju iz 2006. godine ispitanicima smo postavili slično pitanje, u kojem smo tražili da ocijene promjenu životnih uvjeta od trenutka povratka. Odgovori na to pitanje dali su potpuno suprotne rezultate od prezentiranih. Takva razlika u odgovorima na ova dva pitanja je lako objašnjiva. Naime, većina (ranijih) povratnika je došla u relativno loše uvjete, kako u pogledu stanovanja (srušena ili oštećena kuća, često zauzet dio imovine, otuđeno pokućstvo itd.), infrastrukture (nije obnovljena električna i druga mreža), tako i mogućnosti zapošljavanja i ostvarivanja prihoda. Oni koji su se vratili prije 2000. godine nerijetko su se susretali i s neprijateljstvom bivših susjeda, doseljenika pa i lokalnih vlasti. Jednom kada su svi ti osnovni problemi riješeni, došlo je do znatnog skoka u kvaliteti života. Ono što smo željeli doznati u novom istraživanju odnosilo se na razvoj kvalitete života nakon uspostave osnovnih uvjeta povratka.

Slika 12 – Procjena promjene životnih uvjeta u zadnjih pet godina (ili od povratka)

Takvo objašnjenje potkrepljuju i odgovori ispitanika na izravno pitanje o tome što se pogoršalo u posljednjih pet godina. Svi ispitanici koji imaju osjećaj degradacije kvalitete života naveli su među razlozima neki od odgovora koji je vezan uz socio-ekonomske prilike: manji prihodi (73%), gubitak posla (25%), manji prihodi od poljoprivrede (9%), manje pomoći i donacija (17%). S druge strane, oni koji su ocijenili da se njihova kvaliteta života nije mijenjala ili da se poboljšala znatno su rjeđe navodili takve odgovore. Povratnici relativno često kao čimbenik pogoršanja kvalitete života navode i zdravstvene razloge. Gledano na razini ukupnog uzorka, to je odgovor koji je navelo najviše ispitanika (55%). Povratnici koji su ocijenili da kvaliteta njihovog života nazaduje zdravstvene su razloge navodili nešto češće od onih koji procjenjuju da kvaliteta njihovog života stagnira i onih koji procjenjuju da napreduje, no ta razlika je manja nego u slučaju financijskih poteškoća. Inače, gotovo svaki drugi povratnik svoje zdravstveno stanje procjenjuje lošim, a svaki četvrti niti dobrim niti lošim. Takva procjena zdravstvenog stanja izravno je vezana uz dobnu strukturu povratnika.

Tablica 6 – Što se pogoršalo u životnim uvjetima zadnjih pet godina? – Prema općoj ocjeni promjene kvalitete života

	Ukupno	Ocjena promjene životnih uvjeta u pet godina			
		Pogoršali	Nije bilo promjene	Poboljšali	Ne zna
n	500	170	170	131	29
Manji prihodi/loša financijska situacija	51%	73%	49%	34%	14%
Izgubili posao/nezaposleni	18%	25%	18%	14%	3%
Manje pomoći/donacija	12%	17%	9%	10%	14%
Manji prihodi od poljoprivrede	9%	9%	9%	8%	7%
Lošiji stambeni uvjeti	13%	18%	13%	8%	10%
Bolest, lošije zdravlje	55%	64%	55%	44%	59%
Smrt bližnjih/ukučana	17%	19%	16%	17%	10%
Nema susjeda/rodbine/usamljenost	14%	19%	11%	12%	7%
Lošiji suživot	2%	3%	1%	2%	3%
Osjećam se nesigurnije	2%	1%	1%	4%	3%
Ništa	4%		2%	4%	
Nešto drugo	7%	4%	3%	2%	10%
Ne zna			8%	13%	14%

Uz financijske i zdravstvene poteškoće, relativno veći broj ispitanika naveo je među aspektima kvalitete života koji su se pogoršali u posljednjih pet godina još lošije uvjete stanovanja, usamljenost i smrt bližnjih.

Oko 2/3 onih čija se kvaliteta života poboljšala u posljednjih pet godina doživjelo je pozitivne promjene vezane uz izvore prihoda: izborili pravo na mirovinu, dobili socijalnu pomoć ili drugi oblik redovite pomoći, dobili posao, veći prihodi od poljoprivrede, veći prihodi općenito. Isti tip pozitivnih promjena navodi znatno manji broj (samo oko 1/5) onih koji imaju osjećaj degradacije kvalitete života. Druga važna skupina pozitivnih promjena koja među povratnicima rezultira povećanjem zadovoljstva kvalitetom života vezana je uz

Tablica 7 – Što se pogoršalo u životnim uvjetima zadnjih pet godina? – Prema općoj ocjeni promjene kvalitete života

	Ukupno	Ocjena promjene životnih uvjeta u pet godina			
		Pogoršali	Nije bilo promjene	Poboljšali	Ne zna
n	500	170	170	131	29
Izborili pravo na mirovinu	14%	9%	8%	28%	21%
Dobili socijalnu pomoć ili drugi oblik redovite pomoći	6%	7%	5%	7%	3%
Veći prihodi	5%	1%	1%	14%	17%
Dobili posao	6%	2%	5%	12%	7%
Veći prihodi od poljoprivrede	1%	1%	1%	4%	
Obnovljena kuća	21%	17%	19%	30%	14%
Poboljšani stambeni uvjeti	13%	8%	18%	15%	
Dobiven zamjenski stan u programu stambenog zbrinjavanja	3%	2%	4%	4%	7%
Bolja infrastruktura	8%	5%	9%	11%	3%
Više ljudi, povratak susjeda i prijatelja	9%	7%	8%	13%	3%
Bolji suživot	8%	8%	4%	15%	7%
Osjećam se sigurnije	7%	4%	4%	15%	10%
Bolje zdravlje	1%		1%	2%	
Nešto drugo	2%	2%	2%	2%	3%
Ništa	14%	23%	12%	7%	
Ne zna	24%	27%	32%	8%	38%

uvjete stanovanja. Oko 45 posto svih ispitanika, te 60 posto onih koji ima osjećaj poboljšanje kvalitete života, doživjelo je u posljednjih pet godina unapređenje uvjeta stanovanja, bilo da se radilo o obnovi kuće, stambenom zbrinjavanju ili poboljšanju infrastrukture. Relativno nezanemariv broj povratnika (oko 10%) zamjećuje pozitivne promjene i u pogledu povećanja broja ljudi, poboljšanja kvalitete suživota i posljedično povećanja osjećaja sigurnosti.

Pozitivne i negativne promjene s kojima su se povratnici suočili u proteklih pet godina uglavnom odražavaju i glavne tipove njihovih životnih problema. Oko 80 posto povratnika je među tri glavna problema s kojima se suočavaju izdvojilo nešto vezano uz materijalno-financijske prilike. Iz te skupine, pojedinačno najčešće je navedena nezaposlenost (34%) a zatim slijede ostali indikatori niskog životnog standarda (niska primanja, visoke cijene itd.). Probleme vezane uz životni standard, a pogotovo nezaposlenost, znatno češće iznose mlađi povratnici. Gotovo svaki sedmi povratnik mlađi od 55 godina, kao jedan od glavnih problema s kojim se suočava, navodi nezaposlenost. Povratnici u umirovljeničkoj dobi žale se na visinu mirovine. Svi drugi tipovi problema s kojima se povratnici suočavaju navođeni su znatno rjeđe, što potvrđuje da je upravo životni standard ključni problem povratničke populacije, a posljedično i jedan od ključnih čimbenika o kojima ovisi njihov dugoročni ostanak, kao i povratak preostalih članova porodica.

Od ostalih skupina problema češće su navođene poteškoće vezane uz zdravstveno stanje te kvalitetu stanovanja i infrastrukturu. Probleme vezane uz kvalitetu stanovanja i infrastrukturu navelo je 40 posto povratnika. U toj skupini dominiraju problemi vezani uz izoliranost naselja, nedostupnost infrastrukture i različitih socijalnih usluga, a nešto rjeđe uz same stambene jedinice. Ta činjenica još jednom pokazuje da su pitanja dugoročne održivosti povratnika sve teže rješiva na razini svakoga pojedinca, a sve više stvar razvojnih programa na razini naselja i regija.

Nije zanemariv broj onih koji se žale na usamljenost i odvojenost od obitelji. Taj tip problema posebice je prisutan među najstarijim povratnicima, koji nerijetko žive sami, i to u naseljima s malim brojem stanovnika. Usamljenost i odvojenost od obitelji problem je s kojim se sve češće susreće starija populacija Hrvatske zbog migracijskih kretanja mlađih generacija, a s ovim problemom posebice su pogođeni povratnici s obzirom na selektivnost povratka i ratom uvjetovanu depopulaciju pojedinih naselja i regija.

Osim navedenog, pojedine skupine povratnika navode neke specifične vrste problema. Tako poljoprivrednici navode nedostatak mehanizacije i druge probleme vezane uz poljoprivredu. Mladi navode nedostatak primjerenih zabavnih sadržaja. Roditelji navode probleme vezane uz dostupnost i kvalitetu škola. Bolesni ispitanici žale se na zdravstveni sustav i troškove liječenja. No, svi navedeni problemi nisu specifični povratnički problemi nego su zajednički za sve stanovnike ruralnih i izoliranih naselja te nerazvijenih regija koje još trpe posljedice rata. Kao specifični povratnički problemi mogu se izdvojiti tek oni vezani uz kvalitetu stanovanja u užem smislu (obnova, kvaliteta obnove, posljedice ukidanja stanarskog prava itd.) te oni vezani uz suživot i diskriminaciju. Negativna iskustva s diskriminacijom navelo je oko dva posto povratnika. Općenito, tipovi problema s kojima se povratnici suočavaju, te njihova proširenost u povratničkoj populaciji, nije se znatnije izmijenila u odnosu na prošlo istraživanje iz 2006. godine.

Među specifične probleme povratničke populacije spadaju i oni vezani uz ishodenje različitih dokumenata i prava. Prema rezultatima našeg istraživanja, i dalje ima oko dva posto povratnika koji imaju problema s reguliranjem državljanstva Republike Hrvatske te posljedično ishodenjem osobne iskaznice, putovnice i svih ostalih dokumenata koji proizlaze iz državljanškog statusa. U kvalitativnom dijelu našeg istraživanja doznali smo da su ti slučajevi uglavnom vezani za osobe koje su rođene u nekoj od drugih republika bivše SFRJ (najčešće Bosni i Hercegovini) te su udajom/ženidbom došle živjeti u pogranična područja Hrvatske neposredno prije početka rata. U takvim slučajevima nerijetko se događa da jedan dio obitelji ima reguliran status državljanina, dok drugi nema. Oko tri posto povratnika nema zdravstvenu iskaznicu i regulirano pravo na zdravstveno osiguranje. Pošto je jedan od preduvjeta za to pravo status državljanina, ova dva problema su tijesno povezana. Oko pet posto povratnika navodi probleme vezane uz priznavanje radnog staža (konvalidacija) ili ishodenje valjanih dokaza o radnom stažu. Velika većina (90%) povratnika nije imalo većih poteškoća s ishodenjem temeljnih dokumenata i ostvarenjem povratničkih prava.

Tablica 8 – Što se pogoršalo u životnim uvjetima zadnjih pet godina? – Prema općoj ocjeni promjene kvalitete života

n	Cijeli uzorak	Ocjena promjene životnih uvjeta u pet godina				
		Do 34	35 do 44	45 do 54	55 do 64	65 i više
	500	66	47	63	100	224
Nezaposlenost (osobna ili nekoga od obitelji)	34%	62%	64%	70%	41%	5%
Financijski problemi/loše materijalno stanje	26%	33%	19%	32%	41%	17%
Mala mirovina	7%			2%	3%	14%
Niski životni standard	4%	3%	2%	8%	6%	4%
Mala primanja	4%	3%	4%	2%	6%	3%
Visoke cijene, skupoća	3%	5%	4%	5%	2%	3%
Skupa hrana	1%	3%	2%	2%	1%	0%
Nema dovoljno pomoći - nedostatak socijalne pomoći	1%			2%	1%	2%
Radi a ne prima plaću	1%	3%		2%	1%	0%
Velike režije	1%	2%		2%	2%	0%
Loše zdravlje (osobno ili nekoga od obitelji)	29%	6%	4%	8%	16%	52%
Starost i nemoć	8%				1%	17%
Stambeno pitanje/loši stambeni uvjeti	14%	14%	28%	8%	13%	14%
Ceste (neasfaltirane, loše, javna rasvjeta)	6%	5%	2%	14%	7%	5%
Udaljenost od doktora	4%	3%	2%	2%	1%	8%
Autobus/nema autobusne stanice	3%	5%	2%	2%	6%	3%
Udaljenost trgovine	2%		2%	2%	2%	3%
Udaljenost od općinskih središta, gradova	2%	5%	2%	2%	2%	1%
Vodovod	3%	3%		5%	3%	4%
Infrastruktura	2%	3%	6%			2%
Otkup stana (riješiti, loši uvjeti,...)	1%			2%	3%	1%
Usamljenost	7%	5%	2%	5%	5%	11%

Tablica 8 – nastavak

		Do 34	35 do 44	45 do 54	55 do 64	65 i više
Odvojenost od djece/obitelji	3%	2%	2%	2%	3%	4%
Smrt bližnjih	1%					2%
Nedostatak mehanizacije, strojeva za poljoprivredu	2%		2%	5%	3%	2%
Poljoprivreda	2%		6%	5%	1%	2%
Težak život na selu	0%		2%			
Ruralna sredina	1%	2%		2%		0%
Skupo zdravstvo	2%	2%			1%	3%
Loše zdravstvo	1%	2%			2%	2%
Nemam zdravstveno osiguranje	1%		2%	2%	2%	0%
Školstvo (skupo, udaljeno,...)	1%	3%	9%			0%
Loš suživot/otudenost ljudi	1%		2%		2%	2%
Diskriminacija/loš odnos prema povratnicima	1%	2%		3%		1%
Nema kulturnih sadržaja/nikakvih sadržaja za mlade	1%	5%	2%		1%	
Ostalo	8%	6%	8%	8%	8%	8%
Nema problema	3%	2%	4%		5%	4%
Ne zna	3%	8%	2%	3%	2%	3%

STANARSKO PRAVO I POVRATAK

Prisutnost i obilježja stambeno zbrinutih bivših nositelja stanarskog prava

Kao što smo naveli u uvodnim poglavljima, jedan je od ciljeva ove studije utvrditi utjecaj programa stambenog zbrinjavanja bivših nositelja stanarskog prava (BNSP) na njihov povratak i njegovu održivost. Kako bi se taj cilj prikladno realizirao kvantitativnim istraživanjem je obuhvaćen uzorak (vidi poglavlje o metodologiji istraživanja) bivših nositelja stanarskog prava koji su stambeno zbrinuti u okviru odgovarajućeg Vladinog programa (o tom programu vidi poglavlje “Političko-pravni okvir povratka manjinskih izbjeglica”).

Podaci o prisutnosti bivših nositelja stanarskog prava na adresi na kojoj im je dodijeljeno stambeno zbrinjavanje upućuju na zaključak da program stambenog zbrinjavanja daje izvrsne rezultate u pogledu (relativne) trajnosti povratka te skupine povratnika. Naime, prema prikupljenim informacijama, čak oko 70 posto stambeno zbrinutih BNSP-a stalno živi u Hrvatskoj, od čega velika većina (89%) na adresi na kojoj su dobili stambeno zbrinjavanje (tablica 9). Dakle, udio stambeno zbrinutih BNSP-a koji stalno žive u RH je više nego

Tablica 9 – Usporedba prisutnosti bivših nositelja stanarskog prava s ukupnom povratničkom populacijom

	Ukupna povratnička populacija	Bivši nositelji stanarskog prava
n	1402	399
Živi u Hrvatskoj	33,2%	69,4%
a) Na prijavljenoj adresi	82,8%	88,8%
b) Drugdje u Hrvatskoj	17,2%	11,2%
Premинуo	14,8%	5,3%
Živi izvan Hrvatske	38,7%	16,6%
a) Srbija	70,0%	39,2%
b) Drugdje na području bivše Jugoslavije	7,5%	4,8%
c) Ostale zemlje	22,5%	56,0%
Nema pouzdane informacije	13,3%	8,8%

dvostruko veći u odnosu na ukupnu populaciju povratnika. Sukladno tome, znatno je manji udio (17% u odnosu na 39%) onih za koje je utvrđeno da žive izvan RH, kao što je manji i udio preminulih (5% u odnosu na 15%) i onih za koje nisu prikupljene pouzdane informacije. Dakle, ukupno za oko ¼ ispitanika iz ove skupine je utvrđeno da ne žive stalno na adresi na kojoj su dobili stambeno zbrinjavanje (bilo da žive drugdje u Hrvatskoj bilo da žive izvan Hrvatske).

Na temelju ovakvih rezultata moglo bi se olako zaključiti da je stambeno zbrinjavanje ključni preduvjet masovnog povratka bivših nositelja stanarskog prava te da bi došlo do njihovog masovnog povratka i trajnog ostanka u slučaju da svi budu obuhvaćeni programom stambenog zbrinjavanja. No, pomnija analiza prikupljenih podataka i obilježja zbrinutih BNSP-a relativiziraju takav zaključak. Prije svega, valja imati na umu regionalnu distribuciju te s njome povezanu izbjegličku i ratnu sudbinu stambeno zbrinutih BNSP-a obuhvaćenih ovim istraživanjem. Naime, više od 60 posto stambeno zbrinutih BNSP-a otpada na područje Istočne Slavonije i Baranje, koje je bilo obuhvaćeno mirnom reintegracijom⁴¹. Tek oko 1/3 realiziranih stambenih zbrinjavanja otpada na ostatak RH. Takva distribucija riješenih zahtjeva za stambeno zbrinjavanje ukazuje na to da većina stambeno zbrinutih BNSP-a zapravo nisu bili izbjeglice (barem ne u trenutku mirne reintegracije) pa onda nisu niti “pravi” povratnici⁴². Takvu pretpostavku potvrđuju odgovori anketiranih BNSP-a, od kojih je oko 60 posto cijelo vrijeme ratnih sukoba boravilo na teritoriju RH, bilo na okupiranom bilo na neokupiranom dijelu. Taj postotak je još i veći za ispitanike s područja Istočne Slavonije i Baranje.

Nadalje, bivši nositelji stanarskog prava koji su zbrinuti do trenutka provođenja ovog istraživanja zasigurno nisu prosječni bivši nositelji stanarskog prava. Među njima je zasigurno veći udio *bezuvjetnih trajnih povratnika*, kako smo u izvještaju iz prošlog istraživanja nazvali one povratnike koji su najmotiviraniji za povratak te su spremni podnijeti i veće žrtve samo kako bi ostvarili svoj naum da ostatak života provedu u svom prijeratnom prebivalištu (Mesić i

41 U bazi zahtjeva za stambeno zbrinjavanje koja je korištena za potrebe izrade uzorka ukupno su zabilježena 6323 kućanstva čiji su zahtjevi pozitivno riješeni, a stambeno zbrinjavanje realizirano. Od njih čak 54% (3429) otpada na Vukovarsko-srijemsku županiju i dodatnih 14% (889) na Osječko-baranjsku. No, dio stambeno zbrinutih osoba iz Osječko-baranjske županije je zbrinuto na područjima koja nisu bila obuhvaćena mirnom reintegracijom (prije svega Osijek, Đakovo, Našice, Valpovo). Kada se isključe slučajevi zbrinjavanja na tim područjima (oko 337 slučajeva), dolazimo do podatka da je oko 63% BNSP-a zbrinuto na području obuhvaćenom mirnom reintegracijom.

42 Moguće je da su bili interno raseljene osobe, bilo na području pod kontrolom hrvatskih vlasti bilo na okupiranim područjima.

Bagić, 2007: 100-1). Bezuvjetni povratnici su vjerojatno bili spremni uložiti više truda kako bi se probili kroz “administrativne barijere”⁴³ i ostvarili pravo na stambeno zbrinjavanje te su bili spremniji i na određene kompromise koje aktualni projekt stambenog zbrinjavanja podrazumijeva. Upravo zbog toga nije iznenađujuće da je među stambeno zbrinutim BNSP-ovima koji su obuhvaćeni ovim istraživanjem tako veliki broj onih koji stalno žive u Hrvatskoj.

Nadalje, u vrijeme našega anketiranja zamjenski su stanovi još bili vrlo osjetljivo pitanje. Oni su dodijeljeni “u funkciji” povratka, i nije se još znalo da će se moći otkupiti. Stoga je za korisnike bilo važno osigurati prisutnost u stanovima kako bi sačuvali to pravo. Tek kada zamjenski stanovi postanu vlasništvo s punom slobodom raspolaganja, pokazat će se koliko tih ljudi stvarno želi, i što je važnije, može trajno živjeti u njima. U gradskim stanovima povratnici bez stalnih izvora prihoda još teže mogu živjeti, nego na selu, gdje ljudi posjeduju nešto zemlje za poljoprivredu. U nekoliko naših razgovora s povratnicima doznali smo za konkretne slučajeve bivših nositelja stanarskoga prava, koji u njima doista žele živjeti, ali čekaju mirovinu ili posao da bi se mogli stvarno i trajno useliti. Može se očekivati da će se i u slučaju zamjenskih stanova, kao i kod povratka imovine i zemlje, rješenja tražiti na razini porodice, tako da će dio porodice živjeti u zamjenskom stanu, a ostali negdje drugdje gdje ostvaruju prihode. Napokon, neki će te stanove mijenjati (što smo čuli od nekih korisnika tih stanova) za druge stanove u zemlji, a trećima će poslužiti kao kapital za neko drugo trajno izbjegličko rješenje. S gledišta međunarodne zajednice izbjegličko pitanje tih ljudi u svakom od tih slučajeva je izdržljivo riješeno, a s gledišta tih ljudi, sloboda izbora opcija i njihovoga kombiniranja otvara im više životnih perspektiva i vraća subjektivnost (*agency*) u odlučivanju, što je za njih dobar život nakon izbjeglištva (u duhu izvornoga liberalizma). Zato im je važna sloboda kretanja između domovine i drugih destinacija te vladavina prava. U tom smislu, po našem sudu manje je važan postotak (trenutačan) o prisutnosti korisnika u zamjenskim stanovima, a više što se time (humanitarno) ispravlja jedna nepravda nanescena pripadnicima te nacionalne manjine, te omogućuje stvaran povratak odnosno ostanak u domovini, ali

43 Ovdje ne želimo reći da postoje posebne administrativne barijere koje bi bile postavljene da bi se otežalo stambeno zbrinjavanje BNSP-a, zbog čega je termin i stavljen u navodnike. Svaki upravni postupak jest više ili manje zahtjevan za obične građane, pogotovo one nižeg obrazovanja i starije dobi, te utoliko svaki takav postupak jest svojevrsna barijera koju građani moraju “preskakati”, za što im je potrebna određena motivacija, sposobnosti i entuzijizam.

44 $t=4,96$; $df=280$; $p<0,01$.

olakšava i izbor drugih životnih perspektiva. Sve to može biti veća garancija izdržljivih ili održivih rješenja za manjinske izbjeglice i raseljene osobe, nego da se zamjenski stanovi isključivo vežu za povratak. Uostalom, kad jednom pređu u vlasništvo tih korisnika, oni će ionako s njima zakonski moći postupati kao i svi drugi vlasnici.

Zbog svega navedenog, može se pretpostaviti da stopa trajne prisutnosti među bivšim nositeljima stanarskog prava neće biti jednako visoka kada projekt stambenog zbrinjavanja postane još masovniji, kada njime bude obuhvaćeno više “pravih” izbjeglica i/ili povratnika, odnosno manje entuzijastični povratnici, te kada od samog početka ti stanovi budu u vlasništvu povratnika. No, to nikako ne umanjuje važnost projekta stambenog zbrinjavanja BNSP-a iz perspektive ostavljanja mogućnosti povratka kao trajne opcije za (bivše) izbjeglice.

Uočava se da su povratnici u kućanstvima bivših nositelja stanarskog prava koji su stambeno zbrinuti u prosjeku nešto stariji od ukupne povratničke populacije (prosječna dob 51 u odnosu na 48,4). Usporedba dobnih struktura tih dviju populacija pokazuju da u kućanstvima stambeno zbrinutih BNSP-a živi manje djece u predškolskoj i školskoj dobi, ali više osoba u starijoj srednjoj dobi (između 45 i 64 godine) (slika 13). Ujedno, ta kućanstva u prosjeku imaju manji broj članova u odnosu na ukupnu populaciju povratničkih kućanstava (2,3 naspram 2,9)⁴⁴. No, ta razlika ne proizlazi iz toga što bi se u kućanstva BNSP-a vratilo više prijeratnih članova, već iz toga što su prijeratna kućanstva BNSP-a bila u prosjeku manja (2,9 naspram 4,4 člana)⁴⁵, što je i razumljivo s obzirom na razlike u urbano-ruralnoj strukturi tih dviju populacija. To ujedno znači da relativno veći broj (oko 80%) prijeratnih članova kućanstava BNSP-a stalno boravi u Hrvatskoj nego što je to slučaj u ukupnoj povratničkoj populaciji (65%). Navedena razlika je posljedica činjenice da većina do sada zbrinutih BNSP-a nisu bili prave izbjeglice, pa je u manjem broju porodica došlo do razdvajanja članova u procesu povratka.

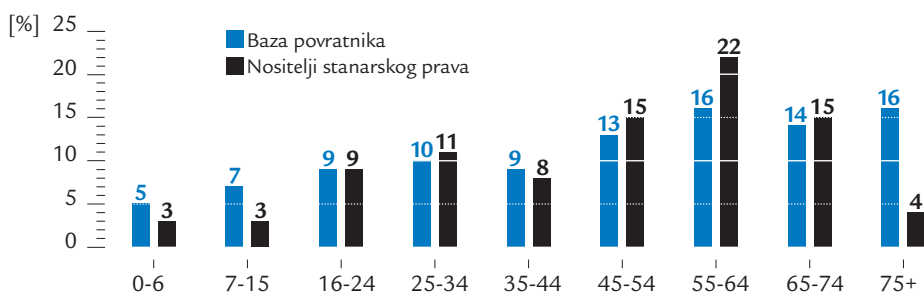
Manji broj članova te nešto starija starosna struktura populacije stambeno zbrinutih BNSP-a odražava se i na strukturi kućanstava. U ovoj podskupini povratnika veći je udio samačkih kućanstava (36% u odnosu na 19%), a manji udio parova bez djece (16% naspram 24%) i proširenih obitelji (12% naspram

44 $t=10,60$; $df=285$; $p<0,01$.

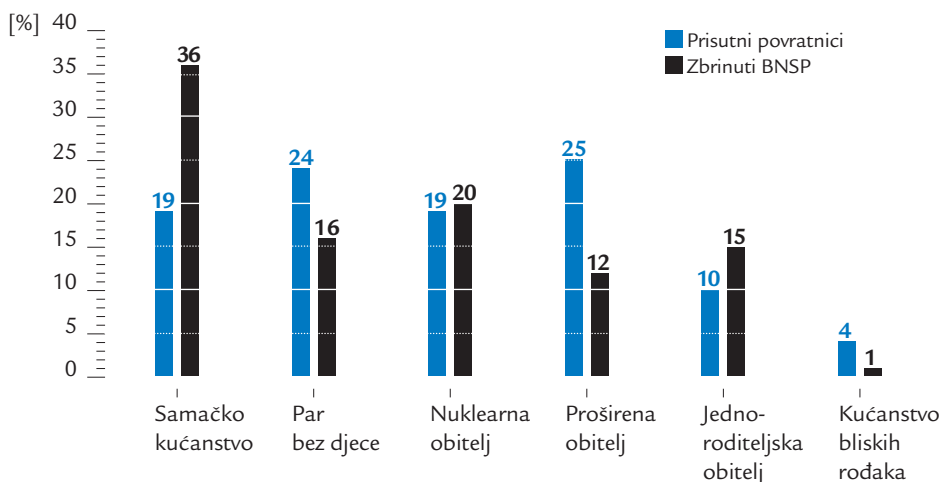
45 Struktura na temelju podataka za sve članove anketiranih kućanstva.

25%) (slika 14). Populacija stambeno zbrinutih BNSP-a je nešto obrazovanija od ukupne populacije prisutnih povratnika. Udio osoba bez završene srednje škole u ovoj skupini je oko 36 posto, u odnosu na oko 50 posto u ukupnoj populaciji prisutnih povratnika. Shodno tome, udio osoba sa završenom srednjom školom (54% na prema 44%) i fakultetom (11% na prema 6%) je veći u populaciji stambeno zbrinutih BNSP-a. Navedena razlika može se objasniti

Slika 13 – Usporedba dobna struktura ukupne populacije prisutnih povratnika i stambeno zbrinutih BNSP-a⁴⁶

Slika 14 – Usporedba strukture kućanstva ukupne populacije prisutnih povratnika i stambeno zbrinutih BNSP-a

46 Struktura za poduzorak regrutiranih iz baze povratnika temelji se na podacima za 1466 osoba, a za poduzorak nositelja stanarskog prava na podacima za 312 osoba.

činjenicom da se uglavnom radi o urbanoj populaciji koja je za vrijeme socijalizma radila u industrijskim poduzećima ili tijelima javne vlasti (na temelju čega su dobili stan i stekla stanarsko pravo), za što se obično zahtijevala barem srednjoškolska razina obrazovanja. S druge strane, u ukupnoj populaciji povratnika (i izbjeglica) dominira ruralno stanovništvo koje je u pravilu niže obrazovano, pogotovo kada su u pitanju starije generacije.

Zadovoljstvo stambenim zbrinjavanjem i kvaliteta života

Anketirani bivši nositelji stanarskog prava koji su stambeno zbrinuti u okviru odgovarajućeg programa Vlade Republike Hrvatske najčešće žive u zamjenskoj nekretnini/stanu (oko 2/3) dok je manji dio (oko 1/3) zbrinut u istom stanu za koji su imali stanarsko pravo⁴⁷. Od onih koji su stambeno zbrinuti u drugoj nekretnini, manji broj (približno jedna petina) se odlučio na opciju izgradnje ili obnove kuće na vlastitom zemljištu ili na zemljištu u vlasništvu drugih članova obitelji, dok su ostali dobili na korištenje stambene objekte u vlasništvu RH ili jedinica lokalne samouprave.

Oko 70% korisnika zamjenskih stanova iskazuje namjeru otkupa stana koji su dobili na korištenje ukoliko im bude ponuđena takva mogućnost po povlaštenim uvjetima, od toga je većina (56%) posve sigurna da će tako postupiti, dok manji dio (14%) još nije definitivno odlučio⁴⁸. Oko 1/5 kućanstava nema namjeru otkupa nekretnina koje su im stavljene na raspolaganje, dok dodatna desetina još nije definirala stav o tom pitanju. Nešto veću sigurnost u namjeru otkupa stanova iskazuju ispitanici iz Istočne Slavonije i Baranje u odnosu na ispitanike iz ostalih dijelova Hrvatske. Stariji ispitanici češće navode da neće otkupiti stanove. Naravno, konkretno ponašanje stambeno zbrinutih BNSP-a znatno će ovisiti o samim uvjetima otkupa, s obzirom na to da u samom pitanju nisu ponuđena preciznija određenja “povlaštenih uvjeta”, što je relativno subjektivna kategorija koja može imati različita značenja za različite osobe.

Stambeno zbrinuti BNSP su uglavnom zadovoljni uvjetima stanovanja u stanovima koji su im stavljeni na raspolaganje. Naime, gotovo 9 od 10

⁴⁷ Podaci se temelje na odgovoru 111 BNSP-a.

⁴⁸ Terenski dio ovog istraživanja donesen je prije odgovarajuće odluke Vlade RH o uvjetima otkupa nekretnina dodijeljenih u programu stambenog zbrinjavanja.

navodi da stan koji im je na raspolaganju potpuno (56%) ili uglavnom (32%) odgovara potrebama njihovog domaćinstva. Svaki deseti, nasuprot, smatra da nekretnina koja im je stavljena na raspolaganje ne odgovara potrebama njihovog domaćinstva. Glavni izvori nezadovoljstva su veličina stana s obzirom na broj članova te kvaliteta izgradnje (i starost objekta). Razina zadovoljstva nekretninom dobivenom u programu stambenog zbrinjavanja vidljiva je i iz usporedbe njihovog zadovoljstva trenutnim uvjetima stanovanja s razinom zadovoljstva ostalih ispitanika. U prosjeku su zbrinuti nositelji stanarskog prava zadovoljniji sadašnjim uvjetima stanovanja od ostalih ispitanika. Naime, 1/3 BNSP-a navodi da su jako zadovoljni trenutnim uvjetima stanovanja, dok isto navodi oko 1/5 ostalih povratnika (tablica 10). Oko 70 posto stambeno zbrinutih BNSP-a navodi da su njihovi trenutni uvjeti stanovanja bolji nego prije useljavanja u sadašnju nekretninu. Valja napomenuti i da se bivši nositelji stanarskog prava znatno rjeđe sreću s infrastrukturnim nedostacima od ukupne povratničke populacije, što je naravno posljedica činjenice da žive u urbanim naseljima.

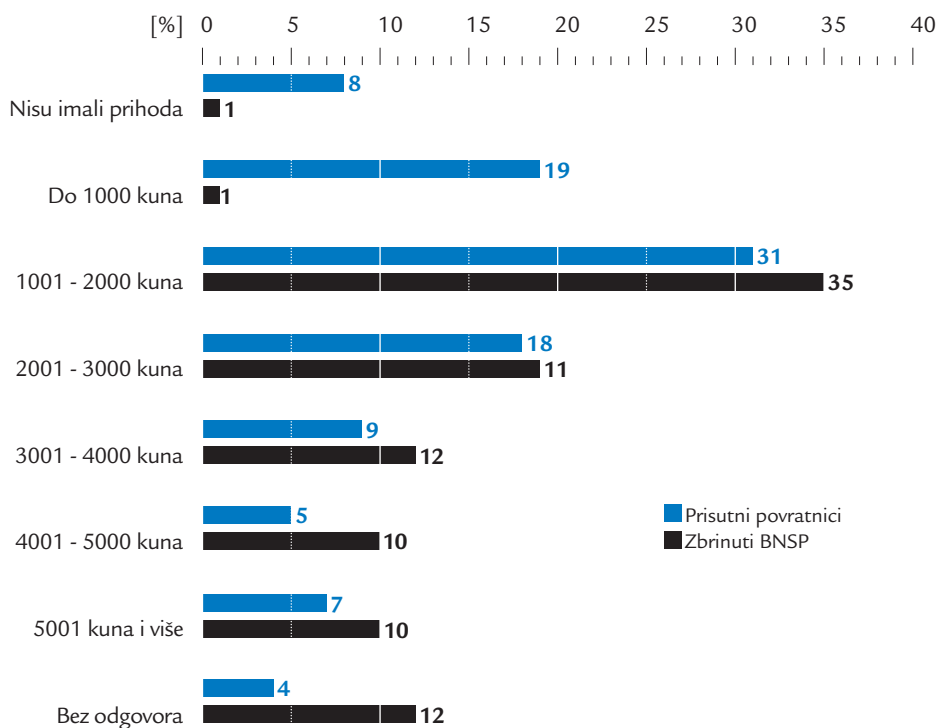
Stambeno zbrinuti bivši nositelji stanarskog prava su zadovoljniji i materijalno-financijskim prilikama svoga kućanstva. Češće nego svaki treći anketirani BNSP (36%) materijalne uvjete svog domaćinstva procjenjuje dobrim, dok je taj broj u ukupnoj populaciji povratnika gotovo trostruko niži (13%). S druge strane, svaki drugi povratnik iz ukupne populacije povratnika svoje materijalne uvjete ocjenjuje lošim, dok isto misli gotovo dvostruko manje (27%) bivših nositelja stanarskog prava. Navedene razlike u subjektivnim ocjenama životnog standarda imaju utemeljenje u objektivnim pokazateljima o visini i izvorima prihoda. Samo dva posto stambeno zbrinutih BNSP-a navodi da su u mjesecu koji je prethodio anketiranju imali prihode manje od 1000 kuna, odnosno da

Tablica 10 – Zadovoljstvo trenutnim uvjetima stanovanja među stambeno zbrinutim BNSP-ima i ostalim povratnicima

	Stambeno zbrinuti BNSP	Ostalo povratnici
n	82	556
Jako nezadovoljan	20%	22%
Donekle zadovoljan	46%	58%
Jako zadovoljan	34%	19%
Ne zna	0%	1%

nisu imali nikakvih prihoda, što je oko 14 puta manje od ukupne populacije prisutnih povratnika (slika 15). Svaki treći stambeno zbrinuti povratnik navodi da su njihova kućanstva imala prihode veće od 3000 kuna, što je za oko 1/3 više nego u ukupnoj populaciji povratnika. Kada se u obzir uzme i činjenica da su kućanstva stambeno zbrinutih nositelja stanarskog prava u prosjeku manja, tada navedene razlike u subjektivnoj ocjeni materijalno-financijskih prilika kućanstva postaju još razumljivije. Glavni razlog zbog kojeg kućanstva stambeno zbrinutih BNSP-a imaju veće prihode od ukupne populacije povratnika leži u činjenici da veći broj njihovih članova ima redovite prihode, prije svega u vidu mirovina⁴⁹. Svi nositelji stanarskog prava bili su zaposleni prije rata, jer su po toj osnovi stekli stanarsko pravo, pa je posve razumljivo i da danas ostvaruju prihode od mirovine. Iako ti prihodi nisu visoki, oni su redoviti te garantiraju minimalnu

Slika 15 — Usporedba ukupnih prihoda kućanstva stambeno zbrinutih BNSP-a i populacije prisutnih povratnika

⁴⁹ U ukupnoj populaciji povratnika u prosjeku 1,4 ukućanin ostvaruje prihode od rada ili mirovine, dok je taj broj među bivšim nositeljima stanarskog prava 1,6. Razlika je statistički značajna: $t=-2,56$; $df=209$; $p<0,05$. Kad je u pitanju broj članova kućanstva koji primaju mirovinu, razlika je statistički značajna, dok za ostale izvore prihoda nije. U kućanstvima bivših nositelja stanarskog prava u prosjeku barem jedan član prima mirovinu, dok je taj broj u ostatku povratničke populacije oko 0,8: $t=-3,12$; $df=236$; $p<0,05$.

sigurnost i predvidljivost. Veća razina optimizma i zadovoljstva bivših nositelja stanarskog prava vidljiva je i na pitanju procjene promjene kvalitete života u proteklih pet godina. Oni rjeđe navode da se kvaliteta njihovog života pogoršala (22% prema 34%), a znatno veći broj (48% prema 34%) navodi kako nije bilo značajnih promjena. Donekle je iznenađujuće da veći broj stambeno zbrinutih bivših nositelja stanarskog prava nije zamijetio poboljšanje životnih uvjeta, s obzirom na to da su upravo u tom razdoblju ostvarili stambeno zbrinjavanje. Iznenađujuće je i da samo oko 1/5 ovih ispitanika navodi među pozitivnim promjenama u posljednjih pet godina stambeno zbrinjavanje. Bivši nositelji stanarskog prava nešto rjeđe od drugih povratnika među problemima s kojima se susreću navode financijske probleme i nezaposlenost, ali se nešto češće od drugih žale na visoke cijene i visinu troškova za režije, troškove liječenja te pitanje uvjeta otkupa stanova.

Na kraju možemo zaključiti kako su životni uvjeti stambeno zbrinutih bivših nositelja stanarskog prava nešto povoljniji u odnosu na prosječnog povratnika, a pogotovo one koji žive u malim, izoliranim, ruralnim naseljima bez redovitih prihoda. U pozadini veće kvalitete njihovog života stoji prije svega to što žive u urbanim naseljima te što ih većina ili radi ili ima mirovinu. Uvjeti stanovanja su također uglavnom zadovoljavajući. Takvi podaci donekle objašnjavaju i veći udio trajnih povratnika u ovoj skupini. Oni, međutim, također sugeriraju da stopa trajnog ostanka BNSP-a neće biti jednako visoka kada ovaj projekt postane još masovniji i kada njime budu obuhvaćeni i oni BNSP-i koji nemaju stalne izvore prihoda, kao što je primjerice mirovina. Naime, budući da se stambeno zbrinjavanje odvija uglavnom u urbanim naseljima, ova skupina povratnika nema rezervni resurs u vidu poljoprivrednih površina koji može iskoristiti za proizvodnju hrane za vlastite potrebe. Izbjegli BNSP-i u radno aktivnoj dobi, koji bi se tek sada vratili u Hrvatsku (nakon stambenog zbrinjavanja), vjerojatno relativno dugo vrijeme ne bi mogli pronaći stalno zaposlenje, o čemu svjedoči stopa nezaposlenosti među povratnicima, što bi svakako ugrozilo dugoročnu održivost njihovog povratka.

MEĐUNACIONALNI ODNOSI

Političke okolnosti za prihvaćanje srpskih povratnika i ostvarivanje njihove ravnopravnosti danas su znatno povoljnije nego prije desetak godina, do kada se vratila većina povratnika. No, politički procesi na nacionalnoj razini ne moraju imati za posljedicu smanjenje diskriminacije na lokalnoj razini, a pogotovo ne moraju rezultirati promjenom odnosa među skupinama i pojedincima ili subjektivnog osjećaja prihvaćenosti. Stoga praćenje međunacionalnih odnosa, osjećaja prihvaćenosti i diskriminiranosti ostaje važan aspekt cjelovite slike o održivosti manjinskog povratka.

Odgovori povratnika na pitanja koja zajednički čine skalu prihvaćenosti i sigurnosti manjinskih povratnika ukazuju na to da se velika većina povratnika osjeća relativno prihvaćeno od većinske etničke skupine te da se osjeća relativno slobodno u izražavanju svog identiteta⁵⁰. Oko 90 posto povratnika osjeća se sigurno u mjestu u kojem živi, oko $\frac{3}{4}$ ima osjećaj da može slobodno izraziti svoj nacionalni identitet, više od 80 posto osjeća da može slobodno prisustvovati vjerskim proslavama, a sedam od deset ne osjeća nikakve prepreke da koristi svoj jezik⁵¹ (tablica 11). Oko $\frac{2}{3}$ ispitanika ima osjećaj da su prihvaćeni od etničke većine. Određene elemente nesigurnosti i straha izravno izražava relativno mali broj ispitanika: oko tri posto iskazuje opći osjećaj nesigurnosti, oko pet posto osjećaj neprihvatanja, gotovo svaki deseti osjeća određeni strah u izražavanju svog nacionalnog identiteta ili pri korištenju svog jezika. Čini se da najveći postotak manjinskih povratnika ima osjećaj nejednakog tretmana sa strane službenika u javnim ustanovama (oko 15%). Iz navedenih rezultata može se zaključiti da u većini sredina danas ne postoje otvoreni neprijateljski odnosi između srpskih povratnika i većinskih Hrvata, te da su negativna iskustva relativno rijetka. Naravno, moguće je da određeni broj ispitanika nije želio javno izraziti svoje strahove pod utjecajem javnog mnijenja kako su Srbi sve više prihvaćeni, a koje se formira pod utjecajem uključivanja srpskih političkih predstavnika u maticu hrvatske nacionalne politike.

50 Skala je jednodimenzionalna, a unutarnja konzistentnost mjerena Cronbachovim alpha iznosi 0,79.

51 Jezične razlike koje eventualno postoje između srpskih povratnika i Hrvata koji žive na istim područjima posljedica su s jedne strane jezičnih politika novouspostavljenih nacionalnih država, a s druge strane promjene jezičnih navika uslijed dužeg boravka u drugoj jezičnoj sredini. Dakle, razlike nisu tradicionalne nego su novo proizvedene. No, upravo to im daje veću emotivnu i političku težinu.

Tablica 11 – Skala prihvaćenosti i sigurnosti – frekvencije i prosječna ocjena

	U potpunosti je netočno	Uglavnom je netočno	Podjednako je točno i netočno	Uglavnom je točno	U potpunosti je točno	Ne zna	Prosjeck
Osjećam se sigurno u mjestu u kojem živim	1,2%	2,0%	6,2%	25,4%	64,4%	0,8%	4,5
Osjećam da me Hrvati prihvaćaju	2,2%	2,8%	19,0%	39,0%	25,2%	11,8%	3,9
Odnosi između Srba i Hrvata u mom mjestu su isti kao i prije rata	7,4%	9,2%	20,2%	30,2%	13,8%	19,2%	3,4
Službenici u javnim ustanovama na isti se način odnose i prema Srbima i prema Hrvatima	5,0%	9,6%	18,4%	28,6%	21,4%	17,0%	3,6
Osjećam da slobodno mogu izraziti svoj nacionalni identitet	2,6%	5,8%	13,0%	28,2%	44,4%	6,0%	4,1
Osjećam da slobodno mogu prisustvovati svojim vjerskim proslavama (slave, bogoslužja itd.)	1,8%	1,2%	8,4%	26,2%	56,4%	6,0%	4,4
Osjećam da me čudno gledaju kada koristim svoj jezik	55,8%	13,6%	10,2%	5,4%	4,0%	11,0%	1,7

U odnosu na istraživanje iz 2006. godine uočava se napredak u osjećaju slobode izražavanja vlastitog identiteta. To je pogotovo vidljivo u pogledu korištenja jezika. U istraživanju 2006. godine zabilježena je $\frac{1}{4}$ povratnika koji su imali osjećaj da okolina ne reagira pozitivno na korištenje srbizama, dok je taj broj danas više nego dvostruko manji. U prosjeku je porastao osjećaj slobode izražavanja nacionalnog identiteta⁵² i sudjelovanja na vjerskim službama⁵³.

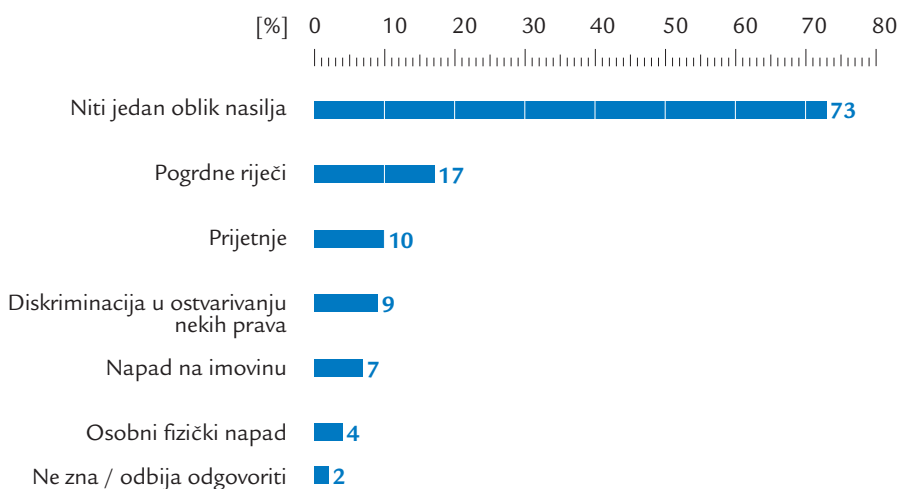
Da odnosi i iskustva povratnika od početka nisu bila ista kao što su danas sugeriraju rezultati odgovora na pitanja o iskustvima različitih oblika nasilja na etničkoj osnovi. Oko $\frac{1}{4}$ anketiranih navodi da su oni osobno ili drugi članovi njihove porodice doživjeli neki oblik nasilja. Srećom, većina je doživjela samo

52 Na istom pitanju 2006. godine zabilježena je prosječna ocjena 3,85, što je statistički značajno manje od 4,13 koliko je zabilježeno u novom istraživanju: $t=5,76$; $df=469$; $p<0,01$.

53 $t=3,99$; $df=469$; $p<0,01$.

blaže oblike nasilja, uglavnom pogrдне riječi (17%) ili prijetnje (10%) (slika 16). Teže oblike nasilja, kao što je fizički napad ili napad na imovinu, doživio je manji broj povratnika (4% odnosno 7%). Svaki deseti povratnik ima osjećaj da je diskriminiran u ostvarivanju nekih prava. Neugodna iskustva su rjeđe doživjeli povratnici u mala naselja do 500 stanovnika, vjerojatno dijelom i zato što ona češće nisu etnički miješana te u njima žive ljudi koji se dugo i dobro poznaju. Povratnici u Dalmaciju češće se iskusili određene oblike nasilja u odnosu na povratnike u Liku i Banovinu te pogotovo u Slavoniju.

Slika 16 – Jeste li Vi ili netko od ukućana od povratka bili izloženi nekom od slijedećih oblika nasilja zbog svoje nacionalnosti?

Pozitivne promjene u međunacionalnim odnosima povratnici potvrđuju i odgovarajući na izravno pitanje. Naime, 58 posto ih navodi kako se međunacionalni odnosi poboljšavaju kako vrijeme od povratka prolazi, a samo jedan posto povratnika percipira suprotan trend. Preostali smatraju da na tom planu nema promjena.

Osjećaj poboljšanja međunacionalnih odnosa i povećanja slobode izražavanja vlastitog identiteta nužno ne znači unapređenje međunacionalnih odnosa. Oko pet posto povratnika navodi da rijetko kontaktira s Hrvatima čak i na razini pozdrava na ulici, a dodatnih oko 28 posto navodi da s Hrvatima održava samo kurtoaznu komunikaciju. Oko 38 posto navodi da odlazi kod Hrvata u goste, odnosno da se međusobno posjećuju. Čini se da su odnosi u Dalmaciji distanciraniji nego u drugim regijama, pogotovo u odnosu na Liku, Kordun i

Banovinu. Naime, svaki peti povratnik u Dalmaciju navodi da se posjećuje s Hrvatima, dok isto navodi svaki drugi ispitanik iz Like, Korduna i Banovine. Obrnuto, svaki drugi ispitanik iz Dalmacije navodi da ili nema nikakve kontakte ili ima samo kurtoazne kontakte s Hrvatima, dok je ta pojava više nego dvostruko rjeđa na području Like, Korduna i Banovine. Lošiji međunacionalni odnosi na području Dalmacije mogu se iščitati iz nekoliko različitih indikatora prezentiranih u ovom izvještaju, što sugerira potrebu posebnih projekata i aktivnosti na tom planu u toj regiji.

Posve drugu dimenziju međunacionalnih odnosa predstavlja pitanje političke ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj. Ono nema značajan utjecaj na svakodnevni život velike većine povratnika niti može više biti dio bilo kakvih aktivnosti međunarodne zajednice u kontekstu osiguravanja preduvjeta za održivi povratak. Na formalnoj razini Srbi kao nacionalna manjina uživaju visoku razinu prava u usporedbi s europskim standardima (Mesić, 2003.). Ta razina prava je postupno evoluirala, a kulminirala je donošenjem Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina te drugih akata, koji su djelomično rezultat i sudjelovanja srpskih političkih predstavnika u formiranju parlamentarne većine. Drugo je pitanje u kojoj mjeri i koliko brzo se ta prava implementiraju u praksi.

Više od 40 posto povratnika smatra da Srbi u Hrvatskoj nemaju dovoljno političkih prava, nešto više od 1/3 povratnika ima osjećaj da su Srbi građani drugog reda, a čak 2/3 njih smatra da Srbi ne bi trebali imati status nacionalne manjine nego status ravnopravnog konstitutivnog naroda (tablica 12). Upravo iz ovog zadnjeg iščitava se simbolička, a ne praktična interesno-pravna pozadina osjećaja političke neravnopravnosti. Naime, status nacionalne manjine Srbima (i ostalim nacionalnim manjinama) daje neophodne mehanizme za zaštitu posebnih prava i interesa, uključujući i proporcionalnu zastupljenost u javnoj i lokalnoj samoupravi, posebnu političku zastupljenost na svim razinama vlasti, zabranu svake diskriminacije prema etničkoj ili vjerskoj osnovi, pravo na obrazovanje na svom jeziku itd. Dakle, čini se da bi povratnici zbog određenih simboličkih razloga (negativnog doživljaja manjinskog statusa u odnosu na konstitutivnost) bili spremni odustati od posebnih zaštitnih mehanizama koje im pruža manjinski status. Vjerojatno u praksi postoje brojne poteškoće u implementaciji zagwarantiranih manjinskih prava, no to još uvijek ne bi trebao biti razlog za toliki stupanj nezadovoljstva političkim položajem Srba. Očito

politički predstavnici Srba u Hrvatskoj, čija je glavna politička platforma usmjerena na što čvršću formalizaciju manjinskih prava, nisu uvjerali svoje biračko tijelo da prihvati takvu političku strategiju.

U odnosu na prošlo istraživanje, danas manji broj povratnika ima osjećaj da su Srbi građani drugog reda (36% na prema 51%), ali podjednak broj smatra da Srbi nemaju dovoljno političkih prava te da ne bi trebali imati status nacionalne manjine. Očito se radi o duboko ukorijenjenim političkim stavovima koji nisu povezani s percepcijom poboljšanja međunacionalnih odnosa, povećanjem osjećaja prihvaćenosti i sigurnosti. Navedeni politički stavovi, koji su bili u osnovi pobune Srba početkom 1990-ih, zasigurno su prepreka dijelu izbjeglica za povratak (tvrde nepovratnici), odnosno dijelu formalnih povratnika za trajni ostanak u Hrvatskoj.

Perzistentnost navedenih stavova u određenoj mjeri pothranjuju i neki slučajevi diskriminacije pri zapošljavanju u javnom i privatnom sektoru. Naime, oko polovica povratnika, s pravom, smatra kako Srbi nisu dovoljno zastupljeni u javnim službama i upravi tamo gdje čine znatan dio stanovništva, a oko 40 posto ima i osjećaj da privatni poslodavci provode diskriminaciju pri zapošljavanju po etničkoj osnovi. Percepcija postojanja diskriminacije po etničkoj osnovi pri zapošljavanju u javnom i privatnom sektoru visoko je korelirana sa stavovima o političkom položaju Srba u Hrvatskoj, što sugerira da je upravo ona svojevrsno “opravdanje” za neprihvatanje postojećeg pravno-političkog položaja Srba⁵⁴.

54 Dvije navedene tvrdnje dio su skale koja mjeri političku (ne)ravnopravnost, koja ima visoku unutarnju konzistentnost: Cronbachov alfa iznosi 0,847.

Tablica 12 – Skala političke (ne)ravnopravnosti – frekvencije i prosječna ocjena

	U potpunosti je netočno	Uglavnom je netočno	Podjednako je točno i netočno	Uglavnom je točno	U potpunosti je točno	Ne zna	Prosjek
Srbi nisu dovoljno zastupljeni u javnim službama u mjestima gdje se vratio veći broj Srba	3,2%	5,8%	17,8%	26,2%	25,8%	21,2%	3,8
Hrvati vlasnici poduzeća radije posao daju Hrvatima nego Srbima	4,8%	6,0%	20,0%	19,4%	22,2%	27,6%	3,7
Srbi u Hrvatskoj su građani drugog reda	11,4%	12,4%	21,0%	16,0%	20,0%	19,2%	3,3
Srbi nemaju dovoljno političkih prava u Hrvatskoj	6,4%	7,2%	24,6%	20,0%	21,8%	20,0%	3,5
Srbi ne bi trebali imati status nacionalne manjine u Hrvatskoj nego bi trebali biti konstitutivni narod zajedno s Hrvatima	3,8%	2,6%	13,6%	16,0%	49,6%	14,4%	4,2

DRUŠTVENE MREŽE, USAMLJENOST I POVRATAK

Rezultati našeg istraživanja potvrđuju pretpostavke, iznesene u teorijskom uvodu, o značajnoj promjeni društvenog konteksta i strukturi društvenih mreža u koji se vraćaju i u kojem žive povratnici. Kao što smo već naveli u ranijim poglavljima, u više od polovice kućanstava barem jedan prijeratni član obitelji nije se vratio u Hrvatsku. Promjene su još i veće kada se promatraju šire društvene mreže, izvan obitelji. Naime, više od 70 posto povratnika navodi kako se u Hrvatsku nije vratio nitko ili se vratio samo manji dio njihove šire rodbine, prijeratnih susjeda i prijatelja (slika 17). Manje od 1/5 povratnika navodi suprotno, da se vratila većina ili svi članovi različitih krugova njihove društvene mreže. Visoke korelacije odgovora na tri pitanja o povratku različitih društvenih krugova ukazuju na to da su te promjene duboke i sveobuhvatne, odnosno da podjednako obuhvaćaju sve tipove društvenih odnosa⁵⁵. Kada se uzme u obzir kumulativni učinak obnove sva tri tipa društvenih odnosa, oko 57 posto povratnika navodi da se vratila samo manjina ili nitko iz sva tri kruga društvenih odnosa, a čak $\frac{3}{4}$ povratnika navodi da se u prosjeku vratila polovica ili manje od polovice osoba iz sva tri kruga. Samo svaki peti povratnik ima sreću da njegova socijalna mreža danas izgleda više-manje isto kao i prije rata. Bolje su se obnovile društvene mreže povratnika u većim urbanim naseljima (preko 10.000 stanovnika) u odnosu na manja ruralna naselja (do 2000 stanovnika)⁵⁶. Iako većina povratnika živi u manjim naseljima te iako je stopa povratka i trajnog ostanka u taj tip naselja veći, čini se da je proces obnove starih društvenih mreža i odnosa slabiji. Postoje značajne razlike po ovom pitanju i između pojedinih regija. Čini se da su se društvene mreže više obnovile u Slavoniji te Lici, Kordunu i Banovini u odnosu na Dalmaciju i ostale dijelove Hrvatske⁵⁷.

Slabija obnova prijeratnih društvenih mreža ima utjecaj na intenzitet sadašnjih odnosa. Gotovo polovica povratnika navodi da ima dnevne kontakte s troje ljudi ili manje, mimo članova njihovog kućanstva. Druga polovica povratnika navodi

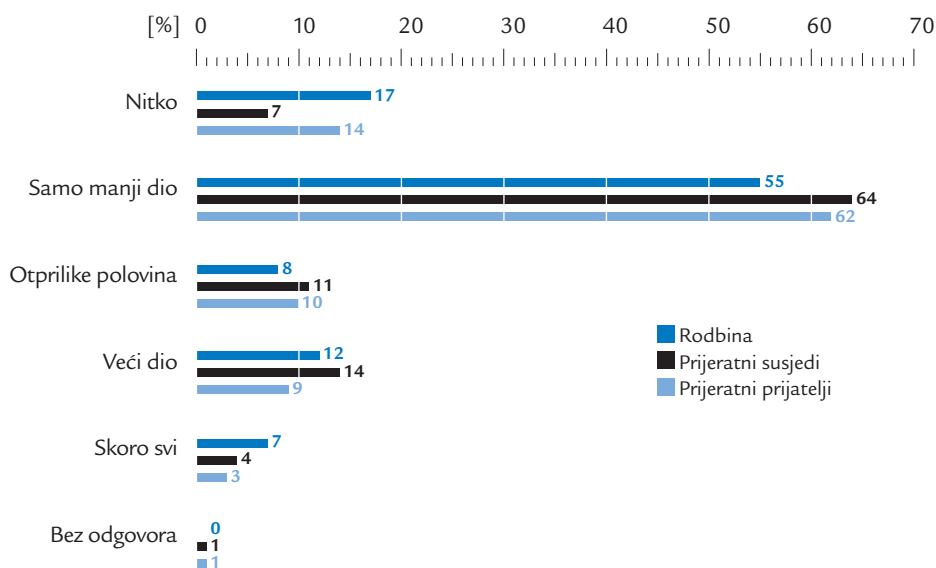
55 Korelacije između tri varijable kreću se između 0,61 i 0,73 mjereno Spearmanovim rho koeficijentom korelacije za ordinalne varijable. Naravno, sve tri korelacije su statistički značajne uz 1% rizika.

56 Prosječna vrijednost na kompozitnoj skali obnove prijeratnih društvenih mreža za stanovnike naselja manjih od 2000 stanovnika je oko 2,3, a za stanovnike naselja većih od 10.000 stanovnika iznosi oko 3,0. Razlika je statistički značajna: $F=18,86$; $df=3$; $p<0,01$.

57 Prosječna vrijednost na kompozitnoj skali obnove prijeratnih društvenih mreža za Slavoniju te Liku, Kordun i Banovinu je oko 2,5, a za Dalmaciju i druge dijelove Hrvatske oko 2,0. Razlika je statistički značajna: $F=10,23$; $df=3$; $p<0,01$.

da ima dnevne kontakte s većim brojem osoba. Broj osoba s kojim povratnici imaju danas kontakt koreliran je s intenzitetom obnove prijeratnih mreža⁵⁸.

Slika 17 – Koliki se dio rodbine, prijeratnih susjeda i prijatelja vratio u Hrvatsku?

Slaba obnova prijeratnih društvenih mreža nerijetko ima za posljedicu osjećaj usamljenosti među povratnicima. Tako gotovo svaki drugi povratnik navodi da se ponekada osjeća usamljen. Osjećaj usamljenosti znatno se češće javlja među onim povratnicima čije prijeratne društvene mreže uglavnom nisu obnovljene⁵⁹. Budući da osjećaj usamljenosti nije rijedak među trajnim povratnicima, on je vjerojatno i određeni čimbenik održivosti povratka i same odluke da li se vratiti ili ne za znatan dio izbjeglih. Usamljenima se češće osjećaju povratnici u mala naselja do 500 stanovnika⁶⁰ te oni koji žive sami ili u paru sa supružnikom⁶¹.

Važnost prijeratnih društvenih mreža za povratnike vidljiva je i iz analize intenziteta odnosa koje povratnici imaju s pojedinim skupinama. Gotovo svi povratnici održavaju odnose sa susjedima iste nacionalnosti koji žive u istom

55 $F=6,05$; $df=4$; $p<0,01$.

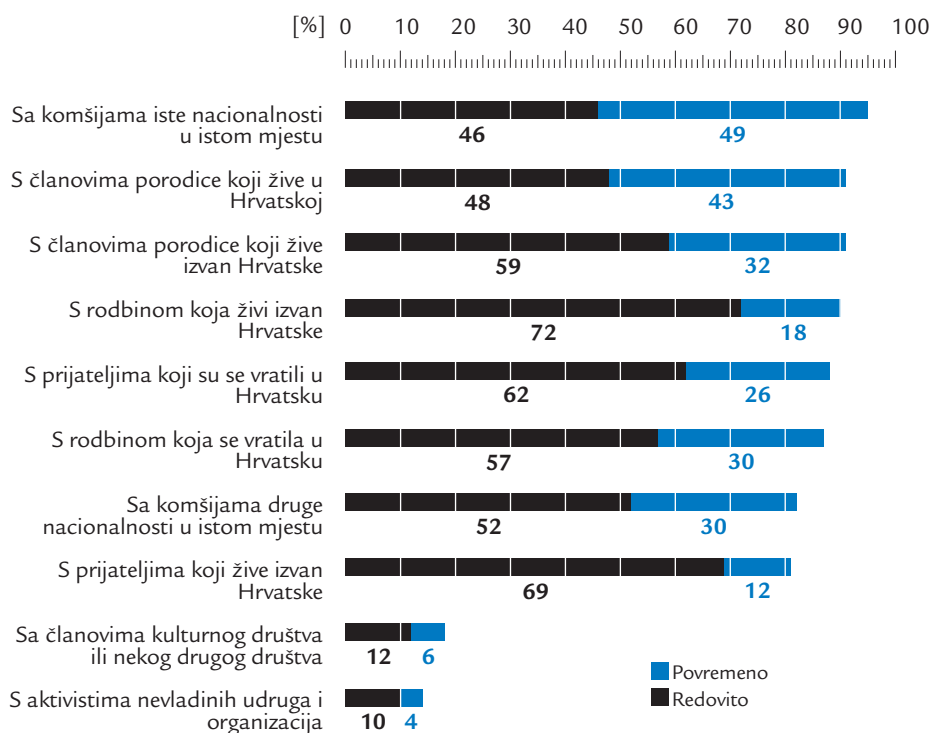
59 Prosječna ocjena slaganja s tvrdnjom "Osjećam se usamljeno" među onima čije prijeratne društvene mreže uglavnom nisu obnovljene je 3,4, a među onima koji su djelomično (2,7) ili potpuno obnovljene (1,9) je znatno niži: $F=23$; $df=2$; $p<0,01$.

60 $F=8,14$; $df=3$; $p<0,01$.

61 $F=12,38$; $df=5$; $p<0,01$.

mjestu. To je skupina s kojom najveći broj (polovica) povratnika održava redovite odnose. Iza susjeda iste nacionalnosti slijede članovi porodice koji također žive u Hrvatskoj, a potom članovi porodice i rodbina koja živi izvan Hrvatske. Samo mali broj povratnika ima povremene ili redovite kontakte s članovima kulturno-umjetničkih društava ili nevladinih organizacija. To ne iznenađuje kada znamo da je oko pet posto povratnika u članstvu neke nevladine organizacije bilo koje vrste.

Slika 18 — Intenzitet održavanja odnosa s pojedinom skupinom

Iz detaljnije analize intenziteta kontakata koje povratnici održavaju s pojedinim skupinama mogu se izvući barem dva značajna zaključka. Prije svega, oni potvrđuju da je interakcija intenzivnija unutar etničkih zajednica nego preko njihovih granica. Jasno, na to dijelom utječe i relativna etnička homogenost malih naselja, u kojima ipak živi većina povratnika. Drugi zaključak koji se nameće jest visoki intenzitet i značaj transnacionalnih mreža i odnosa. Više od 80 posto povratnika ima barem povremene odnose s članovima porodice,

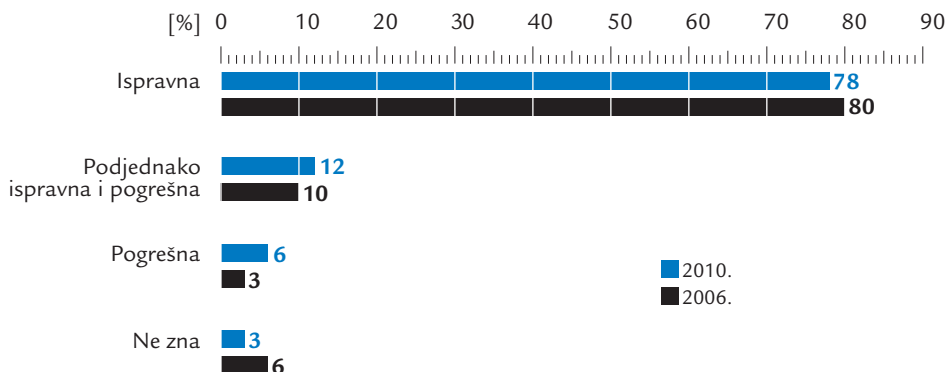
širom rodbinom i prijateljima koji sada žive izvan Hrvatske. Čak 1/3 povratnika održava redovite odnose s članovima porodice koji žive izvan Hrvatske, a oko 1/5 i s ostalom rodbinom koja se nije vratila. Kada su u pitanju članovi uže obitelji koji žive izvan Hrvatske, oni obično jednom do dva puta godišnje posjećuju povratnike. Oko pet posto anketiranih povratnika također dio godine boravi negdje drugdje, često kod članova porodice koji žive izvan Hrvatske. Ti transnacionalni odnosi sada čine značajan dio društvenih života povratnika te su kanal prijenosa informacija o životnim uvjetima i poteškoćama prema onima koji se (još) nisu vratili. Oni su resurs za one koji se još nisu vratili pri donošenju eventualne odluke o povratku, ali jednako tako su i resurs za povratnike pri donošenju eventualne odluke o ponovnoj migraciji. Te transnacionalne veze, dakle, čine okosnicu procesualnog karaktera povratka.

POGLEDI U PROŠLOST I BUDUĆNOST

Kad su povratnici u pitanju, njihov pogledu u budućnost primarno je vezan uz ocjenu jedne relativno nedavno odluke – one o povratku. Odluka o povratku za izbjeglice predstavlja važnu točku u životu, na kojoj se vrši važan i dalekosežan izbor u pogledu budućnosti (barem oni koji imaju minimalnu mogućnost izbora). Nakon te točke, sljedeći pogledi u budućnost nužno podrazumijevaju preispitivanje te odluke.

Velika većina, osam od deset prisutnih povratnika, vjeruje da je odluka o povratku bila ispravna. Preostala 1/5 ili dvoji u ispravnost te odluke ili su sigurni (oko šest posto prisutnih povratnika) da je ona bila pogrešna. U odnosu na prošlo istraživanje provedeno 2006. godine, broj onih koji dvoje u ispravnost odluke je ostao podjednak, ali se među njima povećao broj onih koji su sigurni da je odluka bila pogrešna (slika 19)⁶². Ta promjena sugerira određenu kristalizaciju nezadovoljstva odlukom o povratku kod onih koji vjerojatno od početka propituje ispravnost donesene odluke.

Slika 19 – Ocjena ispravnosti odluke o povratku – usporedba rezultata iz 2010. i 2006. godine

62 $\chi^2=24,56$; $df=3$; $p<0,01$.

U ispravnost odluke o povratku češće sumnjaju kasni povratnici (koji su se vratili nakon 2005. godine), pogotovo u odnosu na one koji su se vratili do kraja 1999. godine (tablica 13)⁶³. Čak 1/3 kasnih povratnika dvoji u ispravnost te odluke, a najveći dio iz te skupine smatra da je odluka o povratku podjednako ispravna i pogrešna. Takav rezultat može biti posljedica činjenice da je ta skupina povratnika odluku o povratku donijela relativno nedavno. Kod značajnih životnih odluka, u kakve zasigurno povratak spada, čovjek obično određeno vrijeme nakon njihovog donošenja intenzivno propituje njihovu ispravnost i dalje nalazeći argumente za i protiv. Nadalje, kasni povratnici se još uvijek prilagođavaju na život u “novim uvjetima”, zbog čega još nisu u potpunosti definirali svoje dojmove.

Tablica 13 – Ocjena ispravnosti odluke o povratku – prema godini povratka

	Ukupno	Godina povratka		
		do 1999.	2000. do 2005.	Nakon 2005.
n	500	239	194	65
Ispravna	78%	81%	80%	66%
Podjednako i ispravna i pogrešna	12%	9%	13%	22%
Pogrešna	6%	5%	6%	9%
Ne zna	3%	5%	2%	3%

Nije iznenađujuće da stariji ispitanici (preko 65 godina)⁶⁴, te oni s višim prihodima⁶⁵ i stalnim izvorima prihoda u vidu plaće ili mirovine⁶⁶ rjeđe sumnjaju u ispravnost odluke o povratku. Navedene razlike sugeriraju da je opći stav o ispravnosti odluke o povratku povezan s indikatorima kvalitete života, što nije bio zaključak prošlog istraživanja koje je pokazivalo dominaciju političkih stavova kao prediktora nezadovoljstva povratkom. Regresijska analiza pokazuje, međutim, da stavovi i dalje igraju važnu ulogu u općoj ocjeni ispravnosti odluke o povratku. Naime, od niza indikatora kvalitete života te njegove subjektivne i relativne evaluacije, samo pet prediktora značajno pridonose objašnjenju ocjene

63 $\chi^2=12,00$; $df=6$; $p<0,05$.

64 $\chi^2=28,93$; $df=9$; $p<0,01$.

65 $\chi^2=30,92$; $df=15$; $p<0,01$.

66 $\chi^2=23,46$; $df=9$; $p<0,01$.

o ispravnosti odluke o povratku. Od tih pet prediktora samo jedan se odnosi na “tvrde” čimbenike kvalitete života: to je broj infrastrukturnih nedostataka s kojima se povratnik susreće. Dakle, tvrdi indikatori materijalnih uvjeta (visina prihoda kućanstva, postojanje ili nepostojanje redovitih izvora prihoda, zaposlenost ispitanika) nisu značajni prediktori opće ocjene odluke o povratku kada se u jednadžbu uključe ostali čimbenici. Čini se da su puno važniji indikatori koji govore o trendu kvalitete života. Tako se značajnim prediktorima pokazuje usporedba trenutnih životnih uvjeta s onima u izbjeglištvu i procjena da li se trenutni životni uvjeti pogoršavaju ili poboljšavaju. Ispitanici koji imaju osjećaj da se njihovi životni uvjeti pogoršavaju češće su skloni dovesti u pitanje ispravnost odluke o povratku. Ovaj nalaz još jednom pokazuje da odluka o povratku nikada nije konačna, te da se može preispitati u svakom trenutku ako dođe do znatnog pogoršanja životnih prilika. Stupanj obnovljenosti prijateljskih društvenih mreža također spada u faktore koji presudno utječu na ocjenu ispravnosti odluke o povratku. Time se potvrđuje naša pretpostavka da sama masovnost povratka i s njom povezana mogućnost obnove društvenih odnosa jest važan čimbenik donošenja odluke o stvarnom povratku. To znači da odluka jednog izbjeglice o tome hoće li se vratiti ili neće značajno utječe na odluku s njim povezanog drugog izbjeglice. Peti značajni čimbenik koji utječe na evaluaciju odluke o povratku su politički stavovi povratnika, i to oni koji se odnose na pitanje političke (ne)ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj. Ovim je potvrđen nalaz prošlog istraživanja da su politički stavovi još uvijek jedan od faktora koji utječu kako na odluku o povratku tako i na odluku o trajnom ostanku.

No, značajan broj onih koji dvoje oko ispravnosti odluke o povratku za sada nema namjeru odlaska u novu migraciju. Oko 60 posto njih namjerava i u budućnosti nastaviti živjeti u istom mjestu gdje sada žive (tablica 15). Preostali razmišljaju o migraciji, pri čemu samo manji dio razmišlja o povratku u zemlju gdje su boravili u izbjeglištvu, a većina razmišlja ili o odlasku u treće zemlje (uglavnom oni koji smatraju da je odluka o povratku bila pogrešna) ili o preseljenju u neko drugo mjesto u Hrvatskoj (oni koji smatraju da je odluka o povratku bila podjednako ispravna i pogrešna). Ukupno, oko četiri posto sada prisutnih povratnika razmišlja o odlasku u novu migraciju izvan granica Hrvatske, dok još oko tri posto razmatra mogućnost migriranja unutar Hrvatske. Devet od deset povratnika nema namjeru u predvidivoj budućnosti mijenjati

sadašnje prebivalište. Slični rezultati zabilježeni su i 2006. godine, što indicira postojanje stalne migracijske dinamike unutar izbjegličke populacije, kakva postoji i u svakoj drugoj populaciji.

Tablica 14 – Prediktori ocjene ispravnosti odluke o povratku (regresijska analiza)

	Standardirani Beta koeficijent	t	Sig.
Konstanta		6,88	0,00
Živi li ispitanik sam?	0,07	0,86	0,39
Ima li trajno rješenje stambenog pitanja?	-0,01	-0,19	0,85
Ima li kućanstvo redovit izvor prihoda?	0,05	0,50	0,62
Je li ispitanik nezaposlen?	0,01	0,13	0,90
Skala političke (ne)ravnopravnosti	0,16	1,91	0,06
Skala prihvaćenosti i straha	-0,05	-0,62	0,54
Skala obnove prijeratnih društvenih mreža	-0,20	-2,57	0,01
Broj infrastrukturnih hendikepa	-0,16	-2,06	0,04
Dob	-0,14	-1,42	0,16
Prihodi kućanstva	-0,05	-0,61	0,54
Kako biste ocijenili ukupni materijalni položaj Vašeg domaćinstva?	-0,13	-1,38	0,17
Je li sadašnji životni standard Vašeg domaćinstva bolji, podjednak ili lošiji u usporedbi sa situacijom u izbjeglištvu, neposredno prije povratka?	-0,04	-0,36	0,72
Kako biste usporedili Vaš život ovdje s vašim životom u zemlji u kojoj ste najduže boravili kao izbjeglica?	-0,20	-1,90	0,06
Kako biste usporedili Vaš život ovdje sa životom Vaših susjeda Hrvata?	-0,07	-0,93	0,35
Je su li se vaši uvjeti života u posljednjih pet godina promijenili na bolje ili gore?	-0,18	-2,03	0,04
Kako biste ocijenili Vaše opće zdravstveno stanje?	0,15	1,66	0,10
R2		0,30	
Korigirani R2		0,23	

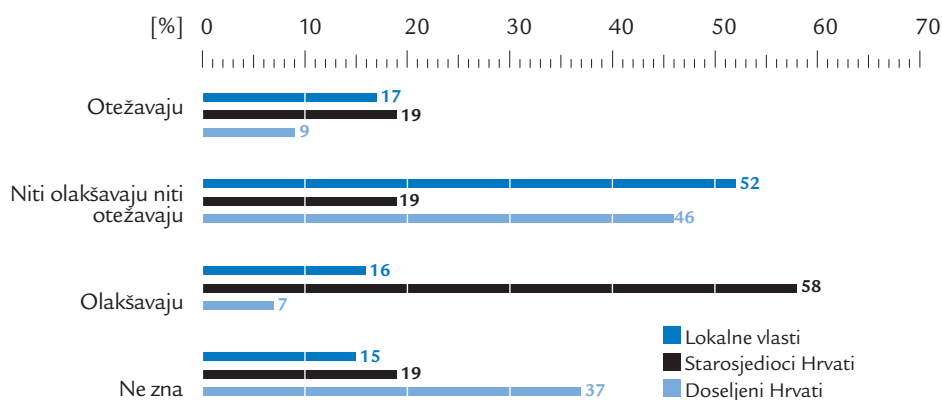
Tablica 15 – Planovi za budućnost

	Ukupno	Ocjena ispravnosti odluke o povratku			
		Ispravna	Podjednako i ispravna i pogrešna	Pogrešna	Ne zna
n	500	392	60	31	17
Ostati ovdje gdje se sada nalazite	88%	95%	65%	58%	82%
Preseliti se u drugo mjesto u Hrvatskoj	3%	2%	10%		
Vratiti se u zemlju gdje ste boravili kao izbjeglica	1%	0%	2%	3%	
Odseliti se u treću zemlju	3%	1%	8%	19%	6%
Ne zna	6%	3%	15%	19%	12%

Planovi za odlazak, naravno, povezani su s procjenom mogućnosti ostvarivanja normalnih životnih uvjeta u sadašnjem prebivalištu. Čak oko ¼ povratnika smatra kako nije moguće ostvariti normalne životne uvjete u mjestu gdje trenutno žive. Naravno, oni koji to smatraju znatno češće izražavaju skepsu u ispravnost odluke o povratku i namjeru za odlazak. Ispitanici iz manjih naselja češće smatraju da u njihovim naseljima nije moguće ostvariti normalne životne uvjete. Povratnici u Dalmaciju češće od povratnika u Slavoniju te Liku, Kordun i Banovinu zauzimaju takav stav. Kao glavne prepreke za ostvarivanje boljih životnih uvjeta ispitanici navode ekonomske čimbenike, te u manjoj mjeri one vezane uz kvalitetu i uvjete stanovanja, ili one vezane uz politički položaj i odnos prema srpskim povratnicima.

Poboljšanju životnih uvjeta povratnika doprinos mogu dati različite skupine i akteri, kao što i različiti akteri mogu imati negativan utjecaj. Većina povratnika smatra da se lokalne vlasti u gradovima i općinama u kojima žive odnose indiferentno prema povratku i povratnicima. Podjednak broj ispitanika (po oko 17%), očito s iskustvima iz različitih lokalnih sredina, navodi da lokalne vlasti otežavaju odnosno olakšavaju povratak srpskih izbjeglica. Povratnici na sličan način ocjenjuju i doprinos doseljenih Hrvata. Jedino je doprinos Hrvata starosjedioca ocijenjen znatno pozitivnijim. Gotovo 60 posto povratnika smatra kako domicilni Hrvati olakšavaju povratak srpskih izbjeglica. No, valja istaknuti i da postoji oko 1/5 povratnika koji misli suprotno, da upravo oni otežavaju povratak.

Slika 20 — Procjena odnosa pojedinih aktera i skupina prema povratku srpskih izbjeglica

Povratnici se gotovo jednodušno (78%) slažu da bolji politički odnosi između Srbije i Hrvatske mogu olakšati povratak izbjeglica, a svaki drugi povratnik smatra da će ulazak Hrvatske u Europsku uniju poboljšati položaj Srba u Hrvatskoj. Ti nalazi još jednom potvrđuju kako povratnici u značajnoj mjeri posvećuju pozornost političkoj atmosferi i političkim odnosima.

Povratnici su relativno kritični i prema doprinosu UNHCR-a u olakšavanju uvjeta za povratak srpskih izbjeglica. Naime, 70 posto povratnika smatra da je UNHCR na tom planu mogao učiniti znatno više, a gotovo polovica povratnika iz te skupine (31%) misli da UNHCR nije učinio gotovo ništa! Samo 1/5 ispitanika procjenjuje da je UNHCR učinio sve što je bilo u njegovoj moći na planu osiguravanja boljih uvjeta za povratak. Kritika na račun UNHCR-a vjerojatno se odnosi prije svega na izostanak izravne materijalne pomoći tijekom posljednjih godina, jer je određeni broj povratnika naveo upravo to kao jedan od čimbenika pogoršanja kvalitete života. Kod dijela povratnika, pogotovo onih ranijih kada je izravna materijalna pomoć povratnicima bila znatno izdašnija, vjerojatno se razvila i određena ovisnost o toj međunarodnoj pomoći. Povratnici vjerojatno ne percipiraju aktivnosti UNHCR-a na političkom i institucionalnom planu, koje u konačnici mogu imati znatno dalekosežnije učinke na osiguravanje općih uvjeta za povratak i održivost povratka.

VII.

KVALITATIVNO ISTRAŽIVANJE

– TIPOLOGIJE POVRATNIKA I POVRATKA

UVOD

Ovaj dio izvještaja počiva na našem kvalitativnom istraživanju, pod čime mislimo na produbljene intervjuje koje smo proveli s više od 80 manjinskih povratnika te desetak izbjeglica i formalnih povratnika koji žive u Beogradu i okolici, u pravilu u njihovim kućama i stanovima. Ispitanike-povratnike nalazili smo uz pomoć UNHCR-ovih djelatnika iz područnoga ureda u Sisku i Kninu, te ureda Srpskog demokratskog foruma u Pakracu. Tražili smo ih na izbjegličkim područjima Banovine i Korduna, Dalmacije i Zapadne Slavonije, u naseljima raznih veličina i geografskog smještaja – od izoliranih zaseoka do općinskih središta.¹ Vodili smo računa da naselja reprezentiraju kako izolirani tako i masovan povratak; kako malu zastupljenost povratnika u sadašnjem stanovništvu naselja tako i njihovu relativnu ili apsolutnu većinu. I napokon, i možda najvažnije, birali smo sugovornike raznih socio-demografskih obilježja: po dobi, spolu, obrazovanju, ekonomskom statusu, obiteljskoj situaciji i dr. No, reprezentativnost naših sugovornika i njihovih iskaza treba shvatiti u tipološkom, a ne u statističkom smislu. Bez obzira na njihovu relativnu

1 Radi se o nekadašnjim UNPA sektorima Sjever, Jug i Zapad. Nakon potpisivanja Vanceovog mirovnog plana u siječnju 1992. godine, Vijeće sigurnosti UN-a Rezolucijom 743 o Jugoslaviji donosi odluku o osnivanju UN postrojbi i njihovom upućivanju na krizna područja. U skladu s mirovnim planom predviđen je raspored međunarodnih snaga u tri područja “u kojima Srbi čine većinu ili značajnu manjinu stanovništva i gdje je napetost među zajednicama dovela do oružanih sukoba u bliskoj prošlosti”: Istočnu Slavoniju, Zapadnu Slavoniju i Krajinu. Iz operativnih razloga na ta tri područja uspostavljena su četiri UNPA sektora: Sektor Istok (Istočna Slavonija s Baranjom i Zapadnim Srijemom), Sektor Zapad (Središnja ili Zapadna Slavonija), te u Krajini - Sektor Jug (južni dio područja Krajine) i Sektor Sjever (Banija i Kordun).

brojnost, mi iz tih razgovora ne možemo zaključiti koliki je udio pojedinih tipova u ukupnoj povratničkoj populaciji, što je zadatak reprezentativnoga anketnog ispitivanja. Ovo kvalitativno istraživanje pomaže nam u boljem razumijevanju složenosti, raznovrsnosti i dinamike procesa povratka.

U pravilu, UNHCR-ovi djelatnici kontaktirali su potencijalne sugovornike prije dolaska jednoga ili drugoga od nas dva istraživača. Samo je jedna, višegeneracijska povratnička obitelj, neposredno prije našega dolaska otkazala razgovor, izgovorivši se neodgodivim radovima u polju. Mada su nam djelatnici UNHCR-a na terenu unaprijed najavili da se “sada ipak lakše ulazi u izbjegličke zajednice, kao da se polako dignula koprena straha i izolacije”, moramo istaknuti da nas je ipak iznenadila neočekivana spremnost velike većine naših sugovornika na razgovor s nama istraživačima, i relativna otvorenost tijekom razgovora. Treba spomenuti da im je rečeno, a to smo na početku i sami ponovili prije razgovora - da je svrha našega posjeta i razgovora znanstvena, s ciljem upoznavanja i izvještavanja o njihovim problemima oko povratka. Veliki dio ljudi koje smo sreli živi vrlo skromno, a neki i lošije od toga. Utoliko je bilo dirljivije njihovo gostoprimstvo, koje se ogledalo u nuđenju, jela, pića ili domaćega voća spremljenog za zimu.

Polazeći na teren, pripremili smo natuknice za polu-strukturirani jednoobrazni intervju. No, vrlo brzo se pokazalo da nam taj predložak više smeta nego pomaže. Ispitanici su često, nakon uvodnoga predstavljanja, i početnih pitanja, dalje sami “vodili” razgovor, skačući s teme na temu, ovisno o tome što se njima u tom trenutku činilo važnijim izreći. Nama je ostalo da se “uključimo” u njihov tok misli, a povremeno ih usmjerimo na pitanja koja smo mi smatrali središnjima za naše istraživanje. Iskreno govoreći, vjerujemo da su se na taj način naši sugovornici osjećali manje kao “objekti” ispitivanja, a mi manje kao “ispitivači”, odnosno jedni i drugi više kao sugovornici. Nije nam, međutim, bila namjera da se stvori situacija “ugodnoga osjećaja”, koja bi utjecala na kritičnost naših sugovornika prema problemima s kojima su se u povratku suočili. Možda čak, obrnuto, bez toga povjerenja, mnogi ne bi bili spremni govoriti o svojim negativnim i osjetljivim iskustvima u odnosima s domaćim i naseljenim Hrvatima. Rezultat je bio da smo uglavnom dobili odgovore na naša “pripremljena” pitanja, ali često i mnogo više i šire od toga, i to smo sve ručno bilježili. Nismo, naime, htjeli snimati intervjuje, jer smo pretpostavljali da bi oni samo ometali spontanost razgovora.

Tipologije povratka i povratnika omogućuju nam da sistematiziramo različite pojedinačne i obiteljske strategije povratka izbjeglica (odnosno drugoga izdržljivoga rješenja izbjegličkoga statusa), kao i raznovrsna izbjegličko-povratnička iskustva. Svaka je tipologija svojevrsna konstrukcija nekoga složenog društvenoga fenomena, i treba ju shvatiti kao približan opis tipičnih slučajeva, između kojih postoje stanovite važne razlike. U stvarnosti, konkretni ljudi i njihove povratničke priče, više ili manje izlaze iz okvira nekoga tipa, odnosno dijelom ulaze u jedan, a dijelom u drugi tip.

Saznanja koja smo stekli anketom, i osobito u razgovorima s manjinskim povratnicima, navela su nas na mogućnost konstrukcije više različitih tipologija povratka i povratnika, ovisno o ključnom kriteriju na kojem počiva svaka od njih, budući da se radi o jednodimenzionalnim modelima. Tako se isti konkretni povratnici mogu naći u raznim tipologijama, ovisno koji aspekt njezinoga ili njegovoga izbjegličko-povratničkoga iskustva i strategije povratka uzimamo u obzir. U ovom izvještaju ograničili smo se na nekoliko tipologija, koje se povezuju s teorijskom raspravom, a po našem sudu su osobito važne za razumijevanje složenosti, dinamike i otvorenosti procesa povratka srpskih izbjeglica u Hrvatsku.

U pravilu nastojali smo svaki od tipova povratka ili povratnika ilustrirati izvornim životnim pričama, odnosno svjedočanstvima naših sugovornika. No, kao što smo napomenuli, naši sugovornici nisu sustavno odgovarali na određena pitanja, nego su često povezivali različite aspekte svojih “izbjegličko-povratničkih priča” koji su za njih organski (životno) isprepleteni, te imaju pravi smisao upravo u svojoj cjelini. Zato je teško sada naknadno, mehanički razdvojiti samo one dijelove svjedočanstva koji ilustriraju određeni tip neke od tipologija. Zapravo je možda i svrsishodnije za naš pristup problematici povratka da uz obilježja tipa koji ilustriramo, istodobno prenesemo i druge dijelove priče, koji govore o drugim tipovima povratnika ili povratka. Naime, svaki naš sugovornik, po raznim, bilo osobno socio-demografskim obilježjima, bilo po svojoj (obiteljskoj) strategiji povratka, ili svojim (obiteljskim) povratničkim iskustvima spada, više ili manje, istodobno u različite tipove povratnika ili povratka. Na to smo mjestimično upozorili u zagradi na određenim dijelovima pojedinih intervjua.

Svakom čitatelju, a osobito analitičaru, ostaje mogućnost analize i izvlačenja svojih zaključaka iz tih priča, u čemu može pomoći teorijska rasprava o

konceptualnim pitanjima povratka izbjeglica. Mi smo nastojali što vjernije prenijeti iskaze i misli naših sugovornika, što je ponekad tražilo poneku jezičnu intervenciju i povezivanje misli u tematske cjeline, i napokon, kraćenja, zbog ograničenoga prostora u izvještaju. U svakom slučaju, nismo ih “prilagođavali” našim tipološkim shemama, i baš zato radije smo, slijedeći njihove tokove misli, izlazili svjesno izvan zacrtanih tipova.

PROTURJEČJA OKO POIMANJA POVRATKA

Za naše istraživanje središnje je pitanje povratak manjinskih izbjeglica i time cijeli niz problema koji uz njega ide, i nekima smo od njih posvetili odgovarajuću pozornost. Konvencijski izbjeglica je određen kao osoba izložena progonu zbog svoje različitosti u državi svoga podrijetla, dakle, kao pojedinac. Istodobno, izbjeglice u pravilu nisu izolirani pojedinci, nego imaju svoje obitelji ili su članovi širih porodica. Za izbjeglice su, možda i više nego druge ljude, u raznim fazama njihovih izbjegličkih putanja, važne porodične i šire socijalne mreže, često transnacionalne. U vrijeme masovnih izbjegličkih kretanja, pak, izbjeglice se medijski prikazuju u “gro planu”, kao “sive mase” u kojima se gubi individualitet, a ističe zajedničko obilježje – prisilna migracija. S našim “kvalitativnim” istraživanjem nastojali smo unekoliko prevladati obje ove redukcijske perspektive gledanja na izbjeglice. Sa svakim ispitanikom smo razgovarali osobno, ali smo od svakoga pokušali saznati što cjelovitiju obiteljsku i širu porodičnu priču, te poticali i druge članove domaćinstva da iznesu svoja viđenja povratničke situacije.

Nalazimo i druga ograničenja u (znanstvenom) pristupu i razumijevanju povratka izbjeglica. Tradicionalisti očekuju da su izbjeglice esencijalno vezani za svoj “dom”, i da samo čekaju priliku da se vrate. Iz tradicionalističke perspektive “nije normalno” da se izbjeglice ne vraćaju “kući” ako za to postoje osnovni uvjeti. Za socijalne konstrukcionista “dom” je manje “kuća” u fizičkom smislu, a mnogo više čine ga socijalne mreže u užoj i široj zajednici oko mjesta stanovanja, koji uz kuću stvaraju atmosferu “doma”. Kako su upravo ti, ponajprije međuetnički odnosi, stubokom raskinuti, a i domovina se u društveno političkom smislu također bitno promijenila, od “doma” je ostala samo fizička ljuštura. “Normalno” je onda da ti ljudi teže izgraditi svoj

dom negdje drugdje, ponajprije tamo gdje stvarna vlast i većina stanovništva pripadaju istoj etničkoj grupi. Napokon, postmodernisti, imajući pred sobom iskustva postmodernih društava, nigdje (više) ne vide čvrste, relativno stabilne (esencijalističke) veze među ljudima, nego samo fluidne društvene procese i (re)konstrukcije društvenih odnosa. Stoga “dom”, ako još ima neki dublji smisao, seli se tamo gdje idu njegovi ukućani, i štoviše može istodobno postojati na dva i više (fizičkih) mjesta. Istraživači koji ukazuju na konstrukciju (porodičnih) transnacionalnih socijalnih prostora u procesima (dobrovoljnih i nedobrovoljnih) migracija, bliski su postmodernistima. No oni ne mogu objasniti i razumjeti (tradicionalističke) izbjeglice koji se vraćaju kući u Hrvatsku, upravo zato što su za nju i dalje vezani kao za “dom”, čak i onda kada su njihovi “domovi” (namjerno) razrušeni kako u fizičkom, tako i socijalnom smislu.

Mi smo došli do čvrstoga zaključka da ni jedna od (konkurentskih) perspektiva ne može objasniti i razumjeti svu složenost procesa manjinskoga povratka u Hrvatsku, nego ih treba sve uzeti u obzir i međusobno nadopunjavati. Čak ni transnacionalna porodična strategija (bilokacije ili multilokacije članova porodice u dvije li više zemalja), nije naprosto (post)moderna socijalna konstrukcija. Prvo zbog toga što za mnoge srpske izbjeglice (ali više ili manje i za druge etničke grupe na ovim prostorima) snažne porodične obveze ne svode se na užu obitelj (bračni par i malodobna djeca) kao u zapadnome svijetu. I drugo, što te šire porodice, gledajući posebno generacijski, često povezuju svoje tradicionalističke sa (post)modernima sastavnicama. Drugim riječima, odrasla djeca, i onda njihova djeca, žive u gradovima, u kojima su se socijalizirali s novim modernim pogledima na svijet, a njihovi stari roditelji na selu i dalje održavaju svoje tradicionalne vrednote. K tome, što su djeca i mlađi članovi porodice proveli dulje u izbjeglištvu, i posebno ako su se negdje integrirali, razumljivo je da će se oni mnogo teže “vraćati kući”, a i legitimno je pitanje gdje je njihov “dom”.

Ponašanje izbjeglica, bilo da se vraćaju “doma” ili ne, kad se gleda isključivo iz neke od navedenih perspektiva, može izgledati “neracionalno”. I to što se, u naoko sličnim situacijama, neki vraćaju a neki ne, može izgledati čudno. Problem, međutim, nije u izbjeglicama, jer ti ljudi, ništa manje nego ostali, uključujući političare i istraživače, mogu “racionalno” donositi odluke o svome životu u okviru opcija koje su im pružene, i zato se zalažemo za njihovu slobodu

odlučivanja o (ne)povratku. Pri tome, oni (kao što u drugim prilikama ljudi čine općenito) uzimaju u obzir različite elemente svoje osobne i porodične situacije i perspektive. Tako smo, primjerice, od naših ispitanika saznali da su se mnogi vratili, ne samo zbog svoje vezanosti uz dom, nego i zato da bi rekonstruirali svoje kuće kao čvrstu točku širega porodičnoga okupljanja, i budućega stalnoga ili povremenoga doma svoje djece ili unuka rasutih po svijetu.

Gledajući striktno formalno-pravno, neka osoba može biti ili izbjeglica ili povratnik, a ne jedno i drugo istodobno ili djelomično. Tko je povratnik? Najjednostavnije, povratnik je bivši izbjeglica koji se vratio u domovinu? Što određuje povratak u domovinu? Je li dovoljna formalna registracija kao povratnika u zemlji podrijetla? Nije, i to iz dva različita razloga. Prvi se odnosi na činjenicu da se stanoviti broj izbjeglica vratio da stvarno, odnosno trajno živi u Hrvatskoj, koji se, međutim, iz različitih razloga, nije upisao na listu povratnika. I drugi, što formalna registracija ne obvezuje registrirane povratnike da stvarno ostanu živjeti u Hrvatskoj.

No, može se i obrnuto, pitati jesu li “formalni” povratnici oni koji su se službeno registrirali (i time osigurali povratnička prava), a trajno prebivaju izvan Hrvatske, i dalje (stvarne) izbjeglice? Mogu li iste osobe istodobno formalno biti izbjeglice i povratnici? Treba li, isto tako, razlikovati “stvarne” od “formalnih” izbjeglica? Ako povratak određuje fizičko prebivanje, onda su povratnici svi bivše izbjeglice koji su se vratili i prebivaju u domovini, neovisno jesu li registrirani ili ne? Ako ostavimo po strani kako neregistrirane povratnike prebrojati, ostaju dva druga pitanja. Mogu li stvarni, neregistrirani povratnici biti “formalno” (i dalje) registrirani kao izbjeglice?² Odnosno, kada prestaju biti izbjeglice, ako se također (službeno) nisu deregistrirali kao izbjeglice? Napokon, opće pitanje - posebno o nekonvencijskim izbjeglicama (kojima status azila nije utvrđen temeljem individualnoga dokazivanja progona, kako ga definira Konvencija o statusu izbjeglica) - koliko neka osoba treba provesti u neželjenoj migraciji, da bi bila izbjeglica u nekom sadržajnom sociološkom smislu? Srpske izbjeglice iz Hrvatske u pravilu su nekonvencijske izbjeglice; dakle, faktički nedobrovoljni migranti, koji, međutim, nisu individualno dokazivali svoj progon (u ovom slučaju na nacionalnoj ili vjerskoj osnovi). Isto

2 Odgovor je pozitivan i poznat. Uoči našega istraživanja uredi UNHCR-a u Beogradu i Zagrebu identificirali su stanovite nedosljednosti u službenim statistikama izbjeglica i povratnika. Među njima su i 10.663 osobe koje su registrirane istodobno kao povratnici u Hrvatskoj i kao izbjeglice u Srbiji (UNHCR, 2010).

tako, koliko dugo neka izbjeglica treba prebivati ponovno u zemlji podrijetla da bi bila stvaran povratnik ili povratnica?

U prošlom istraživanju utvrdili smo da su “pravi” ili “stvarni” povratnici osobe koje stalno prebivaju u Hrvatskoj. S druge strane, da su srpske izbjeglice koji su se registrirali kao povratnici, ali trajno ne prebivaju u Hrvatskoj (ne računajući povremeni boravak i posjete svojim kućama), samo “formalni” povratnici, što je shvaćeno da zapravo *nisu povratnici*. Štoviše, sam pojam (formalan) i njegov sadržaj konotiraju vrlo negativno, gotovo u smislu “lažnih povratnika”, pri čemu “Ijaga” nije padala na “formalne povratnike” (jer su to učinili iz nužde), nego na vlasti Republike Hrvatske. One eto barataju “lažnim” (uvećanim) podacima o manjinskim povratnicima, da bi uljepšali povratničku situaciju, a nisu poduzele (sve) učinkovite mjere da formalne povratnike zadrže i pretvore ih u trajne.

Hrvatske vlasti svakako se može optužiti za razne stvari u vezi manjinskoga povratka – od otvorene diskriminacije, u ranijim fazama povratka, do strukturalne diskriminacije, u kasnijim – ali je postupak registracije povratnika proceduralno i suštinski pravovaljan i korektan, u mjeri u kojoj nije bilo namjernoga dodavanja lažnih registracija. Odvojeno treba razmatrati pitanje zašto oko polovice registriranih povratnika stvarno ne prebiva u Hrvatskoj. To spada u problematiku održivosti povratka, što smo također istraživali i u prošlom i novom istraživanju. Je li Hrvatska mogla učiniti više u smislu poticaja povratnika? Mogla je. Je li međunarodna zajednica mogla, posebno u financijskom pogledu, učiniti više, dok je istovremeno vršila pritisak na Hrvatsku za proširenje prava povratnika, znajući za ekonomsku i političku situaciju u zemlji? Mogla je, i to nesumnjivo mnogo više. Jesu li srpski politički čimbenici mogli manje usmjeravati srpske izbjeglice iz Hrvatske na naseljavanje “svojih” strateških teritorija, i manje blokirati (u početku) povratak srpskih izbjeglica u Hrvatsku? Mogli su. No, da su i svi ti i drugi utjecajni čimbenici učinili sve što je bilo u njihovoj moći, povratak bi ipak bio selektivan prema socio-demografskim obilježjima manjinskih izbjeglica, kako to pokazuju naša teorijska rasprava i empirijski nalazi, i dio se izbjeglica po svemu sudeći ne bi vratio.

Podjela na “stvarne” i “formalne” manjinske povratnike u Hrvatsku ima zapravo dvije strane. Prvu, negativnu, svi su, s pravom, odmah uočili i istakli. Sasvim je izvjesno da bi dobar dio “formalnih” povratnika stvarno želio živjeti u Hrvatskoj, u svojim obnovljenim domovima i zamjenskim stanovima, ali da

mnogi mladi, radno aktivni ljudi s djecom, ne mogu (za sada) osigurati sredstva za život pri povratku. Bilo bi dobro, kako za njih tako i zemlju u cjelini, kada bi se mogli pokrenuti razvojni programi za inače zaostala povratnička područja. Druga, uvjetno pozitivna strana, ostala je nezamijećena, jer se može vidjeti samo iz nove konceptualne perspektive otvorenoga povratka. Naime, za mnoge (ponajprije “formalne”) izbjeglice-povratnike situacija bi bila daleko teža kad bi njihov povratnički status, odnosno dobivanje državljanstva i drugih potrebnih dokumenata, bio vezan za (trajno) prebivanje u Hrvatskoj. Drugim riječima, kada bi njihova (povratnička i druga) prava ovisila o stvarnom povratku. Tada bi se mogli vratiti samo oni koji mogu ostati, što približno odgovara sadašnjem korpusu tipa “trajnih” ili “stvarnih” povratnika. Otvorena opcija, koja izbjeglicama-povratnicima daje (vraća) subjektivitet u biranju modaliteta trajnoga izbjegličkoga rješenja, ovisno o vlastitoj, obiteljskoj i ukupnoj društveno-ekonomskoj situaciji, kako u zemlji izbjeglištva tako i domovini, dobra je u načelu za sve tipove izbjeglica-povratnika.

U prošlom istraživanju pitanje “formalnih” povratnika ostalo je konceptualno “visjeti”. Trebalo je, dakle, postaviti dodatno pitanje – što su oni? Drugim riječima, jesu li “formalni” povratnici izbjeglice? Kakve – formalne ili stvarne? Formalne izbjeglice su, naravno sve osobe koje su i dalje negdje “registrirane” kao izbjeglice. No, jesu li to “stvarni” izbjeglice, ako imaju opciju povratka, pod uvjetima sigurnosti i štoviše uz osiguranje povratka kuća ili zamjenskih stanova? Drugim riječima, ako su već izabrali ili mogu slobodno izabrati drugo izdržljivo izbjegličko rješenje – integraciju u zemlji primitka? Mogu li osobe koje su registracijom, ulaženjem u posjed svojih kuća i zemlje, te obnovom, ove ili one vrste, polagati pravo negdje na izbjeglički status? Ne po međunarodnom izbjegličkom pravu. Ako nisu povratnici, a nisu ni izbjeglice, što su onda? Zapravo “registracija” povratka (uz osiguranje povratničkih prava) omogućuje slobodno optiranje izbjeglica za povratak ili ostanak u zemlji izbjeglištva ili odlazak u treću zemlju, ali nikako ne i za zadržavanje statusa izbjeglica. Registracija, makar i formalna, konstitutivni je dio trajnoga rješenja izbjegličkoga problema, bez obzira na to hoće li se neki od tih “formalnih povratnika” ikada trajno vratiti (a neki, po našim saznanjima hoće), ili ne. Štoviše, time se, uz ostvarivanje povratničkih prava, osigurava mogućnost izbora, i onda vraća sloboda odlučivanja samim (bivšim) izbjeglicama. Ti ljudi mogu tako izdržljivo riješiti svoju izbjegličku situaciju, a da nisu prisiljeni vezati

se isključivo ni na jednu od tri trajna izbjeglička rješenja, nego mogu birati, pa čak i kombinirati dva ako ne i sva tri rješenja na razini porodice. Zapravo već sada znatan dio “formalnih” povratnika povremeno živi u Hrvatskoj, a neki članovi njihovih porodica trajno.

TIPOLOGIJE

Ovdje ćemo prezentirati samo nekoliko od brojnih mogućih tipologija povratnika i povratka. Imena sugovornika, kao i manjih mjesta, nisu prava.

- **i) Tipovi povratnika – s obzirom na prebivanje**
- **ii) Tipovi upotrebe zamjenskih (kompenzacijskih) stanova povratnika**
- **iii) Tipovi povratnika s obzirom na uspjeh (ekonomski i društveni)**
- **iv) Porodične strategije povratka**

i) Tipovi povratnika – s obzirom na prebivanje

a) Trajni (stvarni) povratnici – oni koji ostaju

b) Formalni povratnici

c) Potencijalni povratnici

d) Neuspjeli povratnici – ponovni migranti

e) Nepovratnici

a) Trajni (stvarni) povratnici - Oni koji ostaju živjeti u Hrvatskoj

Pod trajnim povratnicima mislimo na (srpske) izbjeglice iz Hrvatske koji su se vratili iz izbjeglištva u domovinu i ovdje žive relativno trajno, a često od stvarnoga povratka. Neki izbjeglice su prije obnove svojih kuća dolazili povremeno i ostajali kraće ili duže vrijeme, i to bi mahom činili pojedini članovi povratničkoga domaćinstva, obično stariji muškarci, dok bi se dio ostalih članova (trajno) vratio nakon što bi bili osigurani osnovni stambeni uvjeti. Koliko nam je poznato, ogromna većina stvarnih i formalnih srpskih povratnika službeno se registrirala kao povratnici, jer im je registracija služila i za ostvarenje prava na obnovu i drugih prava. Zapravo, gotovo svih 80-ak ispitanika s kojima

smo vodili produbljene intervjuje spada u kategoriju registriranih stvarnih povratnika. Temeljem njihovih svjedočanstava, konstruirali smo i druge tipove povratnika i povratka. No, stanoviti dio se trajno vratio bez registracije, pa njihovi predstavnici nisu ušli u naš anketni uzorak. Sve takve stvarne možemo nazvati i “povratnicima koji ostaju”.

Da bi se izbjeglice mogli vratiti morali su se osigurati elementarni državno-pravni i sigurnosni uvjeti, s jedne strane, i s druge osnovni životni uvjeti. Prvo se odnosi na volju države podrijetla da ih primi natrag, te osigura zakonska prava, ponajprije na povratak i obnovu kuća, a drugo na sredstva za život. Ulaženje u kategoriju trajnoga povratnika ili povratnice, pa makar i s višegodišnjim stažem, nije garancija da se pojedinci među njima, posebno mlađi, u nekom trenutku životnoga ciklusa, zbog ovih ili onih razloga, neće odlučiti na neko novo preseljenje. Ta ponovna migracija poznata je i kod radnih migranata-povratnika u domovinu, pri čemu razlozi jednih ili drugih mogu biti slični, ali i različiti.

Trajne povratnike povezuje, dakle, činjenica da su nakon povratka ostali stvarno živjeti u Hrvatskoj. Po mnogim drugim obilježjima oni se međusobno više ili manje razlikuju. U nastavku poglavlja o tipologijama navest ćemo neke od razlika među njima i njihovim povratničkim iskustvima, temeljem kojih se konstruiraju daljnje tipologije, a njihove pripadajuće tipove ilustrirati s izvornim pričama naših ispitanika, pa ih ne prikazujemo u okviru općega tipa trajnih povratnika.

.....

* *Gradsko središte na Banovini. Sugovornica, gospođa Nada (56). Živi u domaćinstvu sa suprugom, kćerkom i sinom. Svekar i svekrva u međuvremenu su umrli.*

Prvi put se vratila još 1997. da zatraži hrvatske dokumente. “Kad su za to saznali prijatelji i poznanici u izbjeglištvu, nisu to odobravali, a neki su nas i osuđivali.” Roditelji su bili u Istočnoj Slavoniji, a oni su živjeli u jednom gradu u Srbiji, gdje je suprug radio kao kamenoklesar, u unajmljenom stanu. “Bilo je dobrih ljudi koji su pomogli”. Cijela porodica se za stalno vratila u ljeto 1999. Sin je tada išao u 7. razred osnovne škole, a kći u 2. razred gimnazije. “Za povratak obitelji s djecom upravo je važno što misle i žele djeca, žele li ostati u mjestu izbjeglištva ili se vratiti u roditeljski dom. Naše oboje djece željelo se, kao i mi, vratiti u rodni grad. Znali su da će se vratiti, zbog nostalgije za rodnim gradom i krajem”. (← esencijalistička veza s domom i domovinom). Čekali su useljenje u svoju kuću

godinu dana i živjeli kod prijatelja koji nisu tu stanovali. Kuća je bila djelomično oštećena u ratu, ali devastirana nakon izlaska doseljenika koji su ju zauzeli. U međuvremenu kći je diplomirala Učiteljsku akademiju u Petrinji, a sin studira informatiku, i uspio se zaposliti. Po povratku je suprug pokrenuo kamenoklesarski obrt, ali ga je morao zatvoriti do proljeća, jer zimi nema dovoljno posla.

Vratio se manji dio nekadašnjih susjeda. Brat gospođe Nade, također izbjeglica od 1991., nije se vratio, nego je ostao živjeti u Beogradu. Bratove kćeri dolaze u posjet iz Beograda. Njezina sestra, udana za Hrvata, ostala je i nakon Oluje živjeti u Sisku i Zagrebu (← mješoviti brak). Ona je naslijedila obiteljsku kuću u Gradu, pa također živi ovdje. Suprug ima strica u Zagrebu, oženjenog Hrvaticom (← međunacionalna socijalna mreža)

Prije rata, gospođa Nada bila je aktivna u lokalnom kulturnom društvu i posebno u folklornoj sekciji. Po dolasku se odmah aktivirala u radu humanitarnih organizacija i kulturnih društava: članica je Pododbora srpskog KUD-a Prosvjeta, te civilne udruge X, koja okuplja uglavnom mlade, ali i starije građane, bez obzira na nacionalnost, a bavi se raznim oblicima edukacije, osobito računalskom pismenošću. I njezina djeca članovi su te udruge. Nije članica hrvatskoga lokalnog KUD-a, zbog neugodnih iskustava nakon povratka, mada se u novije vrijeme u njega uključuju i mladi Srbi. Otvoreno i grubo dano joj do znanja da nije dobrodošla zbog svoje nacionalnosti. Pravoslavna crkva je srušena, crkvena imovina nije vraćena, ali pravoslavna zajednica dobiva stanovitu materijalnu pomoć za svoj rad. Gostionice i javna mjesta nisu etnički podijeljeni kao u Vukovaru, ali u kafiće u centru grada Srbi i dalje nisu dobrodošli. “Slučajno se kafić nalazi u nacionaliziranoj zgradi srpske pravoslavne crkve koja ga potražuje, tako da su stvarni interesi materijalno prizemni”. Ipak se međunacionalni odnosu u novije vrijeme popravljaju. Nema više otvorenih napada, kao što je i sama doživjela nakon povratka, i to od osobe koja je zauzela njihovu kuću, ali ima prikrivenih provokacija.

“Srbi imaju još dosta problema – recimo djeca u školama”. Kad saznaju druga djeca, pa i nastavnici, da su Srbi, provociraju ih, uznemiravaju i izoliraju. Neka su djeca zbog toga morala otići u druge škole, pa i u Bosnu, gdje često moraju plaćati nastavak školovanja. Diskriminacija je još uvijek prisutna kod zapošljavanja, mada ističe “naš sin nije imao problema, a zaposlio ga je privatni hrvatski poduzetnik kao web dizajnera i jako ga cijeni. No, kada se javljao na oglase u državne službe i firme, nije imao šanse”. Mladi na selu k tome nemaju kvalifikacije ili trebaju prekvalifikacije.

Postoji nerazumijevanje i veliki otpor među nastavnicima i u javnosti spram njegovanja srpskoga jezika i kulture. Na roditelje se vrši pritisak da ne traže za svoju djecu dodatnu nastavu iz srpskog jezika i kulture, na što imaju zakonsko pravo. U jednoj seoskoj osnovnoj

školi 80 posto djece srpske je nacionalnosti, a samo je petero djece upisalo srpski jezik i kulturu. Koji je smisao, po njoj, te dodatne nastave? - da djeca barem nauče ćirilicu kad se ona više ne uči prema općem programu, da mogu nastaviti školovanje u Srbiji ako žele, da uče o srpskim književnicima, umjetnicima i znanstvenicima, posebno onima koji su imali važnu ulogu za hrvatsku kulturu, umjetnost i znanost. Pod srpskim jezikom ne misli na srbijansku ekavicu nego ijekavicu kojom su govorili i govore Srbi u Hrvatskoj, a Hrvati ju nazivaju hrvatskim standardnim književnim jezikom. Priznaje, kada dođu u srednje škole, sama srpska djeca ne žele djelovati u srpskim društvima i aktivnostima, da ih se ne bi prepoznavalo različitima.

b) Formalni povratnici

Mi i u novom istraživanju, i našim tipologijama, koristimo pojam “formalnih povratnika”, ali mu sada pridajemo složeniji smisao. Formalni povratnici u širem smislu su zapravo svi manjinski izbjeglice koji su službeno registrirani kao povratnici i povratnice. U našoj tipologiji, ipak, taj naziv koristimo u užem smislu za službeno registrirane povratnike koji stvarno ili trajno ne prebivaju u Hrvatskoj. Takve osobe više nisu izbjeglice, jer su ostvarile pravo na povratak, mada se dio njih nikada neće vratiti. Dio njih ne može se (za sada) stvarno vratiti u Hrvatsku zbog nedovoljnih ili nezadovoljavajućih uvjeta za svoj život i/ili život svojih obitelji, ali teži povratku čim se za to steknu održivi uvjeti. Ukratko, formalni povratnici ne mogu jednostavno biti označeni nepovratnicima, nego ih nasuprot tome treba smatrati potencijalnim povratnicima, čak i onda kada nemaju trenutne planove o povratku. Ti ljudi povremeno posjećuju svoje kuće, ako su ih obnovili, i održavaju bliske veze s članovima širih i užih porodica koji trajno žive u Hrvatskoj, pa govorimo o bilociranim ili multilociranim porodicama. Budući da članovi takvih porodica žive u dvije ili više zemalja, oni stvaraju transnacionalne socijalne mreže. Drugim riječima, u svojim porodičnim (prije nego individualnim) strategijama rješavanja izbjegličkoga položaja, te osobe ustanovljuju transnacionalne socijalne prostore.

Trajni i formalni povratnici uvelike su međusobno ovisni. Prvi brinu o imovini drugih, i olakšavaju njihov povremeni dolazak, pa i perspektivu povratka. Formalni povratnici, posebno ako su se uspješno integrirali u sredine primitka, pomažu prvima financijski, zatim u održavanju kontakta sa zemljom

izbjeglištva, i napokon, olakšavaju ponovnu migraciju povratnicima u slučaju nužde. Dakle, umjesto da trajne i formalne povratnike definitivno razdvajamo u evaluaciji povratka, trebamo ih shvatiti u njihovoj dinamičkoj povezanosti. Barem dio formalnih povratnika su potencijalni povratnici. Udio posljednjih će varirati s obzirom na uvjete povratka, s jedne strane, i život negdje drugdje, s druge.

.....

** Selo kraj Drniša. Dok idemo u posjet jednoj povratničkoj porodici, pokazuju nam u središtu sela, na raskršću dviju cesta, prekrasnu kuću, svu u kamenu. Saznali smo da je vlasnik obnovu te kuće dobio za odricanje od stanarskoga prava u Kninu. To je bila stara kamena djedovska kuća. Ovako, restauratorski obnovljena, puno je vrednija od svakoga stana u Kninu. Vlasnik sa suprugom živi u Austriji, sin, znanstvenik, radi u Njemačkoj, a kći je ostala u Beogradu, gdje je bila u izbjeglištvu. (← transnacionalizam – 'dobitnici' u obnovi).*

c) Potencijalni povratnici

Treba imati na umu da će se potencijalni povratnici regrutirati i među (bivšim) manjinskim izbjeglicama koji se nisu uopće registrirali kao povratnici, bilo da se nisu namjeravali vratiti, bilo da od registracije nisu očekivali vlasnička ili druga povratnička prava. U međuvremenu, za neke od njih opcija povratka opet može postati privlačna. I o takvim smo slučajevima čuli od naših sugovornika, i zato ih izdvajamo kao poseban tip. Potencijalne povratnike spominjali su neki naši sugovornici u kontekstu svoje povratničke priče, pa ih tako i prikazujemo.

.....

** Veliko selo na Banovini. Posjetili smo kuću srpskoga povratnika (75), člana Mjesnoga odbora i njegove supruge. Oboje u mirovini. Žive od svojih mirovina i malo poljoprivrede na okućnici. Gospodin Stanislav radio je na Željeznici, i živio u stanu u Zagrebu. Oluja ga je zatekla na godišnjem odmoru, i tako je završio u Srbiji u izbjeglištvu (← posredni izbjeglica). Prvi put su se vratili još 1997. i stanovali kod ženine sestre u ovom selu. Zapravo, htjeli su i prije, ali su čekali "papire" kod rođaka u Mirkovcima (Istočna Slavonija). Kuća, u kojoj sada živi, na mjestu je njegove, razrušene vikendice. Odrekao se*

stanarskoga pravo na stan u Zagrebu - “koji ionako nisam mogao dobiti natrag” - za obnovu vikendice, jer je za nju imao “čiste papire”. Bilo je dosta problema oko obnove. Ovdje nije imao prebivalište 1991. jer je bio prijavljen u svome stanu u Zagrebu sa stanarskim pravom, a nije mogao dobiti povrat stana, odnosno zamjenski stan, jer je imao vlasništvo kuće (srušene vikendice). Da je barem vikendica bila na oca, mogao sam tražiti zamjenski stan. (← gubitnici restitucije i stambenoga zbrinjavanja). Napominje da ih je posjetio predsjednik Mesić. Selo je bilo srpsko, s nešto miješanih brakova. Moja je porodica miješana – “k’o grah i zelje”. Kako se Srbima vraćala imovina, tako su odlazili doseljeni Hrvati. Ostalo je još par obitelji doseljenika u kućama Srba koji se neće vratiti, ili je njihova imovina otkupljena. S njima su odnosi sada dobri. “Problem je što neki doseljenici ne žele plaćati svoje troškove.”

Kći im živi u Kanadi, ali je zet izgubio posao, i žele se vratiti ovdje, samo kad bi barem jedno od njih moglo dobiti posao – “ne mora biti na sudu, gdje je radila”. Zet je također radio u Zagrebu, u tvorničkom kombinatu “Končar”, i također bi radio ovdje.

.....

* Bračni par starije srednje dobi, nazovimo ih Nenad i Stevka, živi u podstanarskom stanu u Beogradu. Oboje su bili prosvjetni radnici u Vojniću, a nakon dolaska u Beograd brzo su našli posao u struci. Stevka je nakon nekoliko godina oboljela i otišla u invalidsku mirovinu, dok Nenad i dalje radi kao nastavnik. Treba mu još par godina do mirovine. Dvoje djece se školovalo u Zagrebu i Beogradu te sada žive u Kanadi (← transnacionalizam). Nakon što i on ode u mirovinu, donijet će konačnu odluku gdje će živjeti, odnosno hoće li se trajno vraćati (← primjer kako na odluku utječe životni ciklus). Općenito su zadovoljni kvalitetom svog života, pogotovo u odnosu na one koji su bili smješteni u kolektivnim centrima jer su “ti ljudi skroz izgubljeni”. Imali su stanarsko pravo na stan u Vojniću, te su zatražili stambeno zbrinjavanje u Vojniću, Glini ili Dvoru. Dobili su stan u Glini, u čijoj blizini živi Nenadova sestra. Stanom su uglavnom zadovoljni, osim što nema kvalitetno rješenje za grijanje, a grijanje na struju je preskupo. Stan su uredili i namjestili. Razmislit će o otkupu, ali ovisno o uvjetima. Općenito imaju dojam da ljudi u Glini žive loše te da je standard niži nego u Beogradu (jer su cijene više, a ljudi nemaju radnih mjesta). Ograničavajući faktor za konačnu odluku o povratku jest i to što Glina nema kvalitetnu medicinsku zaštitu, pogotovo u usporedbi s Beogradom, koja je potrebna Stevki (← primjer navike na nove, više standarde tijekom izbjeglištva). “Nekada je Glina imala pravi bolnički centar, danas nema ništa. Sad tamo doktori dolaze po kazni”. Problem je i to što naši sugovornici u Glini nikoga više ne poznaju, jer se puno ljudi odselilo, a doselili su se

neki novi ljudi. Čudno ih gledaju kad kažu neku riječ na ekavici ili izraze srbizmom, pa im to stvara nelagodnu. Nadaju se da će barem dio godine provoditi u Hrvatskoj, malo na selu u roditeljskoj kući malo u stanu u Glini, kada Nanad ode u mirovinu.

d) Ponovni migranti

Neki povratnici, nakon stanovitoga vremena provedenoga u Hrvatskoj, odluče se vratiti u zemlju izbjeglištva ili iseliti se u neku treću zemlju. Pretpostavljamo da je glavni i najčešći uzrok za ponovnu migraciju neodrživost povratka za pojedinog povratnika ili pojedinu obitelj. No, mogući su i drugi razlozi, kao što je otvaranje bolje životne perspektive negdje drugdje, spajanje obitelji i dr. Zato ih ne možemo jednostavno i općenito označiti neuspješnim povratnicima, nego prije ponovnim migrantima (sada dobrovoljnim).

.....

* Četveročlana obitelj, otac, majka i dva sina, vratili su se u okolicu Knina krajem 1990-ih iz Beograda. Imali su dvije kuće, a jednu je zauzela doseljenička obitelj iz BiH. Kako sami nisu uspjeli iseliti doseljeničku obitelj, tu kuću su prodali Agenciji za prodaju nekretnina (APN), koja je zatim uspjela iseliti useljeničku obitelj i kuću prodati drugoj. Obitelj se nakon povratka brzo situirala. Otvorili su obiteljski obrt u kojem su radili otac i dva sina. Imali su puno posla te su radili po cijeloj Dalmaciji. Sinovi su odslužili hrvatsku vojsku, a tijekom odsluženja su imali i neugodnosti na nacionalnoj osnovi. Sumnjaju da su ih namjerno slali na područja koja su “nacionalistička, kao što je Sinj, Gospić itd.” Stariji sin se oženio i dobio djecu. Imali su društvo, obnovili su stare društvene veze. Među najboljim prijateljima su im bili domicilni Hrvati. No imali su “problema” s brojnim doseljenicima iz BiH. Mlađi brat je bio nekoliko puta pretučen. Cijela obitelj često je doživljavala razne provokacije. Policija se tijekom tih događaja korektno ponašala te im nastojala osigurati zaštitu. No, 2004. godine stariji sin sa suprugom i djecom se odlučio vratiti natrag u Beograd. Dvije godine nakon toga isto je učinio i mlađi sin. Novcem od prodaje kuće u njihovom rodnom mjestu kupili su gradilište i sagradili kuću u predgrađu Beograda, u kojoj i dalje skupa žive. Bave se istim obrtom koji su radili s ocem u Kninu. Glavni razlozi za odustanak od povratka odnose se na neprijateljsku socijalnu okolinu. Stariji brat je imao osjećaj da Knin i okolica nisu dobra sredina za njegovu djecu, štoviše da je Knin u socijalnom smislu jako nazadovao. “Tamo su prije rata dolazili svi rok sastavi, sada dolazi

samo Ceca (poznata srpska pjevačica folk- glazbe). Prije su svi išli studirati, danas nitko ne ide studirati. Tamo djeca čuvaju krave, a ja ne želim da moje dijete čuva krave. U srednjoj školi se nude samo dva obrazovna profila. Tamo su svi propalice. Ja ne želim da moje dijete bude kao oni. Druga djeca se nisu htjela igrati s mojom djecom. U Knin doktori dolaze po kazni. Da sam živio u Zagrebu, nikada se ne bi vraćao u Beograd.” Oni i dalje vole otići u posjet svom rodnom mjestu. Tamo se osjećaju ugodno, ali su procijenili da to nije mjesto za kvalitetan život obitelji. Još je neizvjesno koji će biti planovi njihovih roditelja. Očekuju da će se i majka možda jednog dana pridružiti njima, no otac ne želi napustiti svoje rodno mjesto (← bilocirana porodica).

e) Nepovratnici

Pod nepovratnicima mislimo na izbjeglice koje će tražiti dva druga izbjeglička rješenja, ali ne i povratak. Poznato je da se mlađi ljudi sa socijalnim kapitalom, bilo da su radni migranti ili izbjeglice, relativno lakše uspješno integriraju u nove sredine primitka. Štoviše, neki ubrzo uspiju ostvariti i uzlaznu socijalnu mobilnost. Nesumnjivo se ta saznanja odnose i na dio srpskih izbjeglica iz Hrvatske. Oni nisu esencijalistički vezani za dom u zemlji podrijetla, i teško se mogu motivirati za povratak, uz nove i neizvjesne početke socijalne integracije. Kad je riječ o izbjeglicama vezanim uz etničke sukobe, dio je u njima sudjelovao, a neki vjerojatno počinili i zlodjela prema pripadnicima druge etničke grupe. Legitimna je i politička vezanost dijela izbjeglica za prijašnji državno-politički režim i neprihvatanje državno-političkih promjena u “domovini”. I napokon, smatramo da posebnu podskupinu nepovratnika čine mlađi ljudi, koji su se odselili u treće razvijene zemlje Zapada i uspjeli se tamo integrirati, a teško se mogu sroditi s društveno-političkim promjenama bilo u zemlji podrijetla ili u zemlji izbjeglištva. Konkretnije, te srpske izbjeglice iz Hrvatske nisu bježali samo od Tuđmanovog nego i Miloševićevog režima (i posebno od vojne mobilizacije ili prisilnoga naseljavanja na Kosovo).

Zašto nepovratnike stavljati u tipologiju povratnika? Prvo, zato što su oni, veći ili manji dio (svakog) izbjegličkoga tijela. I drugo, zbog toga što su i nepovratnici umreženi kroz transnacionalne socijalne prostore sa stvarnim i formalnim povratnicima, i utječu, više ili manje, na ukupnu dinamiku (raz)

rješenja ukupnoga manjinskoga izbjegličkoga problema.

.....

* *Razgovaramo s gospođom starije srednje dobi koja živi u unajmljenom derutnom stanu s dva sina. Nakon Oluje do kraja mirne reintegracije boravili su na području Istočne Slavonije, kada odlaze u Srbiju, te se nakon nekoliko kraćih seljenja stalno nastanjuju u Zemunu. Tijekom boravka u Istočnoj Slavoniji rastala se od supruga alkoholičara. Po dolasku u Zemun uspjela je naći posao te kao podstanar živjeti i školovati sinove. Životni uvjeti su bili teški. Žali se da nije dobila nikakvu pomoć od institucija, posebice ne od Komesarijata za izbjeglice Vlade Republike Srbije, dok su drugi dobivali različite oblike pomoći, od peći i ogrjeva do placeva i materijala za izgradnju kuće. "Dijelili su pomoć svojima, a mene su izgurali jer sam žena. Da je pored mene bio muž, drugačije bi to bilo". Pomoć je dobivala samo od običnih ljudi: "mene je ovaj narod spasio. Davali su mi hranu, svoju garderobu, posuđivali novac za stanarinu kada nisam radila". Zadnjih nekoliko godina prijavljena je na biro za nezaposlene i ne uspijeva naći posao jer je "stara i bolesna". No na sreću sinovi su završili srednju školu i zadnjih nekoliko godina oni rade, no niti oni ne primaju plaću redovito. Ona povremeno čisti stubišta i radi slične pomoćne poslove kako bi nešto zaradila. Jedva spajaju kraj s krajem. Svaki mjesec je neizvjesno hoće li uspjeti skupiti novac za stanarinu. Još ima status izbjeglice. Nije još dobila srpsko državljanstvo jer joj nedostaju neki dokumenti, a nema sredstava da dođe u Hrvatsku i izvadi te dokumente. Boji se hoće li joj produžiti status izbjeglice jer joj o tome ovisi pravo na liječenje, koje joj je važno zbog teške bolesti. Imala je stanarsko pravo u Dvoru, te joj je ponuđen zamjenski stan pristojne veličine. No, nije otišla na preuzimanje jer nema sredstava za putne troškove (← neuseljeni tip stana - formalna izbjeglica). Nema novca za plaćanje režija za taj stan, njegovo uređenje niti otkup. Ne namjerava se vratiti jer bi tamo bila sama, s obzirom na to da se sinovi ne žele vratiti. Njezin brat živi u okolini Dvora, ali on ima svoj život. "Kad sam došla u Dvor, lijepo sam se osjećala, ali ja tamo više ne znam nikoga. Nema više onih mojih ljudi, ni Srba ni Hrvata" (← primjer kako promjena socijalne okoline utječe na odluku o povratku). Želi se skućiti u okolici Beograda. Sinovi i ona su posudili novac prije nekoliko godina i kupili gradilište u Zemunu. Sada nemaju novaca za gradnju kuće. Bilo bi im idealno kad bi mogli pravo na zamjenski stan u Dvoru zamijeniti za pomoć u izgradnji kuće u Zemunu.*

ii) Tipovi upotrebe zamjenskih stanova povratnika

Tipologiju povratnika vezanih uz program stambenoga zbrinjavanja, odnosno uz zamjenske (kompenzacijske) stanove, zamislili smo malo drugačije od opće tipologije povratka (vezane uz restituciju vlasništva), da bismo istakli neke specifičnosti. Ova tipologija ima težište na načinu korištenja zamjenskih stanova ili vraćenih stanova nad kojima je postojalo stanarsko pravo.

a) Trajno useljeni stanovi

b) Polu-useljeni stanovi

c) Privremeno neuseljeni - formalno useljeni stanovi

d) Neuseljeni stanovi

a) Trajno useljeni stanovi

Zamjenske ili vraćene stanove (dalje: zamjenske stanove) u kojima smo našli njihove korisnike ili informacije da u njima korisnici trajno žive označili smo trajno useljenim. To je zapravo idealan tip zamjenskih stanova, koji su službeno dodijeljeni u svrhu (trajnoga) povratka. No, tu treba imati u vidu dva ograničenja, i zato razlikujemo i druge tipove (ne)korištenja zamjenskih stanova. Prvo, neki su tek nedavno dodijeljeni, pa se teško može govoriti o trajnome korištenju. Drugo, nerealno je bilo očekivati da se sve manjinske izbjeglice koje su stekle pravo na podnošenje zahtjeva za dobivanjem zamjenskih stanova mogu jednostavno i odmah useliti i živjeti u tim stanovima (ukoliko nemaju osigurana sredstva za život u Hrvatskoj). I treće, čim je zakonski omogućen povoljan otkup tih stanova, stvar je na vlasnicima kako će ih i za što koristiti.

.....

* *Sisak. Zamjenski stan u novogradnji, tek djelomično useljenoj. Sugovornica, tiha, plaha, gospođa Dragica (60), srpska povratnica, rastavljena od 1981, srednja stručna sprema. Čini se jako zadovoljna sa stanom. Prije rata imala stan kod Željezare Sisak (← relativna dobitnica od programa stambenoga zbrinjavanja, jer je sada na boljem mjestu, i u novom stanu). “Imam radni staž u 3 države”. Posljednjih 6 mjeseci primala socijalnu pomoć, a kako je upravo napunila 60, očekuje da će početi dobivati mirovinu. Vratila se za Božić i polako useljavala.*

Ovdje joj živi sestrična, a nalazi se i s kolegicama s posla s kojima je nekada radila. (← ograničena socijalna mreža). Ima dvoje djece. “Oboje su završili fakultete, snašli se svaki na svojoj strani.” Sin živi u Beogradu, a kći u Ljubljani. Kći je posjećuje često, i ona ide kćeri, kao i sinu. Kod njih ostane desetak dana da im pomogne u kućanstvu, a osim toga i financijski je lakše, dok ne dobije mirovinu. (← transnacionalna porodična strategija). Zetovi roditelji žive u Međimurju, pa kći sa suprugom često odlazi kod njih. Želi silno otkupiti stan (kad smo razgovarali to još nije bilo moguće) i možda ga mijenjati za Međimurje, jer bi svima to bilo praktičnije. (← stan kao sredstvo za osiguranje boljega rješenja). Netko joj je od službenika, s kojim je komunicirala oko zamjenskoga stana, rekao da samo čeka stan da bi se vratila u Srbiju. “Da sam željela ostati u Srbiji, ne bih se uopće vraćala.”

b) Polu-useljeni stanovi

Pod time mislimo na zamjenske stanove, čiji korisnici trajno (već) žive u Hrvatskoj kao povratnici, uglavnom na selu gdje se bave poljoprivredom da bi osigurali sredstva za život, dok zamjenske stanove (za sada) koriste samo povremeno.

.....

* *Selo u zaleđu Šibenika. Sugovornik, gospodin Ognjen (59), živi sa suprugom, u sestričnoj kući u rodnome selu, čija je obnova (2001.) financirana iz jednoga norveškoga fonda. Poljoprivredom se bavi na obiteljskoj zemlji. I sestra ovdje boravi po nekoliko mjeseci godišnje. Sugovornik je dobio zamjenski stan u Zadru. "Nije tako velik, lijep i na takvom mjestu, kao moj stari stan (koji je dobio radeći u vrlo poznatoj i uspješnoj zadarskoj metalnoj firmi), ali sam zadovoljan." U stanu je samo kad ovdje nema posla. (← anketari bi ga teško našli u stanu). Supruga je medicinska sestra, radila u Zadru u bolnici, nezaposlena, bez socijalne pomoći. Imaju dva sina (27 i 25 godina). Jedan u Beogradu radi na "buvljaku", sitna trgovina, a drugi je dvije sezone igrao košarku u Italiji u klubu II. lige, a sad igra u Indiji, opet II. liga. (← transnacionalizam). Prvi put se vratio 1998., "bio sam ovdje i tamo, sve do 2006. kada sam se potpuno vratio" (← dugo godina polupovratnik). U Beogradu je preživljavao baveći se sitnom trgovinom ("prodaja farmerki"). Ima 19 godina staža i još 7 godina do starosne mirovine. Kaže da nije imao problema u skupljanju potrebnih papira za dobivanje zamjenskoga stana. Štoviše, još su ga iz zadarskoga ureda državne skrbi požurivali da ne zakasni (← različita povratnička iskustva s ljudima i vlastima). Sada preživljava od poljoprivrede. Nada se boljim danima, kada počne rađati 500 novih maslina koje je zasadio, i za koja je dobio državna poticajna sredstva. Prošetali smo uzornim maslinikom, a neke su masline već počele crvenjeti. Gospodin Ognjen mašta o maloj uljari za sebe i selo, u kojoj bi cijedio djevičansko maslinovo ulje, koje smo probali i izvrsno je. Tvrdi da je ovdje posebno pogodna mikroklima za masline i vinovu lozu. Zemlja je na platou izložena promjeni i miješanju zračnih strujanja. Njegovo selo gotovo je potpuno obnovljeno (50-60 kuća); ostale su neobnovljene samo dvije kuće. U dvadesetak kuća starci žive stalno. Drugi dolaze povremeno ili sezonski, netko na branje maslina, a netko na kupanje.*

* *Selo na brdu, u okolici Benkovca. Trogeneracijsko domaćinstvo srpskih povratnika. “Glava” domaćinstva, glavna organizatorica farme gospođa Sonja (32). S njom su njezini otac i majka, tatina majka (83), njezina kći (3), te suprug, koji nije bio prisutan na razgovoru, a inače više vremena provodi na očevom posjedu i u njegovoj obnovljenoj kući, nekoliko kilometara udaljenoj. Naime, očeva kuća je obnovljena na njegov zahtjev, ali se on i njegova žena za sada ne namjeravaju vratiti iz Pančeva, gdje se bave poljoprivredom u plastenicima. Brat mu živi u Njemačkoj. Tamo ima porodicu, i posao. (← multilociranost porodice – transnacionalizam – porodična strategija korištenja raznih resursa na različitim mjestima).*

Sonjino domaćinstvo bavi se poljoprivredom (vinogradarstvo i maslinarstvo) i stočarstvom (kozarstvo i ovčarstvo). Vratili su se prije 4-5 godina. Prvo su se vratile baka i sugovornica, pa njezini tata i mama. Sonjin brat je oženjen, i živi u Belgiji, ali pomaže u proširenju poljoprivredne proizvodnje. Radi na crno, i za sada misli ostati tamo, ali “sređuje svoje papire jer misli da bi se jednom i on mogao vratiti” (← otvorena opcija povratka). Dvije udane sestre žive u Beogradu, imaju djecu i svoje kuće, i za sada se ne namjeravaju vratiti. Treća, neudana sestra, dijelom živi ovdje, a dijelom tamo, gdje radi na crno. (← transnacionalizam – multilociranost)

Otac, majka, baka i dvije sestre, kao domaćinstvo, dobili su zamjenski stan u Zadru, kojim su zadovoljni, jer je u novoj zgradi i dovoljno velik. Još ga nisu potpuno namjestili. “Povremeno odlazimo u stan, no uglavnom smo ovdje, jer se bavimo poljoprivredom i stočarstvom i od toga živimo, a to traži stalnu prisutnost.” Misle otkupiti stan. Ističu: “mi smo se vratili, i mi ćemo ovdje živjeti, ali bez poljoprivrede ne bi imali od čega”. Zemlja se vodi na baku. Otac je prometni invalid, a preživio je i srčani udar, pa je zatražio invalidsku mirovinu.

Kao izbjeglice živjeli su u Beogradu. Sugovornica je radila u trgovini i bila prijavljena na pola radnog vremena. Selo ima struju, ali ne i vodu, pa vodu dovode iz gusterne. Srećom, izgradnja vodovoda planirana je za iduću godinu. Imaju veliku potrošnju vode zbog gospodarstva i moraju kupovati vodu koju im dovodi auto-cisterna (za svaku kozu potrebno je dnevno 8 do 10 litara vode). Mlijeko prodaju preko otkupne stanice. Dolazi kombi i odvozi mlijeko za Pag. Modernizirali su proizvodnju mlijeka, nabavom laktofriza i automatskih muzara. Tekuća voda olakšat će im život i omogućiti povećanje poljoprivredne proizvodnje.

U selu sada živi 30-ak domaćinstava. Većinom imaju barem po jednoga ili dva mlađa člana. No, jedna mlađa obitelj povratnika nije se snašla ovdje i ponovno su se odselili (← neuspjeli povratnici – ponovni migranti).

c) Privremeno neuseljeni - formalno useljeni stanovi

Poznato je da su neki zamjenski stanovi dobili vlasnike, ali oni ovdje još ne žive, pa čak nema ni imena na vratima. Dolaze povremeno, i nisu se uselili za stalno zbog raznih razloga. Ni susjedi ne znaju za njih gdje su (anketari ne mogu do njih!), čak ni poštari ne zna može li ostaviti poštu. Neki ne stavljaju imena na vrata ni kad žive ovdje (vjerojatno da im se ne prepoznaju srpska imena i prezimena), pa ih anketari opet teško mogu naći! Većina nositelja stanarskoga prava bili su prije izbjeglištva u radno aktivnoj dobi, i sada su dosta stariji, neki u mirovini, a drugi pred mirovinom za manje ili više godina. U nekim stanovima netko (povremeno) stanuje i “čuva” ih, da bi se pokazalo da su useljeni, a zapravo obitelj koja je stan dobila (za sada) ovdje ne može živjeti, mada to žele i planiraju čim osiguraju sredstva za život.

.....

** U Zadru, u zamjenskom stanu tražimo srpsku povratnicu, liječnicu. Saznajemo da mora raditi još jednu godinu do mirovine u Beogradu, i onda se namjerava trajno vratiti i ovdje živjeti.*

.....

** Pred zamjenskim stanom u Šibeniku, u prizemlju, s malim vrtom, pokušavamo naći obitelj srpskih izbjeglica u BiH. Nositelj stambene obnove bio je vojna osoba na civilnim poslovima u JNA. Koliko susjedi znaju, živi sa suprugom u Banjoj Luci, gdje preživljava, radeći na crno, kao majstor za kućne popravke. S njima su i dvije kćeri, od kojih je jedna udana, i ima dvoje djece. Tamo pomažu i kćerima, a ovdje dolaze povremeno radi rješavanja statusnih pitanja i traženja posla.*

.....

** Majka, nazovimo je Sava (preko 70 godina), i kći, nazovimo je Dragana (oko 45 godina) žive u lijepom i urednom novobeogradskom stanu koji su unajmile. Dragana se prije nekoliko godina razvela. Savin muž i Draganin otac umro je nekoliko godina nakon što su izbjegli. Sisak su napustile 1991. godine zbog straha od progona jer im je jedan prijatelj rekao “bilo bi dobro da se maknete”, te od tada žive u Beogradu kao podstanari. Tu su već gotovo 20 godina. Dragana je brzo nakon dolaska našla posao kod jednog*

privatnog poduzetnika te postala njegova glavna partnerica, a nakon što je on odlučio emigrirati, preuzela je posao od njega i ona postala vlasnica obrta. Posao je dobro išao do prije nekoliko godina, kada je donijela neke pogrešne odluke i sve izgubila. Istovremeno je oboljela. Od tada je uglavnom nezaposlena. Obje su imale poteškoća s reguliranjem državljanstva jer su i Sava i njezin muž rođeni u BiH. Dragana je uspjela srediti hrvatske dokumente, dok Sava još nije.

Žive od Savine mirovine, koju je potraživala još neposredno prije rata, a čekala rješenje jedanaest godina. Naime, kako je ona izbjegla, njezin predmet se nije rješavao. Imali su stanarsko pravo u Sisku, te su još 1996. godine podnijele zahtjev za povratkom stana, s obzirom na to da je on još tada glasio na Savu i nije bio otkupljen. No, tada to nisu uspjeli riješiti pa su podnijele sada zahtjev za stambenim zbrinjavanjem. Dobile su lijepi stan u novogradnji od 45 m². Zadovoljne su zgradom (“ima lift”), stanom (“novi” “centralno grijanje”) i lokacijom (“samo jedan kilometar od našeg bivšeg stana”). No, nemaju sredstava za opremanje stana i plaćanje režija. (← neuseljeni tip stana) Dragana je nekoliko puta bila u posjeti, ali nisu boravile duže u tom stanu. Jedna prijateljica redovito obilazi stan, prozračuje, skuplja poštu itd. Ako budu mogle otkupiti stan, onda će vidjeti što će dalje s njim napraviti. Ne vjeruju da će se vratiti. Sava je prestara, a Dragana ne zna što bi radila u Sisku i od čega bi tamo živjela. “Ne vežu me dobre uspomene za Sisak iz onog perioda prije rata. Prvi puta kad sam došla osjećala sam se odvratno. Kasnije sam se naviknula. U Sisku ne žive više isti ljudi. Dospelili su se neki novi ljudi, nikoga ne poznajem. Oni koji su me poznavali više me ne poznaju ili ne žele da me poznaju. Oni koji me prepoznaju, ne znaju bili me pozdravili ili ne. Ljudi u Sisku su ostrašćeni. Kad dođem u Sisak, pazim da ne kažem neku riječ krivo, da me ne bi krivo gledali. Promijenio mi se i jezik. Sada govorim ekavicu. Kad kažem krivu riječ, onda me ispravljaju. Bojim se da mi ne pukne film da nekom nešto ne kažem, a onda bi moglo biti problema. Niko me tamo ne bi zaposlio, jer niti ovdje posao ne mogu naći. Nakon 20-ak godina navikla sam na ova život. Ovdje sam opuštenija oko svakodnevnih rutina. Tamo bi sada morala početi sve ispočetka, kao dijete kad prohoda. Kada bih imala od čega živjeti, radije bih onda odselila i živjela negdje na moru.”

d) Neuseljeni stanovi

Pod neuseljenima mislimo na stanove koje njihovi korisnici nisu niti ih uopće misle useliti, nego ih planiraju prodati ili zamijeniti za druge nekretnine.

iii) Tipovi povratka s obzirom na uspješnost (u ekonomskom i socijalnom smislu)

-
- a) Neuspješni povratak – koji se ne uspijeva održati
-
- b) Povratak na razini preživljavanja i elementarne integracije
-
- c) Zadovoljavajući povratak – zadovoljavajuća integracija i standard usporediv s većinskim stanovništvom
-
- d) Uspješan povratak

Teško je naći objektivan i jedinstven kriterij “uspješnosti” povratka ili povratnika. Većina povratnika nesumnjivo živi lošije nego prije rata, ali to uvelike vrijedi i za mnoge građane ove zemlje koji nisu neposredno bili pogođeni ratnim operacijama i prisilnim raseljenjima. Drugi kriterij je usporedba sa životom u izbjeglištvu. Čini se da su izbjeglice, barem oni koje su se vratili, živjeli teško, neusporedivo gore nego prije rata u svojim domovinama, a dio i lošije nego sada nakon povratka. Treba svakako uzeti u obzir subjektivni (relativni) osjećaj zadovoljstva ili nezadovoljstva povratkom i uvjetima života nakon povratka. Izbjeglice su mahom gubitnici, barem u smislu životnoga standarda i teškoća s kojima su se suočili za vrijeme izbjeglištva. Pa i kada se vrate i dobiju natrag svoje obnovljene kuće ili zamjenske stanove, to je daleko od životnih uvjeta koje su imali. No, i u tome neki su prošli, kako svjedoče i naši sugovornici, bolje a drugi lošije. Pa u tom, vrlo uvjetnom smislu, možemo govoriti o relativnim dobitnicima i gubitnicima u povratku. Subjektivno, neki su povratnici relativno zadovoljni, a drugi nezadovoljni s obzirom na ono što su donedavno prolazili.

U pravilu velika većina izbjeglica i povratnika su gubitnici, kako u ekonomskom tako i društvenom smislu, u odnosu na stanje prije izbjeglištva, premda treba imati na umu da su neke (formalne) izbjeglice upravo iz etničkih

sukoba i njihovih društvenih posljedica izvukli političke i materijalne koristi. Ipak, želimo upozoriti na znatne razlike u relativnom uspjehu povratka pojedinih (tipova) povratnika i njihovih obitelji. Time ujedno ukazujemo na to da se održivost povratka teško može poopćavati za sve tipove povratnika, i još teže “mjeriti” neki opći uvjeti održivosti. Drugim riječima, neki se ljudi uspijevaju održati kao trajni povratnici u daleko težim materijalnim, sigurnosnim i društvenim uvjetima od drugih. Uostalom, relativno se više srpskih izbjeglica vraćalo u Hrvatsku u ranijoj fazi povratka, kada su uvjeti za povratak bili nesumnjivo lošiji nego kasnije.

a) Neuspješni povratak

O neuspješnom povratku govorimo u slučajevima kada su povratnici željeli i nastojali trajno ostati u Hrvatskoj, ali su uvjeti u kojima su živjeli bili ispod razine njihove pojedinačne ili obiteljske izdržljivosti. Ovdje, dakle, ne ubrajamo povratnike koji su se na ponovnu migraciju odlučili jer im se otvorila bolja opcija (u zemlji izbjeglištva ili primitka).

b) Povratak na razini preživljavanja i elementarne integracije

Ne određujući egzaktno, ako je to uopće moguće, što je “razina preživljavanja” za pojedine ljude, naš (površan) uvid u životne prilike mnogih povratnika daje nam za pravo zaključiti da mnogi povratnici pripadaju ovom tipu. Pri tome ne mislimo samo na materijalni životni standard, nego i na nedovoljnu socijalnu integriranost, koja im život u izolaciji čini težim. Prema rezultatima našega anketnog ispitivanja, 16 posto povratnika subjektivno ocjenjuje materijalni položaj svoje porodice vrlo lošim, a dodatnih 34 posto lošim.

.....

** Mali zaselak blizu gore Svilaje. Staračko domaćinstvo: muž, bivši medicinski tehničar, gospodin Uroš (76) i žena (73). Žive od muževljeve mirovine (supruga nije bila zaposlena) i malo poljoprivrede za svoje potrebe. Vratili se krajem 1977. Kuća nije bila srušena, ali je bila opljačkana. Jedan sin sa ženom živi u Splitu, drugi je ostao živjeti u Srbiji, s dvoje djece,*

a treći je “stradao u Srbiji”. Prvi je izgubio stalan posao u Splitu, i sada povremeno radi, ali ne dobiva ni za to redovito plaću. On bi zapravo htio doći živjeti ovdje u selo i baviti se stočarstvom, “ali ne želi nevista”, a možda se vrati i sin iz Srbije.

To je bilo srpsko selo s nekih 200 stanovnika, a sada živi 9 stalnih povratnika. U susjednom zaseoku nije ostao nitko. “Zadnjega je povratnika UNHCR odselio u Srbiju, zbog spajanja obitelji.” No, ljeti se ipak okupi dosta nekadašnjih stanovnika, njihovih potomaka i prijatelja. “Ima ljudi kojima su kuće obnovljene ili su dobili zamjenski stan, ali ne mogu se vratiti dok ne steknu mirovine. Nekoliko seljana sada žive u Splitu, ali se namjeravaju vratiti u selo kad dobiju mirovinu (← pitanje je na kojim adresama bi ih naši anketari mogli naći?)

c) Zadovoljavajući povratak - zadovoljavajuća integracija i standard usporediv s većinskim stanovništvom

Uzimajući u obzir s jedne strane izbjeglištvo, a s druge tešku gospodarsku situaciju u Hrvatskoj, očekivano je da se izrazita većina povratnika može svrstati u ovaj ili prethodni tip povratka. Nešto češće nego svaki treći naš ispitanik u anketnom ispitivanju ocijenio je svoje financijske prilike osrednjim (ni dobrim ni lošim). Oni svakako ulaze u tip zadovoljavajućega povratka, a možda i nešto više od te trećine. Naime, ispitanici, očekivano, nisu (statistički) konzekventni u svojim subjektivnim procjenama, jer gotovo svaki drugi smatra da su njegovi ili njezini životni uvjeti podjednaki onima koje imaju susjedi Hrvati, pa bi po tome čak polovica manjinskih povratnika približno odgovarala našoj karakterizaciji ovoga tipa. Uostalom, kvalitativna konstrukcija tipova ionako na počiva na statističkoj reprezentativnosti, ali je njihova analitička upotrebljivost utoliko veća ukoliko se može osloniti na statistički reprezentativne nalaze.

.....

* Mjesto blizu Drniša. Sugovornik gospodin Dragan (72), viša stručna sprema, srpski povratnik, samac s mirovinom (1450 kn), živi u obnovljenoj kući. Izbjegao je u Beograd, ali se zbog roditelja vratio. Stariji sin živi u Varaždinu. Bio je u Hrvatskoj vojsci (Pumama), boluje od PTSP-a, neoženjen je i živi od mirovine (oko 5500 kn). Mlađi sin je na brodu. Imma dvoje djece. Ujak mu živi u Kanadi, tetka u Londonu. Oni ponekad nešto pošalju. (← transnacionalizam). Kaže da je za vrijeme Krajine radio, i to za UNHCR, ali mu taj

staž nije priznat. “Moji prezimenjaci su bili četnici, ali ne i moja porodica.” Majka mu je Hrvatica, kao i supruga od koje se rastavio. Tvrdi da je pomagao Hrvate u vrijeme “krajinske vlasti, i svi to znaju”. Spominje Hrvata, pokojnoga Božu, kojega je spašavao od “onih budala koje su došle iz Srbije”. “Noćio sam u njegovoj kući da bih ga štitio. Kad sam se vratio, vikali su za mnom četnik, ali sada su odnosi bolji s domaćim Hrvatima, pozdravljaju me i dolaze na rakiju. Ove nove, doseljenike, ne poznam i s njima nemam kontakte. Oni su žestoki. Njihovi divlji mladići cijele noći banče, pjevaju, pucaju.” Danas u gradu malo Srba stvarno živi. Neki su i obnovili kuće, koje stoje prazne. “Znam nekoliko porodica koje su izbjegle u Srbiju, tamo su se integrirali, imaju posao, djeca idu u škole, ali kažu da će se vratiti kad odu u mirovinu, barem da ovdje umru.” Ima zemlje u Drnišu, i u susjednom selu zemlje i šume. Šumu mi sijeku i odvoze drva. “Ja ne mogu dobiti dozvolu za sječu, ili da nekome iznajmim vlastitu šumu. Kažu: minirano je, a drugi sijeku. Ne mogu dobiti ni pomoć za drva jer mi primanja prelaze minimum.” Ističe, “ja nemam drugu državu, moja država je Hrvatska. Mene je progonila krajinska vlast, jer nisam htio u rat. To zna cijeli grad”. Za sebe kaže da je “pravoslavac i to kulturološki, a ne vjerski”. (← prevladavanje etničnosti)

.....

* Selo, kraj Drniša. Staračko povratničko domaćinstvo, suprug gospodin Rade (78) i gospođa Olivera, oboje imaju mirovine, uključujući i 50 eura njemačke mirovine. Prije rata imali su svoju gostionicu u Srbiji, a jedno vrijeme radili su i u Njemačkoj. “Moja supruga već bi umrla da se nismo vratili u svoj dom”. Supruga se ubacuje: “ja nisam smela pitati da se vratimo, ali kad je muž rekao da se spremam, bila sam presretna”. (← esencijalističko shvaćanje doma) Imaju dva oženjena sina i četvero unučadi. Oni žive u Srbiji gdje imaju svoje kuće. Dolaze ljeti, kao i mnogi drugi, i selo je puno. (← transnacionalizam). Vjeruje da će se njegovi sinovi vratiti (oba imaju srbijansko i hrvatsko državljanstvo), ili kad djeca završe škole ili barem kad odu u mirovinu. “Zato sam obnavljao cijelu kuću, da svako ima svoj dio kad se vrati. Kad bi ovdje dobili posao, odmah bi se vratili.” (← otvorena dugoročna opcija povratka za drugu generaciju).

Gospodin Rade smatra da su pravi gubitnici obnove one izbjeglice čija su oštećenja na kućama ocijenjena manjim, jer su dobili daleko manju pomoć. No, njihove su kuće često bile novije i mnogo vrednije nego potpuno razrušene stare i već prije trošne kuće. Neki vlasnici ovih posljednjih mogu se čak smatrati dobitnicima u obnovi. “Jednom je komšiji kuća obnovljena, ali u njoj nije živio dok nije dočekao mirovinu, i sad se stvarno vratio. (← povratak na čekanju – polupovratak). U susjednom selu, od stotinjak domaćinstava, netko se vratio u nekih 60-ak kuća. Od toga ih je 45 u mirovini. Dosta je ljudi nakon

povratka umrlo. “No, i oni koji pretežno žive ovdje, nisu stalno u selu, nego kod djece i rodbine.”

.....

* Selo kraj Drniša (SJ), sugovornica, srpska povratnica, gospođa Dragica (72). Muž je umro prije godinu i pol, pa su “morali mijenjati papire za obnovu” (sa smanjenim brojem članova domaćinstva). Od njega je naslijedila obiteljsku mirovinu. U domaćinstvu se, uz nju, vode i dva sina, i žena trećega sina, koja, za razliku od svoga supruga, ima hrvatsko državljanstvo, pa je mogla biti prijavljena u povratničko domaćinstvo. U međuvremenu je i taj sin dobio državljanstvo, ali ostaje živjeti u Šidu (Srbija), gdje je dobio kredit i gradi kuću. Prije rata imali su veliki stan u Drnišu, umjesto kojega su dobili obnovu. S ponosom nam pokazuje kuću, “koju su slikali i strani novinari”, a slika se može naći na internetu. Na lijepom je mjestu, visoka prizemnica, s balkonom, i građevinski radovi su gotovi. No, pet godina živjela je s mužem i dva sina u vlažnoj šupi, čekajući stambeno zbrinjavanje. Kaže da joj je zapravo draže živjeti sada ovdje nego u Drnišu, jer tamo više nema ljudi koje je poznavala, “nego neki novi stanovnici, koji sjede po gostionama i piju, jer imaju dobre penzije”. Ima i udatu kćer (za Hrvata) koja živi u Šibeniku, bavi se turizmom, i ima svoja dva sina i kćer (← mješoviti brak). Ona im je nabavila namještaj za šupu i pomoći će kod opremanja kuće. Od muža je naslijedila obiteljsku mirovinu. Mlađi sin radi sezonski u hotelima Solaris, gdje ga je zaposlio njezin brat, koji također radi sezonski. (← obiteljska socijalna mreža).

“Moj brat i ja imali smo problema kad smo se vratili. Provocirali su nas neki stari poznanici, a sada ih je sram.” Brat je radio u vojsci, ali kao civil. Sa ženom je živio u izbjeglištvu po Srbiji, na kraju kod Požarevca. Podnio je zahtjev za obnovu, ali su ga zastrašili da ne ide u “ustašku državu”. Osim toga, očekivao je stan u Srbiji, iz programa integracije, ali ni to nije uspio, jer je tražio stan u Beogradu, a ponudu za Požarevac je odbio. Ostao je bez prava na stan, i živi u staroj trošnoj tuđoj kućici... Tamo (misli u izbjeglištvu) “ljudi slušaju razne savjetnike i vođe, koji im svašta govore, da bi ih zastrašili, pa se boje vratiti” (← utjecaj političkih i drugih čimbenika u izbjeglištvu na nepovratak). “Brojni ljudi nisu podnijeli zahtjev za zamjenski stan, jer nisu vjerovali da bi ga dobili. Kad su vidjeli da neki dobivaju nove stanove, i to u gradovima kao Zadar i Šibenik, i oni bi se sada rado uključili, ali je istekao rok”.

d) Uspješan povratak

Među uspješne povratnike mogli bismo uvjetno uključiti nekih 13 posto povratnika, koji su u anketnom ispitivanju izjavili da su donekle zadovoljni materijalnim standardom u svojim domaćinstvima. Ovdje ćemo prenijeti nekoliko priča o uspješnom povratku, kojih je malo, ali zato ih ističemo.

.....

** Selo u Bukovici, nešto više od kilometar makadamskoga puta od glavne asfaltirane ceste. U blizini su ostaci rimskoga vijadukta, a u vrijeme posjeta vodovodna mreža još nije bila dovršena u selu. Dolazimo pred večer u posjet trogeneracijskoj porodici povratnika. Primaju nas u lijepo uređeni i prostrani dnevni boravak, s masivnim drvenim stolom, za kojim su ukućani upravo večerali: muž i žena, baka, sin i mlada kći (starija kći studira ekonomiju u Beogradu). Kći studira u Zadru, sin završio srednju tehničku, i priprema se za upis u Policijsku akademiju. Svi otvoreno sudjeluju u razgovoru; osjeća se samosvijest i sigurnost cijele porodice, a sve to uvelike se razlikuje od depresivne atmosfere u mnogim povratničkim domovima. Već smo čuli od naših suradnika u UNHCR-u, a to odmah i sami zamjećujemo, da je “glava i duša” povratničkoga uspjeha gospođa Vera (50-ak). Ona je osnovala i vodi civilnu udrugu povratnika “Hoću kući”.*

Vratili su se postupno (od 5. do 8. mjeseca) 1998. Srećom, gospodarske zgrade nisu bile oštećene, samo djelomično kuća. Naravno, stvari su odnesene iz kuće. Nisu imali sigurnosnih problema, i poslije njih dosta se mještana vratilo u selo, oko trećina prijeratnoga stanovništva. Treba istaknuti da bilo je zapaljeno samo pet kuća, što je olakšalo i ubrzalo povratak. Jedan Hrvat iz Dervente (oženjen Srpkinjom) kupio je u selu kuću, pa napravio prvo gostionicu, a poslije i pravi restoran, te zaposlio troje ljudi, a kad je neka proslava uzima dodatnu radnu snagu. Osim toga, taj gostioničar doseljenik otkupljuje seljanima janjce koje peče. Selo ljeti zapošljava i dva čovjeka koji paze na izbijanje požara.

Imali su i stan u Kninu, ali je bio zauzet. Kasnije im je vraćen. Još 1997. uspostavili su kontakt s hrvatskim doseljenikom iz B. Luke (“fini stari gospodin”), koji je u međuvremenu uspio vratiti svoj stan u B. Luci “Sve nam je u stanu sačuvao” (to je, čini se, bila doista rijetkost za nove useljenike u srpske kuće i stanove kad su ih napuštali). Naša sugovornica pomogla je, odlazeći u B. Luku, da se iz njegovoga stana u B. Luci iseli srpski useljenik iz Sanskoga Mosta. Spomenuti useljenik u njihov stan u Kninu nudio im je u zamjenu “svoj prekrasan stan u centru B. Luke, s vrtom”, za njihov manji i lošiji stan u Kninu, ali oni nisu

bili zainteresirani za B. Luku.

Suprug ima 20-ak godina staža. Za vrijeme izbjeglištva radio je kod gazde Muslimana, Sandžaklije, koji je zapošljavao i druge Krajišnike, izbjeglice. I taj staž mu je ovdje priznat, jer ih je gazda sve prijavio. “Kad smo se vratili, jedino je djed imao mirovinu. No, imali smo sreću da smo došli u dobro vrijeme, jer su međunarodne humanitarne organizacije bile aktivne i nudile različite programe pomoći manjinskim povratnicima.” Počeli su s kokama koje su dobili od CRS-a, pa su dobili kravu od druge organizacije. Tako smo, korak po korak, podizali naše gospodarstvo dok naglo nije pala cijena mlijeka. Htjela je podignuti malu siranu, ali lokalne vlasti nisu imale razumijevanja. Savjetovala se sa stručnjacima, ali bojala se ući u kredite. Jedan rođak im je dao stari Renault 4, što im je puno pomoglo, prvo za prijevoz sina u školu. Napokon je uz pomoć kćeri, koja studira ekonomiju, napisala projekt za Ministarstvo poljoprivrede i dobila 186.000 kn nepovratnih sredstava za tehničku opremu poljoprivredne proizvodnje, s time da su sami trebali uložiti 25% svojih sredstava. (To nije, dakle, nikakav poseban program za povratnike, nego program poticaja poljoprivredne proizvodnje!). Drugi bespovratni zajam dobili su od Ministarstva turizma za obnovu stare kuće, odnosno zaštitu tradicionalne arhitekture, a zatim i poticajna sredstva za uzgoj ovaca. Počeli su uzgajati zaštićenu pasminu ovaca - dalmatinsku pramenku - za koju se dobivaju znatno veći poticaji, ali su i stroge kontrole namjenskoga korištenja sredstava.

Priznaje da su koristili velika državna poticajna sredstva, ali ne preko nikakvih političkih ili drugih veza, nego tako što su svaki projekt do kraja savjesno odradili. Štoviše, postali su “svojevrsni manekeni” za pokazivanje OPG-a koji uspješno i produktivno koristi sredstva državnih poticaja, za koja se i svatko drugi može natjecati pod istim uvjetima. Žale se, međutim, na velike štete od divljih svinja i vukova. Imaju oko 12 ha svoje zemlje, uključujući pašnjake, i u zakupu 3-4 ha. Uzeli bi još zemlje i proširili proizvodnju, ali ljudi nemaju vlasničke papire, a to znači da ta zemlja ne može biti uključena u programe poticaja.

“Zatvorili smo cijeli ciklus poljoprivredne proizvodnje – od ekološke obrade tla i ekološkoga uzgoja bilja, do obrade mlijeka i proizvodnje sira, i to uz upotrebu visoke tehnologije.” S ponosom nam pokazuju uredne štale, automatske muzilice i siranu. Sve je besprijekorno čisto i uredno, i sve to bez tekuće vode iz vodovoda, nego s vodom iz gusterne, što je doista postalo ograničavajući čimbenik proširenja proizvodnje. Za sve svoje proizvode (vjerojatno jedini u Šibensko-kninskoj županiji) imaju europske certifikate kontrolirane kvalitete – za eko proizvodnju, za kravlji sir, lucernu, sijeno, mrkvu, krumpir. Pokazuje certifikate. Još je pet proizvođača u ovom kraju dobilo bespovratne kredite da pripreme projekte, i dolazili su po savjete kod gđe Vere. Stalno su pod nadzorom, i ne žale se zbog

toga. Drže to opravdanim. Do sada ih je u tom razvitku pratilo Ministarstvo, a sada bi trebala Županija s pola poticaja, a to izgovaraju s malom dozom nevjerice. Za iduću godinu računaju na programe pristupnih fondova. “Direktno iz Bruxellesa ćemo tražiti i dobivati poticaje, i mi smo za to su spremni. Želimo dovršiti ciklus eko proizvodnje i ponude.” Naime, na kraju dolazi izgradnja smještajnih kapaciteta na eko gospodarstvu..

Sugovornica vjeruje da će se još srpskih izbjeglica vratiti i to zbog ekonomske situacije, ako ništa drugo, u Srbiji i drugdje. Naime, neke od njih ovdje čekaju kuće i imanja, što često nemaju tamo, pa kad izgube posao, ovdje ipak od nečega mogu početi. Doduše, kasniji povratak bit će teži, jer su se međunarodne humanitarne organizacije sa svojim programima pomoći povukle ili se u potpunosti povlače, pa će sve ovisiti o uvjetima u Hrvatskoj. Ovdje mnogi srpske izbjeglice imaju “rezervne položaje”. Nije rijedak slučaj da starci, koji imaju male mirovine, i još su u stanju baviti se malo poljoprivredom, uspijevaju pomagati i svoju djecu i unuke u Srbiji i drugdje gdje žive. I prije su mladi odovuda išli u Zagreb, pa i u Beograd na studije (jer je bilo jeftinije).

.....

* Srpski povratnik, načelnik jednoga općinskoga središta na Banovini, gospodin Borislav (oko 50), inženjer šumarstva, izbjegao u jedno mjesto u Vojvodini s obitelji. Vratio se 1999., ali je njegova kuća bila zauzeta pa je živio kod prijatelja, koji je i sam bio podstanar. “To je bilo najgore razdoblje u mom životu, obilazio sam svoju kuću, a nisam u nju smio ući.” Mada je dobio posao u lokalnoj firmi drvne industrije, ipak se odlučio na novu migraciju – u Kanadu gdje je živio do 2003. kada se po drugi put vratio. (← etapni, dvostruki povratak, a ne jednosmjerno kretanje: odlazak-povratak!). Tamo je vidio multikulturalizam na djelu, ljude vrlo različitoga etničkoga i vjerskoga podrijetla koji žive i rade na istom prostoru, “i svi su Kanađani”. To iskustvo uvjerilo ga je da je i kod kuće to ponovno moguće i da vrijedi pokušati. Nakon povratka iz Kanade politički se angažirao i na svojoj nezavisnoj listi izabran je u gradsko vijeće. Potom se priključio etničkoj srpskoj stranci, SDSS-u, koja pod njegovim vodstvom ima većinu u gradskom vijeću. No shvatio je da su, uz srpske povratnike, i hrvatski doseljenici ranjiva grupa, i da bi isključivanje njihovih predstavnika iz vlasti vodilo daljnjim sukobima i nesporazumima, i zato se zauzeo za koaliciju s lokalnim HDZ-om, kao njihovim političkim predstavnikom. Jednostranačka, jednonacionalna vlast ne bi bila dobra, po njegovom sudu, bez obzira na izbornu većinu, s obzirom na osjetljive i složene odnose, jer bi to samo otežalo međusobnu komunikaciju i sporazumijevanje.

Sugovornik je dobro primijetio, Srbi u ovom kraju (zapravo u cijeloj Banovini i Kordunu)

nisu prije rata bili religiozni niti vezani uz crkvu (pravoslavnu), nego uz komunistički poredak i vladajuću partiju. Stoga su se nakon 1991. našli u svojevrsnom političkom vakuumu, dezorijentaciji. Srpski povratnici prvo se politički organizirali u SDP, koji je zato dobio čak 8 vijećnika (a SDSS 3), ali kako se SDP više nije bio spreman odlučnije zalagati za njihova prava i interese, sve se više opredjeljuju za svoju etničku stranku – SDSS. U sadašnjem sazivu općinskoga vijeća SDSS ima 7, SDP 3 vijećnika, HDZ 2, i jedan je vijećnik nezavisan. Sada SDSS u ovom gradu okuplja ponajprije radno aktivnu generaciju ljudi između 35 i 45 godina starosti. “Prije smo u Općinskom vijeću imali dvostruko suprotstavljene pozicije: SDP nasuprot HDZ-a i SDSS protiv HSP-a. To smo premostili koalicijom SDSS-a i HDZ-a.” Kao načelnik grada nastoji da se odluke Općinskoga vijeća donose jednoglasno, uključujući i HSP-ovog vijećnika. S potonjim je javno pio pivo u gostionici, “da se ljudi malo opuste i da vide da možemo razgovarati jedni s drugima, bez obzira ne sve razlike i prošlost”. Gospodin Borislav dobar je primjer integritanoga, politički aktivnog i samosvjesnoga povratnika

.....

* Razgovaramo s glavom šesteročlane višegeneracijske porodice u selu na obroncima Papuka. Radi se o tipičnom seoskom domaćinstvu. U njemu žive tri generacije, naš sugovornik, nazovimo ga Savo, njegova supruga, njihov 34-godišnji sin sa suprugom i dvoje djece. Svi žive u istoj kući i svi se bave poljoprivredom. Imaju stado od 60 ovaca, nešto krava i obrađuju svoju zemlju. Zadovoljni su prihodima. Godišnje prodaju i do 80 janjaca, a prodaju i mlijeko i vunu. Uspjeli su nabaviti laktofirz, i time osigurati kvalitetu mlijeka. Imaju i ostale poljoprivredne strojeve. Čak su uspjeli nešto i uštedjeti.

Sin je razmišljao da kupi imanje i kuću u susjedstvu i da se osamostali, ali su zaključili da je bolje da svi ostanu skupa i da novce dalje ulažu. Planiraju povećati stado i dalje ulagati u poljoprivredu. Sin nikada nije ni pokušavao tražiti posao, dok je snaha bila našla posao, ali se pokazalo da se to ne isplati, da je korisnije da ostane kod kuće i pomogne u domaćinstvu. Svi imaju mirovinsko i zdravstveno osiguranje kao članovi OPG-a. Savo i njegova obitelj spadaju u rane povratnike. On se u svoju kuću vratio još 1996. godine, organizirao čišćenje imanja i doveo krave koje je imao za vrijeme izbjeglištva nekoliko sela dalje. Obitelj je boravila u Srbiji od 1991. godine, ali je on cijelo vrijeme ostao u blizini kuće, na krajinskom teritoriju. Čak je za vrijeme rata skrivečki posjećivao svoje imanje, na njemu brao šljive itd. Stariji sin je policajac te je sudjelovao u Domovinskom ratu na hrvatskoj strani. On ne živi s njima. Mlađi sin je, pak, jedno vrijeme bio mobiliziran u krajinskoj vojsci.

iv) Obiteljske strategije povratka

a) Samci

b) Povratničke obitelji

b1) Staračke obitelji

b2) Radno aktivne obitelji

b3) Višegeneracijske porodice

c) Bilocirane i multilocirane porodice – transnacionalizam

a) Samci

.....

** U selu na Banovini upoznali smo gospodina Milorada (52). Prije rata je radio u drvnoj industriji, s osnovnom školom. Nakon povratka (u svibnju 2000.) bavi se ovčarstvom. Brat je ostao živjeti u Srbiji. Kuća obnovljena uz pomoć IRC-a, ali je do te prve zime prozore pokrivao najlonom. Žali se da više nema otkupa stoke, kako je to radio poljoprivredni kombinat Gavrilović (a sada mu se više isplati uvoziti smrznuto meso). Glavni mu je problem kako prodati ovce i janjad, da bi mogao pokriti režije i osnovne životne potrebe, za koje je potreban novac.*

.....

** Povratnik u srednjim pedesetim, nazovimo ga Mirko, vratio se samo par mjeseci prije nego smo ga posjetili. Ostatak obitelji i dalje živi u Tesliću, gdje su svi zajedno proveli većinu izbjegličkih dana, najprije kod ženine rodbine, a kasnije u podstanarskom stanu. S ekonomskom krizom Mirko je ostao bez posla. Kako nije mogao lako naći novi posao odlučio je pokušati s povratkom (← primjer kako promjene u životnim okolnostima i ciklusima mogu navesti izbjeglice na povratak), kao prethodnica ostatku porodice (← primjer procesnog karaktera povratka i obiteljskih strategija povratka). Supruga, koja nema hrvatske dokumente jer je rođena u BiH i nikada nije bila prijavljena u Hrvatskoj,*

te dvoje djece, i dalje žive u Tesliću i čekaju da vide hoće li on uspjeti osigurati uvjete za normalan život u Hrvatskoj. Zahtjev za obnovu kuće predao je još 2000. godine, a obnova je dovršena tek 2010. godine, neposredno prije njegova povratka. Obnova se otegnula zbog nesređenih imovinsko-pravnih odnosa (→ primjer kako nesređeni imovinsko-pravni odnosi koji su donedavno bili opći društveni problem može utjecati na povratak). Kuća je samo grubo uređena te još uvijek nema osnovnih uvjeta za život: struje, parketa ili podova, namještaj itd. Peć je dobio zahvaljujući pomoći SDF-a tek dan prije našeg dolaska, a do tada se koristio peći koju je posudio od susjeda. Malo imanje je potpuno zapušteno, te tek treba očistiti dvorište i okućnicu od korova, zašto nema odgovarajućeg alata. Kako je sve bilo zaraslo, u korovu svaki dan u dvorištu vidi po jednu zmiju. U trenutku provođenja intervjua Mirko nije imao ideju od čega će živjeti. Nema stoke, zemlja je zapuštena, kako se vratio usred ljeta nije posadio povrće. Jedini izvor sredstava za život je socijalna pomoć od samo 550 kuna. Selo je udaljeno i izolirano od općinskog središta, a u njemu živi samo 50-ak starijih stanovnika, od prijeratnih 500-600. Mirkov primjer pokazuje da je povratak često hrabar čin, pustolovina s neizvjesnim ishodom.

b) Povratničke obitelji

b1) Staračke obitelji

.....

* Veće selo na Banovini. Sugovornica gospođa Kata (72), vitalna, energična i otvorena žena. Prije rata je radila u jednoj seoskoj osnovnoj školi, a kasnije u Jasenovcu u Spomen domu. Živi na djelomičnom obnovljenom imanju sa suprugom, koji je doživio moždani udar, i nije više sposoban za teški fizički rad. Samo gospođa ima mirovinu. Zapravo su dijelom obnovili kuću njezine majke, koja nije razrušena, jer je majka ostala u njoj i nakon Oluje. Dobili su državnu pomoć za obnovu te kuće u zamjenu za stanarsko pravo stana koji je imala u Jasenovcu. Imaju dosta zemlje, ali su u stanju obrađivati tek manji dio, a uzgajaju i svinje. Njezina kuća je zapaljena, kao i najbolja gospodarska zgrada, “s dva prekrasna pastuha u štali”. Sjedimo na dvorištu, na drvenoj klupi, i gledamo ostatke nekadašnjega očito velikog i dobro uređenoga gospodarstva, s gospodarskim zgradama i kućom.

Uoči Oluje sa suprugom je otputovala u Beograd, na Vojnu medicinsku akademiju, gdje je suprug naručen na preglede. Kad su krenuli kući, nisu više mogli do svoga sela i vratili su se

u Srbiju. (← posredne izbjeglice) “Na granici su nas pokušali usmjeriti na Kosovo, ali smo se snašli i uspjeli doći do Beograda”. Tamo su se htjeli prijaviti u Komesarijat za izbjeglice, no na ulazu su stajali vojnici i upućivali ljude na željezničku stanicu, “u organizirane vozove za Kosovo”. Primio ih je njezin polubrat (očev sin iz drugoga braka) u Indiji. Sin je studirao veterinu u Zagrebu (II. godina), ali je na poziv djevojke otišao u Beograd. Tamo se upisao na Vojnu akademiju, da bi, kako je rekao, “branio otadžbinu”. Zvala ga je da napusti Akademiju, ali je on to odbio. “Srećom, dok je on završio Akademiju, rat je završio”. Dobio je posao u vojsci, ali ne i stan pa je podstanar s dvoje djece. Dolaze u posjete.

Gospođa Kata sa sjetom govori o vremenu prije rata kada je njihovo selo bilo bogato i napredno, uvelike zahvaljujući kooperaciji s mesnom industrijom Gavrilović u Petrinji. “Jedan je gazda u selu imao 100 konja i 500 svinja”. Naš je kraj prirodno bogat; ima plodnu zemlju, ispašu za stoku i šume sa žirom za svinje”. Zadruga je obnovljena, “ali je vode krivi ljudi”, i nije uspješna. Za svoju dušu nabavila je jednu kobilu, jer je uvijek voljela konje. Ona i suprug s ponosom iznose iz kuće i pokazuju nam medalju “za treće grlo”, na nekom regionalnom natjecanju.

U selo se vratilo dosta seljana, uglavnom starijih, a dio ih nije ni napuštao selo. Povratak je započeo još 1996. Do 2000. gotovo se u svako domaćinstvo netko vratio. Dosta ih je u međuvremenu umrlo. “Ono malo mladih koji su se pokušali vratiti, otišlo je dalje u razne zemlje (Kanadu, Švicarsku)”, a slijedili su ih i neki stariji. Mladi pomažu svojim starcima, ali uglavnom se ovi sami moraju snalaziti kako da prežive (← reverzibilnost povratka – transnacionalizam). Sada u selu ima 30-ak relativno mladih obitelji, a ostalo je i sedam porodica hrvatskih doseljenika iz područja Lonje u Hrvatskoj. “Odnosi među nama su se popravili, ali oni ne žele raditi, iako su dobili najbolju zemlju. Žive od socijalne pomoći, ne drže ni kokoši. Mi smo njih prihvatili, ali se oni nisu prilagodili našem načinu života i rada.” “Ne smiju raditi jer primaju socijalnu pomoć, a primaju pomoć jer ne rade” – nadovezuje se suprug. “Poljoprivredni poticaji dijele se više po stranačkim i drugim kriterijima, nego po stvarnoj proizvodnji, a kontrola je nikakva”. Ističe: “Imamo organizaciju SDP-a i dva živa antifašistička borca”. (← vezanost za antifaziizam)

b2) Radno aktivne obitelji

U jednom selu, nazovimo ga Klanac, na brdu u Banovini, razgovaramo s dvogeneracijskom obitelji srpskih povratnika, koji ovdje ilustriraju ponajprije tip radno-aktivnih obitelji. Zanimljivo je da je otac ostao živjeti zbog nekoga

razloga u Bosni (← bilocirana obitelj), mada nije razveden od supruge (53), koja se vratila sa svoja dva odrasla sina (30 i 27). Žive od poljoprivrede, radeći na zemlji koja glasi na odsutnoga oca, jer inače ne bi mogli dobivati socijalnu pomoć (550 KN po članu), a obrađuju i zemlju rođaka. Dečki ponekad “idu u nadnicu”, kada netko traži pomoćnu radnu snagu, i tako priskrbljuju nešto dodatnoga novca za kućni budžet. Njih troje se vratilo 2001. kada su obnovili devastiranu kuću i štalu preko norveške pomoći. Orađuju i zemlju rođaka.

Put je bio jako uništen zbog odvoza drva iz šume, ali je nasipan “zbog posjeta delegacije UNHCR-a, UNDP-a i OSCE-a, te 10 veleposlanika iz EU-a”. Selo je dobilo struju i javnu rasvjetu 2003., a vodovod se obnavlja. “Kad smo mi došli, vratilo se 33 ljudi, a od onda je desetak umrlo, tako da je sada 20-ak. Ima jedna mlada obitelj s jednim djetetom, koje ide u 1. razred osnovne škole; ostalo su stariji ljudi i uglavnom samci. Njihova djeca žive u Srbiji, Bosni i Hercegovini i zapadnim zemljama”. Tako jedna sestra njezinoga nećaka živi u Australiji i pomaže svoje ovdje. Bila je i u posjetu, dolaze povremeno. (← transnacionalizam)

Dečki su zainteresirani za gospodarsku perspektivu svoga sela i kraja, pa su vrlo kritični prema šumariji, “koja je (2003. - 2008.) dopustila nemilosrdnu sječū šume u okolini, zapravo devastaciju, jer tu sječū, kao ni odvoz drva, nitko nije kontrolirao”. Pri tome je napravljena šteta od teške mehanizacije na putu, pa i privatnoj imovini lokalnih Srba (ograde i sl.), bez ikakve oštete ili popravka. “Drvo su odvozili kamioni slovenske registracije. Ponašali su se kao da je ovo njihova kolonija. Napravili su i ilegalni deponij šumskoga otpada.

Hrvati im nisu dali prolaz na svoje putove i u šume u njihovoj blizini, a ovdje im nitko nije mogao ništa”.

b3) Višegeneracijske porodice

.....

** U mjestu na Banovini, gdje se vratio veliki dio izbjeglih Srba, u posjetu smo dvogeneracijskoj porodici sa školskom djecom. Sugovornik, gospodin Milenko (49), bivši radnik u Željezari Sisak, na Zavodu za zapošljavanje, bez mirovine. Pred sobom imamo vrlo agilnoga čovjeka, odlučnoga da svojim radom osigura život svoje porodice. Sugovornik je dobro upućen u lokalne prilike i društveno aktivan. Član je Mjesnoga odbora srpskoga kulturnoga društva Prosvjeta, i s ponosom ističe da “u našoj podružnici vjerojatno ima najviše mladih ljudi”. Uspjeli su pokrenuti obnovu Društvenoga doma. Povratnici iz ovoga*

mjesta aktivni su i u likovnoj koloniji koju organizira Prosvjeta. Sugovornik sa žarom govori o interesu svojih sumještana, osobito mladih, za ekonomski napredak, ali i kulturne, glazbene, folklorne aktivnosti, te za informatizaciju i poljoprivrednu edukaciju.

Živi sa suprugom, sinom i snahom i njihovo dvoje školske djece. Unučica, koja ide u 2. razred osnovne škole, upravo se vratila iz škole, a unuk je u 8. razredu. Prvih godina imao je problema, uglavnom u vidu provokacija djece naseljenika. No, “nastavnici su u redu”. Zadnjih godina i odnosi među učenicima uglavnom su dobri. Vratili su se 2000. u 3. mjesecu on i supruga, a snaha i unuk u 7. mjesecu. U međuvremenu su adaptirali kuću, koja je bila do tada useljena, a nakon iseljenja devastirana – sve je uništeno ili odneseno: namještaj, instalacije, “što je bio čest slučaj”. Sugovornikovi roditelji također su se vratili u selo, ali su umrli 2007. i 2009. Imaju i sina i snahu koji žive u Rumi, “jer je njezina majka bolesna”. (← transnacionalizam).

Što svoje, a što zakupljene zemlje imaju oko šest hektara, “ali to nije dovoljno da bi proizvodnja bila isplativa. Zbog konfiguracije terena mora se svaštari, a to nije produktivno”. Ne primaju nikakvu pomoć, ali ima socijalno osiguranje preko burze rada. Registrirali su obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo (OPG), čime su stekli pravo na državne poticaje. U selu je poslije Oluje ostala sugovornikova majka i nekoliko drugih starijih ljudi, a dvije starije žene su otišle u Zagreb i Sisak poslije Oluje.

U mjesto se, po sugovornikovoj procjeni, vratilo oko 85 srpskih mještana, što je rijedak slučaj na cijelom području Banovine. Pa i neki koji se nisu vratili dolaze povremeno u posjet roditeljima ili rodbini. Jedan povratnik je povratio u selu svoju kuću, ali radi i živi u Italiji, gdje vozi kamion (!), a tamo mu žive i rade dvije kćeri. Tu su otac i majka. (← bilocirana porodica, transnacionalizam). Nekoliko momaka iz sela rade u zaštitarskim tvrtkama u Zagrebu, a drugi na građevinskim poslovima (← njih anketari ne bi našli, ako se vode na roditeljskim adresama!). Također, nekoliko žena je zaposleno u tekstilnoj tvornici u blizini.

c) Bilocirane i multilocirane porocice – transnacionalizam

Za sve povratnike (kao i nepovratnike) važne su socijalne mreže, kako u vrijeme izbjeglištva, tako i u pripremi za povratak, i naravno, nakon povratka. S pravom se očekuje da će povratnici, osim u izuzetnim slučajevima izolacije, postupno obnavljati i izgrađivati svoje socijalne veze, ponajprije rodbinske i lokalne, a potom i šire i međuetničke mreže. Treba imati na umu, prvo, da je znatan dio

etničkih Srba ostao živjeti u dijelovima Hrvatske pod hrvatskom kontrolom i prije i nakon Oluje. Barem dio njih bio je u stanju na razne načine pomoći svojoj rodbini i prijateljima pri povratku. I drugo, što je moglo biti još učinkovitije, a što je uvelike ispušteno iz vida u analizi pukih brojenja povratnika, to su mješovite međuetničke veze i mreže. Zaboravlja se, naime, da je u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, ali i u cijeloj prijašnjoj Jugoslaviji, postojala relativno visoka stopa međunacionalnih brakova, a dio građana identificirao se kao Jugoslaveni, bilo u nacionalnom smislu ili u smislu nacionalne neopredijeljenosti. K tome su postojale snažne rodbinske, susjedske i prijateljske međunacionalne veze.

Činjenica jest da su se mnoge takve veze, pa i brakovi, raskinuli zbog zaoštrenih međuetničkih odnosa i međuetničkoga rata. Štoviše, mogli bismo postaviti tvrdnju da je rat u Hrvatskoj i BiH bio usmjeren protiv domova nepoželjne nacionalne ili etničke grupe (grupa), što je primijećeno u literaturi, ali i protiv (a to je ionako povezano s uništenjem domova drugih) mješovitih brakova i međunacionalnih veza. To bi se sada već moglo početi istraživati, jer većina ljudi danas o tome može govoriti. No, unatoč svemu, a to su naši razgovori indicirali, mnoge međunacionalne mreže (pri čemu ovdje mislimo ponajprije na odnose između Srba i Hrvata), ili dijelovi tih mreža, porodičnih i drugih, opstale su, privremeno često pritajene (niskoga javnog profila), i stanoviti dio tih mreža aktiviran je i oko povratka izbjeglih Srba iz Hrvatske. Po našem sudu, time se, uz socio-demografski profil (ranih) povratnika (stariji, ruralni, neobrazovani), po našem sudu može objasniti, barem dijelom, činjenica da se uspio vratiti i opstati relativno veliki broj srpskih povratnika ranijih godina kada su sigurnosni, zakonski i političko-socijalni uvjeti bili znatno nepovoljniji nego kasnijih godina.

Bilocirane i multilocirane (transnacionalne) izbjegličko-povratničke porodice zorno demonstriraju našu tezu da je povratak uvelike stvar porodičnih, a ne individualnih strategija. Spojit ćemo tri priče o proširenim porodičnim vezama i mrežama.

.....

** U jednom naselju u okolici Benkovca možete sresti staricu (78), nazvat ćemo je Milka, srpsku povratnicu, koja živi sa svojim sinom, s tjelesnim poteškoćama, od mirovine pokojnoga supruge, malo poljoprivrede na okućnici, i pomoći kćerke iz Zagreba. Suprug Marko, srpski povratnik, umro je prije nekoliko godina. Sa suprugom je izbjegao u Srbiju, gdje su živjeli u obitelji svoje kćeri. Druga njihova kći ostala je živjeti sa svojim suprugom,*

također etničkim Srbinom, u Zagrebu. Nedavno je dobila spor s državnom firmom koja joj je protuzakonito dala otkaz, i vraćena je na posao, ali je muž zadržao posao cijelo vrijeme na sveučilištu. Gospodin Marko vratio se u Hrvatsku odmah nakon Oluje, a njegova supruga krajem iste godine. Zet Milan ga je preveo preko Mađarske i garantirao da će živjeti na njegov trošak. Njihova kuća nije bila srušena (u njoj su živjeli domaći Hrvati), ali je bila oštećena, a stvari opljačkane i nije bilo struje, mada je električni stup sa svjetlom stajao ispred kuće. Čekali su na struju preko godinu dana. Tek na privatnu intervenciju kod utjecajnih prijatelja i poznanika (Hrvata), zet im je uspio ishoditi priključenje struje, i tada (krajem 1996.) su se vratili u gospodarsku zgradu uz kuću, koju su prvo uspjeli obnoviti. Srećom, kćerka je uspjela (uz pomoć moćnih ljudi u hrvatskoj vojsci i ratnim vlastima) odmah nakon završetka vojnih operacija Oluja izvući i sačuvati dio stvari iz kuće i skloniti ih u svoj stan u Šibeniku, u kojemu je ostao živjeti Markov brat oženjen za Hrvaticu. (← mješoviti brakovi).

Ovog ljeta, Milkina unuka Marija organizirala je svečanost povodom svojih zaruka u bakinoj kući, na koju su došli Milkin nećak koji je, nakon izbjeglištva iz susjednoga mjesta, živio u Beogradu, pa se odselio u Australiju, gdje živi sa ženom i djecom, zatim nećakinja koja se udala u Beogradu prije rata. Stigla je i Milkina kćer koja je izbjegla u Srbiju (kod koje je Milka živjela), da bi se nakon 5-6 godina nakon izbjeglištva odselila s mužem i dvoje djece u Švicarsku, a koja s obitelji dolazi svako ljeto kod tetke Milke i prijatelja Hrvata u Vodicama na odmor (← transnacionalizam).

.....

* Milanov ujak Stanko iz susjednoga mjesta u okolici Benkovca bio je učitelj u mjestu i živio u školskom stanu. Vratio se sa suprugom nakon 6-7 godina izbjeglištva. Izgubio je stanarsko pravo, ali je obnovio staru obiteljsku kuću u istom mjestu. U Zadru im je ostala sačuvana kuća (jedna od rijetkih sačuvanih srpskih kuća), zahvaljujući njegovoj sestri i njezinim prijateljima Hrvatima. Sada žive zimi uglavnom u Zadru, a ostatak godine u svom rodnom mjestu. Oboje imaju mirovine. Tu se okuplja rodbina i prijatelji Srbi i Hrvati. Sin mu je ostao živjeti u Zagrebu, a oženjen je za Hrvaticu. Kćerka mu živi u Dubrovniku.

.....

* Milanov brat, Jakov, iz sela u okolici Benkovca, gdje je bio učitelj i osnivač knjižnice u selu, izbjegao je sa ženom u Vojvodinu. Srbijanske su ga vlasti htjele poslati na Kosovo, ali je pobjegao iz vlaka. Vratio se u svoje selo 2003. kad mu je obnovljena novija kuća, dok je stara obiteljska kamena kuća ostala razrušena. Struja mu je priključena tek 2007. Živi od invalidske mirovine. Jedan sin, otišao je prije Oluje (kao ekonomski migrant) kod svoje tete

u Srbiju, a poslije se odselio u Italiju, gdje i sada živi. Jedna kćerka također je otišla prije Oluje kod tetki u Srbiju, tamo se udala i ostala živjeti. Kćerka iz prvoga braka (također nije izbjeglica) živi u Švicarskoj, udana za Talijana, dolazi ljetom s djecom. U selo se vratilo samo nekoliko starijih ljudi. Sin dolazi povremeno sa ženom i djecom, i uređuje tatinu kuću.

Temeljni je smisao naših tipologija ukazivanje na velike razlike među povratnicima i povratničkim domaćinstvima s obzirom na njihova socio-demografska obilježja, socijalni kapital, socijalne mreže, izbjeglička i povratnička iskustva, ekonomski položaj, odnos prema 'domu', te na perspektivu održivoga povratka. Kako se gotovo svaka priča naših sugovornika odnosi, više ili manje, ne samo na članove njihovoga sadašnjega domaćinstva, nego i na druge, dislocirane, bliže ili daljnje, članove porodice, pa i prijatelje i druge socijalne veze, tipologije 'otkrivaju' manjinski povratak kao dinamičan, otvoren, socijalno umrežen i reverzibilan proces.

VIII.

SAŽETAK

UVOD

Ovdje sažimamo osnovne nalaze i zaključke iz istraživanja o povratku manjinskih srpskih izbjeglica u Hrvatsku, kojeg smo krajem 2010. proveli za UNHCR-ov ured u Zagrebu. Radi se o nastavku istovrsnoga istraživanja iz jeseni 2006., o kojemu je javnost izviještena u vidu knjige, na hrvatskom i engleskom jeziku. Novo istraživanje, u jednu ruku, polazi od istih osnovnih zadataka, kao i prethodno, da bismo mogli usporediti glavne nalaze i ustanoviti trendove. Ukratko, istražili smo koliko je srpskih povratnika, koji su nakon svoje službene povratničke registracije, ostalo trajno živjeti u Hrvatskoj. Drugo, analizirali smo socio-demografsku strukturu povratnika, i treće sistematizirali složene čimbenike održivosti manjinskoga povratka.¹ U tu svrhu, ponovno smo proveli anketno ispitivanje na reprezentativnom uzorku srpskih povratnika. Iz baze registriranih povratnika (130,220), metodom slučajnog odabira formirali smo uzorak od 1400 osoba starijih od 15 godina.

¹ Pojam manjinskih povratnika, kako je dobro primijetila Joanna Harvey (2006:108) u izvještajima o izbjegličkim kretanjima u ovoj Regiji, ne koristi se u uobičajenom smislu nacionalne manjine, nego se odnosi na grupe koje se vraćaju (ili ostaju) na području pod efektivnom kontrolom druge etničke grupe (pa makar, dakle, povratničke grupe lokalno činile većinu stanovništva).

U drugu ruku, novi je projekt i proširen i produbljen u odnosu na njegovu prvu fazu, i to u nekoliko aspekata:

a) Prvo, u novo anketno ispitivanje uključili smo i (pod)uzorak povratnika, bivših nositelja stanarskoga prava, koji su u sklopu Vladinoga programa stambenoga zbrinjavanja dobili zamjenske stanove. U toj drugoj bazi evidentirano je na početku istraživanja 34,599 osoba (uključujući članove obitelji). Taj (pod)uzorak (od 400 ispitanika) se, međutim odnosi samo na 6,323 pojedinca koji su dobili zamjenske stanove, i trebali se u njih useliti.

b) Drugo, sami istraživači proveli su kvalitativno istraživanje u vidu produbljenih razgovora sa preko 80 srpskih povratnika, raznovrsnoga socio-demografskoga profila.

c) Treće, naše empirijsko istraživanje, kako kvantitativno tako i kvalitativno, nastojali smo dovesti u konceptualnu vezu s relevantnim tekućim teorijskim raspravama o povratku izbjeglica i drugim istraživanjima povratnih tokova, ponajprije u post-konfliktne države na prostoru bivše Jugoslavije: Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Kosovo. Recentni teorijski uvidi i naši vlastiti rezultati istraživanja i saznanja, zasnovani osobito na razgovorima, naveli su nas na rekonceptualizaciju pojma manjinskoga povratka. U tom duhu naša je interpretacija nalaza, kako novoga tako i prijašnjega istraživanja, nešto drugačija, zbog čega očekujemo povećanu pozornost zainteresiranih institucija i stručne javnosti.

REKONCEPTUALIZACIJA POVRATKA MANJINSKIH IZBJEGLICA

Na povratak se tradicionalno gledalo kao na jednokratani i konačan čin. U tom smislu, on podrazumijeva sretan završetak izbjegličkog egzodusa, i kao trajno rješenje oslobađa odgovorne međunarodne organizacije daljnje brige za bivše izbjeglice. Dok se izbjeglištvo povezuje s negativnim konotacijama žrtve, patnje, 'iskorjenjivanja', gubitka 'doma', ukratko socijalne patologije, povratak se shvaća kao suprotnost svemu tome. Pravo raseljenih osoba na povratak u svoje 'domove porijekla', shvaćenih kao fizičke strukture (kuće), dobilo je veliku podršku međunarodne zajednice (Smith, 2006). Nesumnjivo je da, ovisno o razlozima izbjeglištva, nekada veći a nekada manji, dio pojedinog izbjegličkog

korpusa doista čezne za domom i domovinom. Štoviše, kako potvrđuju naši empirijski nalazi, takve su se izbjeglice spremne vratiti i pod uvjetima daleko od optimalnih. Godišnje statistike povratka, jasno pokazuju da se relativno više srpskih izbjeglica vraćalo u Hrvatsku u ranijim godinama, kada su sigurnosni, politički, pravni i društveni uvjeti bili nepovoljniji, nego u novije vrijeme. No, to su ponajprije stariji, manje obrazovani, ljudi sa sela, ili u mirovini. Pokazalo se da je međunarodna zajednica olako pretpostavila da će se većina izbjeglica i unutarne raseljenih osoba htjeti vratiti u svoje prijeratne domove (u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Kosovu).

Tradicionalno poimanje povratka, kao i doma, u novije je vrijeme izloženo oštrim kritikama teoretičara i istraživača migracija i izbjeglištva. Oni dokazuju da povratna migracija često nije jednosmjerno kretanje i konačan čin, nego reverzibilan proces. Prema novim shvaćanjima 'dom' nije tek fizičko mjesto, nego zbir društvenih odnosa i kulturalnih značenja (Bradley, 2008). Iskustva operacija povratka, na žalost, govore da su povratak i reintegracija daleko od 'prirodnog' i neospornoga kontinuiteta, osobito u post-konfliktnim situacijama (Eastmond, 2006). Studije povratka ukazuju da na djelu nije 'prirodna' reintegracija povratnika, nego da povratnici svoje 'domove' često nađu uvelike preobraženim, fizički i društveno, te trebaju pregovarati oko svoga ponovnoga useljenja u vrlo različitom kontekstu moći i nejednakosti. Praćenja povratnika ubrzo su 'otkrila' zabrinjavajuće tendencije. Prvo, da mnogi manjinski povratnici, prije ili kasnije odlaze u nove migracije. Drugo, da obrazovane i kvalificirane, mlađe i radno aktivne izbjeglice, ukratko ljudi sa većim socijalnim kapitalom, a onda i većim društveno-ekonomskim zahtjevima kao pretpostavkama održivoga povratka, znatno češće biraju opciju integracije u zemlji primitka ili trećoj zemlji, nego povratak u zemlju porijekla.

Čini se da je u kratko vrijeme, barem u znanstvenoj zajednici, prevladalo shvaćanje da je povratak složen, dugotrajan, pa i višesmjernan proces, pa se i briga odgovornih međunarodnih i drugih organizacija ne bi trebala svoditi na logistiku povratnicima u ponovnom prelasku granice domovine i useljenju u njihove kuće. Štoviše, radikalni kritičari doveli su u pitanje dosadašnju temeljnu (pret)postavku - da se povratnici "vraćaju doma". "Baš zato jer se ideal doma tiče isto toliko sjećanja na običaje, tradicije i vjerovanja, može biti nemoguće vratiti se doma" (Ballard, 2010). T. Ghanem (2003) uočio je paradoks: "Kako se može podrazumijevati da se izbjeglice vraćaju 'doma' kada su baš razlozi zbog

kojih su otišli ležali u tome što se više nisu osjećali ‘kod kuće?’

Noviji istraživači, osobito post-moderne provenijencije, kako radnih tako i političkih migracija, upozoravaju da se u eri globalizacije, migracijski tokovi, uključujući povratak izbjeglica, ne mogu (u potpunosti) sagledati izvan perspektive ‘transnacionalizma’ ili ‘transnacionalnih socijalnih prostora’. “Rastući broj studija pokazuju da povratak nije nužno jednokratni i konačan događaj i da povratnici mogu imati potrebu za osiguranjem opcija na različitim mjestima. Osobito za one koji su vraćaju u post-konfliktnim situacijama, održavanje veza s vanjskim svijetom može djelovati kao važan osiguravatelj” (Eastmond, 2006). Iz te perspektive, povratak se može bolje konceptualizirati kao jedan otvoreni, često dugoročni proces, koji može uključivati razdoblja dvostrukoga prebivališta i znatna kretanja između jednog i drugog prebivališta. Drugim riječima, ovaj pristup naglašava dinamičnost, nedovršenost, transteritorijalnost, odnosno transnacionalnost povratničkih socijalnih mreža. Slažemo se s onima koji smatraju da se održivost povratka može osnažiti omogućavanjem izbjeglicama slobode kretanja između zemlje primitka i zemlje porijekla (Ballard, 2010). Štoviše, postoji mišljenje da održavanje socijalnih mreža između zemlje izbjeglištva i zemlje porijekla je bolji poticaj za povratak, nego što je neki “ekonomski povratnički paket”.

Mnogi naši ispitanici iznijeli su brojne primjere transnacionalnih veza s članovima svojih uži i širi porodica, većinom sa djecom i unucima, ali i braćom, sestrama i drugom rodbinom, koji žive u zemlji izbjeglištva ili u nekoj zapadnoj zemlji. Slažemo s kritikom tradicionalnoga shvaćanja povratka i doma u odnosu na neke sekcije (mlade, urbane) izbjegličkih grupa. Dio tih mladih ljudi već je živio u gradovima u domovini, a dio bi u njima živio i bez da su iz nje izbjegli, i njihova su iskustva života, a onda i odnosa prema domu, moderna.

No, čini se da postmoderni teoretičari ne uzimaju u obzir da su trajni povratnici (u Hrvatsku) mahom porijeklom iz predmodernih zajednica i da se u njih vraćaju zadržavajući tradicionalan odnos prema kući (kao domu). To se može lakše razumjeti ako se ima u vidu da je kuća (kao dom) imala središnje mjesto u životima ljudi bivše Jugoslavije. U kuću se investiralo značajna ekonomska sredstva i dobar dio životnoga vijeka jedne generacije. On je imao i statusni simbol i kulturnu vrijednost. Otuda tolika privrženost kući, što vjerojatno nije slučaj u tolikoj mjeri u (post)modernim zapadnjačkim društvima. To su, na

žalost, dobro shvatili kreatori među-etničkih ratova na ovim prostorima, dajući mu smisao 'ratova za kuću' (Stefansson, 2006; Tuathail i C. Dalman, 2006).

Zahvaljujući svojim sentimentima, tradicionalni povratnici u stanju su na razrušenoj ili dijelom obnovljenoj kući, preko svojih sjećanja, rekonstruirati svoj dom, ne samo u fizičkom nego upravo u simboličkom smislu. Za njihovu djecu i unuke, pak, mogu biti važniji urbani životni uvjeti i šire socijalne perspektive, nego kuća ili stan, koji su naslijedili. Istodobno, ta djeca, pa i unuci, zadržali su ponešto od tradicionalnih vrijednosti u svom odnosu prema roditeljima, djedovima i bakama. Tako su ostaci njihovoga tradicionalizma zapravo jedan od poticaja za održavanje (transnacionalnih) porodičnih mreža. Ovdje, dakle imamo transnacionalne veze ili transnacionalni socijalni prostor, koji ne samo što povezuju članove porodice preko državnih granica, nego i njihove različite svjetonazore.

Međunarodna zajednica od povratka manjinskih izbjeglica u Hrvatsku (kao i u Bosnu i Hercegovinu) očekuje da će doprinijeti i procesu pomirbe među etničkim zajednicama, koje su bile u ratnom sukobu. Također se vjeruje (vjerovalo) da pomirba vodi integraciji manjinskih povratnika u novo većinsko društvo (Chimni, 2002). Naši razgovori s povratnicima potvrđuju suprotnu, Koskinu (2008) tezu, da je "konsolidacija socijalnih odnosa polako evoluirala jednom kad je otklonjena fizička prijetnja". Ljudi ponajprije žele obnoviti "normalan život", i kad se pripadnici dotada sukobljenih etničkih zajednica nađu u situaciji da imaju zajednički problem počinju (spontano) surađivati.

Na kraju teorijsko-konceptualnoga poglavlja naše Studije upozorili smo i na nesporazume oko novijih tumačenja i prakticiranja međunarodnoga izbjegličkoga prava. Kritičari prvo ističu da se tradicionalno pravo na povratak izbjeglica nije primjenjivao na zahtjeve većega broja ljudi raseljenih en masse (kao što su i srpske izbjeglice iz Hrvatske). K tome je pravo na povratak do nedavno bilo shvaćeno u smislu vraćanja izbjeglica u zemlje svoga porijekla, a ne nužno u njihov dom. Ključni dokument za novo shvaćanje prava na povratak izbjeglica je Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Person (Stambena i vlasnička restitucija za izbjeglice i raseljene osobe), popularno poznat kao Pinheiro Principles ili samo Principles (Načela). U tom su dokumentu razrađeni pravni i tehnički problemi vezani uz restituciju za osobe koje su samovoljno i nezakonito raseljene sa svoje imovine. Nakon njegova donošenja (2005.), Ujedinjeni narodi i drugi politički čimbenici na

području izbjeglištva, pravo na povratak vežu uz pravo na povrat imovine.

Istraživači i humanitarni djelatnici novije usmjerenje međunarodne izbjegličke politike na vlasničku restituciju, vide i kao sredstvo depolitizacije dobrovoljnoga povratka.

Međunarodna zajednica od početka je priznavala da će biti nužne i druge mjere za osiguranje održivoga povratka. No, to je, naravno teži i složeniji izazov. Bilo je svakako jednostavnije usmjeriti se na fizičku restituciju vlasništva, koja se lako može mjeriti, tim više što se radilo o novim i ‘slabim državama’ na koje međunarodna zajednica lako može vršiti pritisak. ‘Stvaran’ ili održiv povratak bio je mnogo teži za planiranje i postizanje, gotovo nemoguć za mjerenje, i bio bi, neizbježno, značajno niži u apsolutnim brojevima” (Philpott, 2005).

Naši nalazi i razgovori sa manjinskim povratnicima u Hrvatsku nesumnjivo govore u prilog važnosti prava na restituciju imovine i njegove učinkovite primjene, kao ključne pretpostavke njihovoga fizičkoga povratka. Za njih (kao i potencijalne povratnike) manje je važan formalan status restitucije vlasništva unutar međunarodnoga izbjegličkoga zakona. Bitno je da su dobili to pravo, i da se u domovini osigura vladavina prava, kao osiguranje učinkovitoga ostvarenja restitucije i stvarne jednakosti pred zakonom. Hrvatsku Vladu može se s pravom kritizirati prvo za otvorenu opstrukciju a potom strukturalno otežavanje povratka srpskih izbjeglica, ali zaslužuje i priznanje za postupno prihvaćanje (makar i pod međunarodnim pritiskom) vrlo liberalnih zakonskih i drugih mjera koje nadilaze standarde međunarodnoga izbjegličkoga prava.

Istodobno, naše je istraživanje potvrdilo dosadašnje relevantne spoznaje o manjinskom povratku. Restitucija (kao i zamjenski stanovi) nije, naime, dovoljna čak ni za stvaran fizički povratak velikoga dijela, uglavnom mlađih, urbanih, obrazovanijih srpskih izbjeglica iz Hrvatske. Pitanje održivosti ostaje otvoreno čak i za dio stalnih povratnika, ukoliko se ne stvore perspektive gospodarskoga razvitka i socijalne integracije.

KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE

Pristunost registriranih povratnika

Prema rezultatima našega novog anketnoga ispitivanja, svaki treći registrirani manjinski povratnik sada živi u Hrvatskoj, od čega oko 83 posto prebiva u naselju u kojem su se registrirali u trenutku povratka, a preostali negdje drugdje u Hrvatskoj. Nešto više (oko 39%) tih osoba, prema informacijama naših ispitanika, zapravo trajno prebiva izvan domovine, od čega veliki dio (70%) u Srbiji. Prema iskazima istih informanata 15 posto tih ljudi je u međuvremenu umrlo. Ostalo je još 13 posto osoba iz našega uzorka za koje nismo uspjeli dobiti informacije gdje žive. Upravo ova zadnja skupina otežava realnu procjenu relativnoga udjela registriranih povratnika koji stalno prebivaju u Hrvatskoj za razliku od 'formalnih' povratnika. Uz pretpostavku da su nepoznati proporcionalno raspoređeni po navedenim kategorijama, mogli bi zaključiti da na području RH, u trenutku provođenja istraživanja, relativno trajno prebiva

Tablica 1 – Prisutnost povratnika - usporedba rezultata istraživanja provedenog 2006. i 2010. godine te analiza podataka za 2010. godinu prema regijama

	Usporedba dva istraživanja		Rezultati za 2010. godinu prema regijama			
	2006	2010	Slavonija	Lika, Kordun i Banovina	Dalmacija	Ostali dijelovi
n	1450	1402	172	596	520	114
Živi u Hrvatskoj	38,3%	33,2%	39,3%	37,2%	28,0%	19,9%
a) Na prijavljenoj adresi	90,8%	82,8%	72,5%	85,8%	84,6%	70,9%
b) Drugdje u Hrvatskoj	9,2%	17,2%	27,5%	14,2%	15,4%	29,1%
Premинуo	11,2%	14,8%	11,3%	18,7%	10,5%	15,7%
Živi izvan Hrvatske	35,1%	38,7%	40,1%	32,9%	48,1%	29,8%
a) Srbija	82,3%	70,0%	48,6%	75,4%	74,2%	52,7%
b) Drugdje na području bivše Jugoslavije	7,3%	7,5%	12,2%	9,1%	2,5%	19,5%
c) Ostale zemlje	10,4%	22,5%	39,2%	15,5%	23,3%	27,9%
Nema pouzdane informacije	15,4%	13,3%	9,3%	11,2%	13,4%	34,7%

oko 38 posto registriranih povratnika, izvan zemlje nekih 45 posto, a da je približno 17 posto osoba iz uzorka umrlo. Trajnom ostanku skloniji su stariji ljudi (u mirovini), porijeklom iz manjih naselja (poljoprivreda), koji su se ranije vratili (do 2000.).

Usporedba s istovrsnim nalazima prošloga istraživanja, pokazuje stanoviti pad (od 5%) stalnih povratnika. To smanjenje je, s jedne strane, posljedica umiranja starijih ljudi (prije 11% a sada 15%), a s druge odlaska nekih povratnika u novu migraciju. Relativno visoki udio umrlih može se objasniti starosno nepovoljnom strukturom povratnika. U skladu s rečenim, nešto je manje narastao udio registriranih povratnika izvan Hrvatske (oko 3,5%), nego što je opao udio stalnih povratnika. Pri čemu je takvih osoba danas manje u Srbiji nego prije nekoliko godina (70% u odnosu na 82%), a nešto više izvan prostora bivše Jugoslavije, što ukazuje na novu migraciju u treće zemlje.

Važno je istaknuti, da smo na adresi svakog petog odsutnoga povratnika ili povratnice našli nekog drugoga člana porodice, koji trajno živi ovdje, što pokazuje da u tim slučajevima dom nije napušten, nego se radi o bilociranoj ili multilociranoj strategiji (transnacionalizam) porodice u izdržljivom rješavanju izbjegličkoga pitanja. Još više, čak u oko 29 posto kućanstava preminulih osoba, barem jedan drugi član obitelji stalno živi u tom povratničkom kućanstvu. Kada ta kućanstva pridodamo utvrđenom udjelu stalnih pojedinačnih povratnika iz uzorka, dolazimo do ispravljene procjene na razini kućanstava, prema kojoj u 45% njih, barem jedan član stalno živi u Republici Hrvatskoj.

Stanarsko pravo i povratak

Podaci o prisutnosti bivših nositelja stanarskog prava u vrijeme anketiranja čine se relativno ohrabrujući, ako se uspješnost povratka prvenstveno mjeri udjelom trajno naseljenih bivših nositelja stanarskoga prava (BNSP-a), kojima su dodijeljeni zamjenski stanovi. Prema nalazima anketara u tim stanovima stalno prebiva oko 70 posto osoba iz našega (pod)uzorka (od čega je 89 posto tih osoba nađeno na adresama tih stanova), što više nego dvostruko premašuje prisutne povratnike u njihovim obnovljenim kućama. Sukladno tome, za samo 17 posto je utvrđeno da stalno žive izvan Hrvatske. Na takav nalaz svakako utječe kratko trajanje programa stambenog zbrinjavanja za tu vrstu povratnika

i relativno mlađa populacija s tri puta manje umrlih (5%) nego među prvom grupom ispitanika. Kako se u slučaju zamjenskih stanova ne može očekivati ni tradicionalna vezanost uz 'dom', ovi nalazi ipak iznenađuju i traže dodatna objašnjenja.

Pomnija analiza ukazuje na neke specifičnosti programa stambenoga zbrinjavanja, koje barem dijelom objašnjavaju velike razlike u udjelima trajnih povratnika između prve i druge grupe. Prvo, regionalno porijeklo, a onda i izbjegličke i raseljeničke putanje, posljednjih bitno je različito od prvih. Naime, preko 60 posto stambeno zbrinutih povratnika otpada na područje Istočne Slavonije i Baranje, koje nije zahvaćeno Olujom, nego je godinama poslije toga bilo zaštićeno područje, i kasnije mirno reintegrirano u Republiku Hrvatsku. Dio korisnika programa stambenoga zbrinjavanja u toj regiji nisu bili izbjeglice nego raseljene osobe, a dio je otišao u izbjeglištvo nakon reintegracije. Prema iskazima naših ispitanika iz te regije, nekih 60 posto bivših nositelja stanarskoga prava cijelo vrijeme ratnih sukoba boravilo je u Hrvatskoj, bilo u mjestima pod kontrolom hrvatskih vlasti ili pobunjenih srpskih para-vlasti. Unutarnje raseljene osobe, i k tome *en masse*, nisu zaštićene međunarodnim izbjegličkim pravom, pa ih je teško u tom smislu označiti povratnicima, mada humanitarno i sociološki ti su ljudi izgubili jedno pravo (stanarsko) zbog svoga (nedobrovoljnoga) napuštanja stanova. Drugo, u vrijeme našega anketiranja zamjenski stanovi su još bili vrlo osjetljivo pitanje. Oni su dodijeljeni 'u funkciji' povratka, i nije se još znalo da će se moći otkupiti. Stoga je za korisnike bilo važno osigurati prisutnost u stanovima, a tek kada postanu vlasništvo sa slobodnim raspolaganjem, pokazat će se koliko tih ljudi stvarno želi, i što je važnije može trajno živjeti u njima.

Nadalje, bivši nositelji stanarskog prava koji su zbrinuti do trenutka provođenja ovog istraživanja zasigurno nisu prosječni bivši nositelji toga prava. Među njima je vjerojatno veći udio bezuvjetnih trajnih povratnika, kako smo u izvještaju za prošlo istraživanja nazvali one povratnike koji su najmotiviraniji za povratak te su spremni podnijeti i veće žrtve, samo kako bi ostvarili svoj naum da ostatak života provedu u svom prijeratnom prebivalištu. Bezuvjetni povratnici su vjerojatno bili spremni uložiti najviše truda kako bi se probili kroz sve administrativne barijere i ostvarili pravo na stambeno zbrinjavanje te su vjerojatno bili spremniji i na određene kompromise koje aktualni projekt stambenog zbrinjavanja podrazumijeva.

Socio-demografska obilježja povratnika i njihovih kućanstava

Naši novi nalazi, prema očekivanju, u osnovi potvrđuju glavna obilježja povratničke manjinske populacije kakva smo utvrdili u prethodnom istraživanju (2006.), a što su uočili i drugi istraživači procesa povratka, osobito u Bosni i Hercegovini. Prosječna dob svih ukućana u anketiranim povratničkim kućanstvima neznatno je snižena (s 51 na 49 godina). Ostaje činjenica da se radi o staroj populaciji čiji ukupni vitalitet ograničen. Naime, gotovo trećina (30%) povratnika starije je od 65, a blizu polovine (45%) od 55 godina. S druge strane, među njima je manje od trećine (31%) mladih ljudi do 34 godine.

Nešto se malo popravila prosječna brojnost i struktura povratničkih kućanstava (2,9 u odnosu na 2,6 članova). Povećanje broja članova kućanstva vidljivo je i iz promjena u njihovoj strukturi. U odnosu na prvo istraživanje, povećan je udio nukleranih i proširenih obitelji, a smanjio postotak kućanstava koja čine parovi bez djece. Udio samačkih kućanstava je ostao otprilike podjednak (20%). Podaci prikupljeni o bivšim članovima kućanstva koji se nisu vratili, potvrđuju negativnu dobnu selekcioniranost trajnih povratnika. Prosječna dob prvih je 41, a drugih 49 godina. Preko tri četvrtine (78%) članova porodica formalnih povratnika u dobi je između 25 i 54 godine, dok u isti dobni razred ulazi tek jedna trećina trajnih povratnika. Takva razlika u dobnoj strukturi odražava se i na povoljniju obrazovnu razinu odsutnih povratnika. Čak tri od četiri među njima ima srednju školsku spremu, a svaki deseti višu ili visoku.

Povratnička kućanstva znatno se po svojoj strukturi razlikuju od prijeratnih. U preko polovine kućanstava barem jedan član obitelji se nije vratio u domovinu. Prema izjavama 57 posto naših ispitanika u zemlju se vratio samo manji dio njihove šire rodbine, prijatelja i susjeda, a dodatnih 13 posto tvrdi da se nije vratio nitko iz ta tri kruga socijalnih mreža. Tek svaki peti povratnik ima sreću da se njegova socijalna mreža obnovila nakon povratka u približno sličnim razmjerima kao prije rata. Nerazvijena socijalna mreža često ima za posljednicu osjećaj usamljenosti među povratnicima. Gotovo svaki drugi povratnik priznaje da se ponekada osjeća usamljeno, dok oko 40 posto povratnika nema takav osjećaj.

Društveno-ekonomski uvjeti održivosti povratka

U čak 88 posto slučajeva trajni povratnici žive u stanu/kući koja je u njihovom vlasništvu, odnosno vlasništvu drugih članova porodice. Od preostalih 12 posto manji dio (oko 4,5%) otpada na bivše nositelje stanarskog prava, a veći dio na osobe koji nemaju trajno riješeno stambeno pitanje (nisu imali nekretnine u vlasništvu niti prije rata, još njihove nekretnine nisu obnovljene itd.). Više od tri četvrtine (78%) naših ispitanika relativno je zadovoljno sadašnjim uvjetima stanovanja, od čega jedna petina potpuno, a ostali veći dio je donekle zadovoljno. Dio povratničkih kućanstava nema riješenu stambenu infrastrukturu. Poneko kućanstvo nema priključak električne struje, a nekih 15 posto kućanstava nema tekuću pitku vodu, što je, međutim, gotovo dvostruko manje (28%) nego prije četiri godine. Gotovo isti postotak (14%) kućanstava nema toalet, a nešto više (19%) kupaonicu. Dalje, oko 40 posto povratničkih kućanstava nema javnu rasvjetu ispred svoje kuće, a jedna trećina asfaltiranu cestu. Na kvalitetu života povratnika utječe i slaba prometna povezanost, o kojoj govori podatak da 40 posto ispitanika nema redovitu javnu prometnu vezu (autobus ili vlak) s općinskim središtem, a svaki treći nema "lagan pristup" zdravstvenim uslugama. Takvo, relativno loše, stanje stambene infrastrukture ima nekoliko uzroka. Prvo, to su ratna razaranja na područjima zahvaćenim ratnim sukobima. Drugo, to je izraz opće zaostalosti krajeva Hrvatske u koje se vratila većina trajnih povratnika. I treće, to je posljedica otvorene ili prikrivene opstrukcije uglavnom lokalnih većinskih vlasti programima manjinskoga povratka.

Kvalifikacijska struktura povratnika i ekonomska kriza u zemlji, razlozi su niske razine njihove zaposlenosti. Legalno je u radno aktivnoj dobi zaposlen tek svaki peti (19%) povratnik, uključujući i sezonske poslove. Ukupan postotak zaposlenih nije se bitno promijenio u odnosu na 2006., ali se povećao relativni udio zaposlenih na neodređeno vrijeme, što je pozitivan pomak. Prema vlastitim izjavama 'na crno' radi približno 4 posto, te 7 posto na poljoprivrednim gospodarstvima. Kad se sve zbroji približno svaki treći (30%) manjinski povratnik u radno aktivnoj dobi je formalno ili neformalno zaposlen, dok je 42 posto nezaposleno. To je svakako veliki izazov održivosti povratka za posljednje, i ključan razlog ne-povratku potencijalnih povratnika.

Stopa službene nezaposlenosti u povratničkoj populaciji doseže do 68 posto, što je 3,6 puta više od nacionalnog prosjeka (oko 19% početkom 2011.), odnosno za oko 2,6 puta više od prosječne stope službene nezaposlenosti u četiri županije u kojima živi većina povratnika.

Mada svako dvadeseto kućanstvo nema redovite izvore prihoda, ipak znatno manje (8%) nije ostvarilo nikakav prihod (ne računajući socijalnu pomoć i pomoć rodbine) u mjesecu koji je prethodio anketiranju. Slijedeća petina kućanstava ostvarivala je prihode do 1000 KN mjesečno. Prihodi slijedeće trećine (31%) kretali su se između 1000 i 2000 KN, što uvelike odgovara visini mirovina povratnika, koje su glavni izvor prihoda većine. Preko 3000 KN primilo je nešto manje od petine povratničkih kućanstava. Kad se prihodi povratničkih kućanstava, ostvareni u mjesecu prije ispitivanja, podijele na sve članove domaćinstva, pokazuju se pravi razmjeri niskoga životnoga standarda, odnosno materijalne ugroženosti znatnoga dijela povratnika odnosno povratničkih kućanstava. Blizu polovine (45%) kućanstava imalo je po članu prihode manje od 500 KN, približno jedna četvrtina između 500 i 1000 KN, te isto toliki postotak između 1000 i 1500 KN. Samo oko 7 posto kućanstava je ostvarivalo prihode veće od 1500 kuna po članu.

Svaki drugi ispitanik ocjenjuje da su njegovi ili njezini životni uvjeti podjednaki susjednim Hrvatima. Oko 28 posto povratnika ima osjećaj da su njihovi životni uvjeti lošiji, ali, iznenađujuće, ima i onih (10%) koji smatraju da su im životni uvjeti bolji od susjeda Hrvata. I u ovom aspektu istraživanja uočavamo pozitivan pomak u odnosu na prethodno. Naime, tada je svaki treći ispitanik ocjenjivao da živi lošije od hrvatskih susjeda, a 39 posto da su životni uvjeti podjednaki. Relativno više ispitanika (trećina) smatra da se njihov standard života smanjio u posljednjih pet godina (odnosno od povratka, ako su ovdje manje od pet godina), nego što misli obrnuto (četvrtina) da žive bolje. Preostala trećina ne osjeća bitne promjene bilo na gore ili na bolje. Treba napomenuti da povratnici uz dominantne ekonomske čimbenike pogoršanja kvalitete života, relativno često (55%) navode i narušeno zdravlje. Ukratko, oko 45 posto svih ispitanika, te 60 posto onih koji ima osjećaj poboljšanja kvalitete života, doživjelo je u posljednjih pet godina unapređenje uvjeta stanovanja, bilo da se radi o obnovi kuće, stambenom zbrinjavanju ili poboljšanju infrastrukture.

Čini se, a to su potvrdili i naši razgovori s povratnicima, da fizička sigurnost

više nije ozbiljan problem (održivosti) povratka manjinskih izbjeglica. Oko 90 posto naših anketnih ispitanika osjeća se sigurno u mjestu u kojem živi. Nešto manje (80%) osjeća slobodu da mogu sudjelovati na svojim vjerskim proslavama; tri od četiri da mogu izraziti svoj nacionalni identitet; i napokon sedam od deset da mogu govoriti svojim jezikom. Određene elemente nesigurnosti i straha izražava mali dio ispitanika. Relativno najviše njih (svaki deseti) ne osjeća se sigurnim u iskazivanju svoga nacionalnoga identiteta i korištenju svoga jezika. Svaki dvadeseti ima osjećaj neprihvatanja od strane nacionalne većine, a tek tri posto još uvijek ima bojazni oko fizičke sigurnosti.

Osvrt na ispravnost odluke o povratku

Velika većina, osam od deset prisutnih povratnika, vjeruje da je odluka o povratku bila ispravna. Svaki peti sada dvoji oko ispravnosti te odluke, od kojih je manji dio (6%) siguran da su pogriješili što su se vratili za stalno. No, 60 posto tih koji nisu sigurni da je povratak bilo dobro rješenje za njih za sada nema namjeru ponovnoga seljenja iz mjesta gdje sada žive. Preostali razmišljaju o ponovnoj migraciji, pri čemu samo manji dio ima na umu povratak u zemlju gdje su boravili u izbjeglištvu, a veći o odlasku u treću zemlju ili o preseljenju u neko drugo mjesto u Hrvatskoj. Dok oko četiri posto ispitanika razmišlja o odlasku u novu migraciju izvan Hrvatske, oko tri posto razmatra mogućnost preseljenja unutar Hrvatske. Čak devet od deset povratnika nema namjeru u predvidivoj budućnosti mijenjati sadašnje prebivalište. Slični su bili rezultati na ovo pitanje i 2006., koji indiciraju, doduše relativno mali, potencijal reverzibilnosti povratka među trajnim povratnicima.

KVALITATIVNO ISTRAŽIVANJE MANJINSKOGA POVRAKKA

Osnovne rezultate kvalitativnoga istraživanja (razgovora s povratnicima) prikazujemo u vidu tipologija. Sve tipologije su jednodimenzionalne konstrukcije, što znači da počivaju na jednom ključnom kriteriju. Kako se, dakle, povratnici, s obzirom na svoja obilježja i iskustva povratka, mogu razvrstavati prema raznim kriterijima, to znači da svaki od njih istodobno može biti uvršten u različite tipologije.

Za naručitelja istraživanja ključna je Tipologija povratnika u svoje domove (s obzirom na prebivanje). Ona uključuje četiri tipa izbjeglica- povratnika.

i) Tipovi povratnika u svoje domove – s obzirom na prebivanje

a) Trajni (stvarni) povratnici

b) Formalni povratnici

c) Potencijalni povratnici

d) Neuspjeli povratnici – ponovni iseljenici

e) Ne-povratnici

Trajni ili stvarni povratnici su sve manjinske osobe koje su, nakon povratka, ostale (trajno) živjeti u Hrvatskoj. Mi trajnost povratka nismo vremenski odredili, kao neki drugi istraživači (najmanje godina dana nakon povratka). Veliki dio kako anketnih ispitanika, tako i sugovornika u razgovorima, u Hrvatskoj žive više godina, većina njih od (konačnog) povratka. Svi naši ispitanici, i ujedno informanti, spadaju, naravno, u ovu kategoriju, jer smo do njih mogli doći. No, kroz njihove priče saznali smo i o drugim manjinskim izbjeglicama, njihovim izbjegličkim i povratničkim putanjama, sadašnjem prebivanju i eventualnim planovima za povratak. No, ni višegodišnje prebivanje u Hrvatskoj nakon

povratka ne znači da je isključena ponovna migracija, zbog različitih razloga.

U našem novom istraživanju i tipologijama nastavili smo koristiti koncept formalnih povratnika, ali im sada pripisujemo složenije značenje. Ovdje naglašavamo, da baš zato što su postali formalni povratnici, i tako mahom ostvarili restituciju kuća i zemlje ili dobili zamjenske stanove, te su osobe stvarno ustanovile osnovne pretpostavke za opciju povratka u budućnosti (ako nisu vraćene nekretnine odmah prodale i 'presjekle' svaku daljnju vezu s domovinom). Neke od njih već sada planiraju stvaran povratak, kad se ispune neki uvjeti, kao što je recimo osiguranje mirovine za starije, a za druge nalaženje posla u Hrvatskoj. Dalje, mnogi od formalnih povratnika imaju nekoga iz svoje porodice koji spada u kategoriju trajnih povratnika, dobar dio su zapravo stariji članovi (očevi i majke, djedovi i bake) koji su se vratili u svoje kuće, da bi tako osigurali svojoj djeci i unucima povratak u budućnosti, ili barem nekretnine koje će im služiti kao kuće za odmor ili vrijednosti koje se uvijek mogu uložiti u životne projekte ovdje ili negdje drugdje. Već sada, veliki dio formalnih povratnika zapravo su konstitutivni elementi transnacionalnih porodičnih socijalnih veza, koji olakšavaju i čine fleksibilnijim živote kako onih koji su se trajno vratili u svoje domove, tako i onih koji su (za sada) birali integraciju u zemlji izbjeglištva ili trećoj zemlji. Ukratko, veći ili manji dio formalnih povratnika, po našim sadašnjim spoznajama, ne smije se otpisati kao nepovratnici, iz perspektive povratka kao otvorenoga procesa.

Odmah treba reći, da su formalni povratnici, zapravo potencijalni ili uvjetni povratnici. Uveli smo, ipak, i ovaj zaseban tip povratnika kad smo naišli na slučajeve povratka mlađih manjinskih izbjeglica koji su optirali za reintegraciju u zemlji primitka ili trećoj zemlji, i stoga se nisu ni registrirali kao formalni povratnici. Oni, kao i stvarni povratnici, mogu doživjeti neuspjeh u toj svojoj strategiji, osobito s obzirom na tešku ekonomsku situaciju u Srbiji, ali i u razvijenim zemljama. Povratak, barem nekih od njih, je moguć pa i izvjestan, čak i bez registracije kao povratnika, ako su osigurali hrvatsko državljanstvo, a imaju ovdje roditelje ili bake i djedove s obnovljenim kućama ili zamjenskim stanovima. Osnovni je uvjet dobivanje posla. Neki naši sugovornici govorili su baš u tom smislu o svojoj djeci od Srbije do SAD-a, koji bi se rado vratili u Hrvatsku, kad bi mogli naći posao.

Neuspjele povratnike ne treba posebno opisivati. To su, dakle, osobe koje su nakon pokušaja povratka (u smislu trajnoga prebivanja u Hrvatskoj), zbog

različitih razloga od toga odustale. Većina neuspjelih povratnika kraće je vrijeme prebivala u Hrvatskoj, ali to ne znači da do ponovne migracije ne može doći i nakon višegodišnjega povratka. No, uz neodrživost povratka za pojedince i njihova kućanstva, mogući su i drugi motivi za ponovnu (dobrovoljnu) migraciju, kao što su izgledi za bolji život negdje drugdje ili spajanje obitelji. Stoga takve slučajeve ne možemo naprosto označiti neuspjelim povratnicima, nego prije ponovnim iseljenicima.

Pod nepovratnicima mislimo na izbjeglice koje se odlučuju za integraciju u novoj sredini, a ne na povratak u domovinu. Naše, kao i ostala istraživanja, pokazuje da su to uglavnom mlađi, obrazovani ljudi iz grada, ukratko izbjeglice s većim socijalnim kapitalom, koji se relativno lakše uklapaju u nove sredine, pa i nalaze mogućnosti za uzlaznu socijalnu mobilnost. To se svakako odnosi i na dio srpskih izbjeglica iz Hrvatske. Oni nisu esencijalno vezani uz njihove domove u zemlji porijekla, i teško ih je motivirati na povratak u kojem se moraju suočiti, uz ekonomske nedaće, i sa novim izazovima integracije u bitno promijenjenim društvenim okolnostima.

Slična je, ali ne i potpuno identična tipologija povratnika vezanih uz program stambenoga zbrinjavanja, donosno uz zamjenske stanove. Ova tipologija također ukazuje na složenost i procesno obilježje povratka izbjeglica.

ii) Tipovi korištenja zamjenskih stanova

a) Trajno useljeni stanovi

b) Polu-useljeni stanovi

c) Privremeno neuseljeni – formalno useljeni stanovi

d) Neuseljeni stanovi

Kompenzacijske ili zamjenske stanove u kojima naši ispitanici stvarno žive, ili za koje smo dobili informacije da su stalno useljeni, označili smo trajno useljenim. To je zapravo idealan model kompenzacijskih stanova, koji su dodijeljeni u svrhu (trajnoga) povratka. Međutim, moramo uzeti u obzir dva ograničenja ovoga tipa korištenja zamjenskih stanova. Prvo, neki od njih dobiveni su tek nedavno, pa ih je teško doista smatrati trajno useljenima. Drugo, nerealan je očekivati da će svi formalni povratnici biti u stanju odmah namjestiti i useliti se u dodijeljene kompenzacijske stanove, osobito ako nemaju osigurane materijalne uvjete za život u Hrvatskoj. Veliki dio korisnika zamjenskih stanova dolazi iz Istočne Slavonije, neki od njih nisu bili izbjeglice, a drugi su bili prvo raseljene osobe pa izbjeglice. Dio tih osoba u Istočnoj Slavoniji živio je, u različitim aranžmanima, na tom području i prije dobivanja stanova; bili su, dakle, uvjetno govoreći povratnici i prije dobivanja stanova.

Pod polu-useljenim, imamo u vidu stanove čiji novi korisnici trajno prebivaju u Hrvatskoj, ali tek povremeno u tim novim stanovima. Razgovarali smo s nekim od takvih povratnika i povratnica, koji zapravo prebivaju na selu i uglavnom žive od poljoprivrede, jer još nisu u mirovini, i nemaju drugih dostatnih izvora prihoda za život u stanovima. Kao mlađi ljudi, koji su živjeli i radili u gradovima, i tako stekli stanarska prava, neki su podnijeli zahtjeve za stambeno zbrinjavanje i dobili zamjenske stanove za sebe i prijavljene članove domaćinstva. Istodobno, ili zapravo ranije, stariji članovi porodice, obično očevi ili djedovi, imali su svoje kuće i gospodarstvo ne selu, za koje je dobili obnovu. Na selu se može preživjeti i bez stalnoga zaposlenja, u gradovima puno teže. Neki od ovih povratnika u polu-useljenim stanovima čak su i relativno uspješni u poljoprivrednoj proizvodnji na gospodarstvima, koja su u vlasništvu njihovih roditelja ili druge rodbine, pa koriste i poticajna sredstva za nasade, primjerice, maslina ili za stočarstvo. Možda baš taj tip povratnika najzornije pokazuje kako formalna restitucija vlasništva ili kompenzacija stanarskoga prava nije dovoljna za održivi povratak, i koliko su mnoge izbjeglice odnosno povratnici domišljati u kombiniranju različitih strategija povratka ili drugih održivih rješenja za sebe.

Znatan dio povratnika vezanih u zamjenske stanove u UNPA sektorima Sjever i Jug su privremeno neuseljeni ili formalno useljeni. Naime, stanove treba opremiti za život, a to nije lako za povratnike. No što je za ovaj tip važnije, dobitnici stanova su spremni i voljni živjeti u svojim stanovima, i to jedva čekaju, ali moraju osigurati sredstva za život. Dobar primjer su ljudi pred mirovinom,

koji se ne mogu stvarno useliti u stanove dok ne osiguraju mirovinu, koja će im biti glavni izvor prihoda, pa (i dalje) stvarno ostaju u izbjeglištvu.

Kako je stambeno zbrinjavanje noviji program, a stvarno dobivanje stanova još novija stvar, to je teško govoriti o neuspjelom useljavanju u stanove. Može se, međutim, odmah jasno uočiti da neke izbjeglice koje su tražile stambeno zbrinjavanje, nisu ni imale namjeru povratka, a druge nisu zadovoljne s dodijeljenim stanovima ili njihovom lokacijom. Ti stanovi ostaju neuseljenima. U jednom i drugom slučaju te osobe namjeravaju prodati stanove. Neki od njih će ih zamijeniti za druge lokacije u Hrvatskoj, ali će, po našem očekivanju, većina osoba ovoga tipa tendirati drugim opcijama, a ne povratku.

Za sve opisane tipove povratnika, bivših nositelja stanarskoga prava, odnosno njihove (ne)povratničke osobne i porodične strategije, često su važne transnacionalne socijalne mreže. Život povratnika nije isključivo vezan za domovinu, kako to može izgledati iz tradicionalne perspektive, nego se proširuje na transnacionalne socijalne prostore. Bez uvažavanja transnacionalnih socijalnih mreža, složenost, dinamičnost i otvorenost procesa povratka ostaje nejasna i nerazumljiva.

Temeljni je smisao naših tipologija ukazivanje na velike razlike među povratnicima i povratničkim domaćinstvima s obzirom na njihova socio-demografska obilježja, socijalni kapital, socijalne mreže, izbjeglička i povratnička iskustva, ekonomski položaj, odnos prema 'domu', te na perspektivu održivoga povratka. Kako se gotovo svaka priča naših sugovornika odnosi, više ili manje, ne samo na članove njihovoga sadašnjega domaćinstva, nego i na druge, dislocirane, bliže ili daljnje, članove porodice, pa i prijatelje i druge socijalne veze, tipologije 'otkrivaju' manjinski povratak kao dinamičan, otvoren, socijalno umrežen i reverzibilan proces.

LITERATURA

Allen, T., H. Morsnik (eds.). (1994). *When Refugees go Home: African Experiences*. Oxford: James Currey.

Banac, I. (2006). The Politics of National Homogeneity. In Blitz, B.K. (ed.), *War and Changes in the Balkans*. Cambridge: Cambridge University Press, 30-44.

Ballard, M. J. (2010). Post-Conflict Property Restitution: Flawed Legal and Theoretical Foundations. *Berkeley Journal of International Law*, 28(2): 462-496.

Black R., et al. (2004). Understanding voluntary return. *Home Office Online Reports*, 50/04.

Black, R. (2002). Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation: between assumption and contested reality in Bosnia-Herzegovina. *Applied geography*, 22: 123-138.

Black, R., S. Gent. (2004). Defining, Measuring and Influencing Sustainable Return: The Case of the Balkans. Working Paper 7, Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, University of Sussex.

Black, R. and S. Gent. (2006). Sustainable return in Post-conflict Context. *International Migration*, 44 (3): 15-38.

Black, R., M. Eastmond, S. Gent. (2006). Introduction: Sustainable return in the Balkans: Beyond Property Restitution and Policy. *International Migrations*, 44 (3): 5-13.

Blitz, B. K. (2003). Refugee Returns in Croatia: Contradictions and Reform, *Politics*, 23(3): 181-191.

Bradley, M. (2008). Back to Basics: The Conditions of Just Refugee Returns. *Journal of Refugee Studies* 21 (3):285-304.

Brajdić-Vuković, M., D. Bagić. (2003). *Croatia's Refugee Challenge: Motivational and emotional factors for the return of refugees to their homes and the acceptance of their return by the local population*. Zagreb: OSCE.

Chandler, D. (1999). *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*. London: Pluto Press.

Chimni, B.S. (2004). From Resettlement to Involuntary Repatriation: Towards a Critical History of Durable Solutions to Refugee Problems. *Refugee Survey Quarterly*, 23(3): 55-73.

Chimni, B.S. (1999). From resettlement to involuntary repatriation: towards a critical history of durable solutions to refugee problems. *UNHCR Working Paper 2*.

Čapo Žmegač, J. (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Studia ethnologica Croatica*, 22: 11-38.

Chimni, B.S. (2002). Refugees, Return and Reconstruction of 'Post-Conflict' Societies. A critical Perspective. *International Peacekeeping*, 9 (2):163-180.

Chindea, A., M. Majakowska-Tomkin, I. Pastor. (2007). *The Republic of Croatia, Migration Profile*. Ljubljana: International Organization from Migration.

Čukur, M. (2005). Dilemmas of return – two anthropological case studies. In M. Čukur et al., *Returninng Home: An Evaluation of Sida's Integrated Area Programme in Bosnia-Herzegovina*. Stockholm: Sida.

Development Research Centre on Migration, Globalisation & Poverty. (2005). *Briefing*, No. 3, July, University of Sussex, 1-4.

Dimitrijevic, M, Z. Todorovic, N. Grkovic. (2004). *The Experience of Decision-making and repatriation Process: Return of Serbian Refugees to Croatia*. Belgrade: Danish refugee Council.

Duffy Toft , M. (2007). The Myth of the Borderless World: Refugees and Repatriation Policy. *Conflict Management and Peace Science*, 4:139-157

Džakula, V.; R. Bubalo, D. Ećimović. (2008). *Studija. Status i položaj Srba u Hrvatskoj. Pokazatelj stvarnog stanja zaštite ljudskih prava i prava nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: SDF/HCIT/DMRC.

Englbrecht, W. (2004). Bosnia and Herzegovina, Croatia and Kosovo: Voluntary Return in Safety and Dignity. *Refugee Survey Quarterly*, 23(3): 100-148.

Eastmond, M. (2006). Transnational returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina. *International Migration*, 44 (3): 1468-2435.

Eastmond, M. (2010). Introduction: Reconciliation, reconstruction, and everyday life in war-torn societies. *Focaal-Journal of Global and Historical Anthropology*, 57:3-16.

Eliade, M. (2002). *Sveto i profano*. Zagreb: AGM.

Ghanem, T. (2003). *When Forced Migrants Return 'Home': The Psychological Difficulties Returnees encounter in the Reintegration Process*. Oxford: Refugee Studies Centre

Gmelch, G. (1980). Return Migration. *Annual Review of Anthropology*, 9:135-159.

Gupta, A., Ferguson, J. (1997). Beyond 'Culture': Space, Identity, and Politics of Difference. U: Gupta, A., Ferguson, J. (ur.) *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham: Duke University.

Hammond, L. (1999). Examining the Discourse of Repatriation: Towards a More Proactive Theory of Return Migration. In: Black, R., Koser, (eds.) *The End of the Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction*. Oxford: Berghahn.

Handlin, O. (2002). *The Uprooted. The Epic Story of the Great Migrations That Made the American People*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Harell-Bond, B. E. (1989). Repatriation: Under What Conditions Is It the Most Desirable Solution for Refugees? An Agenda for Research. *African Studies Review*, 32(1):41-69.

Harvey, J. (2006). Return Dynamics in Bosnia and Croatia: A Comparative Analysis. *International Migration*, 44(3): 89-114.

Heimerl, D. (2005). The Return of Refugees and Internally Displaced Persons: From Coercion to Sustainability. *International Peacekeeping*, 12 (3): 377-390.

Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava. (2001). *Vojna operacija 'Oluja' i poslije*. Zagreb, HHO.

International Crisis Group (ICG). (2002). *A Half-hearted Welcome: refugee Returns to Croatia*. Zagreb and Brussels: ICG.

Jansen, S. (2006). The privatisation of home and hope: Return, reforms and the foreign intervention in Bosnia-Herzegovina. *Dialectical Anthropology*, 30:177-199.

Jansen, S., Löfving, S. (2007). Introduction: Movement, violence and the making of home. *Focaal*, 49:3-14.

Komesarijat za izbeglice RS. (2008). *Situation and Needs of Refugee Population in the Republic of Serbia*. Beograd

Koska, V. (2008). Return and Reintegration of Minority Refugees: The Complexity of the Serbian Returnees Experiences in the Town of Glina. *Politicka misao*, 45(5):191-217.

MacDonald, E. I. (2006). *Living the Experience. Migration Exclusion and Anti-Racist Practice*. Halifax, NS: Fernwood Publishing Press.

Malkki, H. L. (1992). National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholaras and Refugees. *Cultural Anthropology*, 7 (1): 24-44.

Malkki, H. L. (1995). *Purity and Exile: Violence, Memory and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. University of Chicago Press.

Malkki, H. L. (2002). News from Nowhere: Mass Displacement and Globalized 'Problems of Organizations'. *Ethnography*, (3): 351-360.

Mesić, M. (2003). Europski standardi manjinske zaštite i položaj manjina u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 34(3-4): 161-177.

Mesić, M., D. Bagić. (2007). *Održivost manjinskoga povratka u Hrvatskoj*. Zagreb: UNHCR.

Mikić, Lj. (2008). *Republika Hrvatska: Izbjegli i raseljeni bivši nositelji stanarskih prava – Osvrst na pristup stećenim pravima i stambeno zbrinjavanje manjinskih povratnika u 2008*. Osijek: Koalicija za promociju i zaštitu ljudskih prava.

Muggeridge, H., G. Dona. (2006). Back Home? Refugees' Experiences of their First Visit back to their Country of Origin. *Journal of Refugee Studies*, 19 (4):415-432.

Philpott, Ch. (2005). Though the Dog is Dead, the Pig must be Killed: Finishing with Property Restitution to Bosnia-Herzegovina's IDPs and Refugees. *Journal of Refugee Studies*, 18 (1): 1-24.

Pickering, P. M. (2006). Generating social capital for bridging ethnic divisions in the Balkans: case studies of the two Bosniak cities. *Ethnic and Racial Studies*, 29(1):79:103.

Preston, R.(1999). Researching Repatriation and Reconstruction: Who is Researching What and Why?. In Black, R., K. Koser, (eds.) *The End of the Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction*. Oxford: Berghahn Books, 18-37.

Prioes L. (2005). Configurations of geographic and societal spaces: a sociological proposal between 'methodological nationalism' and the spaces of flows. *Global Networks*, 5: 167-190.

Ranger, T. (1994). *Studying repatriation as a part of African social history*. Geneva: UNRISD, 279-294.

Ruben, R.; M. van Houte; T. Davids. (2009). What Determines the Embeddedness of Forced-Return Migrants? Rethinking the Role of Pre- and Post-Return Assistance. *International Migration Review*, 43(4): 908-937.

Smith, A. R. (2006). Housing and Property Restitution and IDP Return in Kosovo. *International Migration*, 44(3): 189-182.

Stefansson, A. H. (2006). Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Sense of Belonging in a Post-war Bosnian Town. *International Migration*, 44(3) 115-139.

Tuathail, G., C. Dahlman. (2006). Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns. *International Peacekeeping*, 13(2): 242-260.

Tsilevich, B. (2001). New Democracies in the Old World. In Kymlicka, W., M. Opalski (eds.) *Can Liberal Pluralism be Exported?*. Oxford University Press.

UNHCR. (1995). *The State of the world's refugees: In search of solutions*. Oxford: Oxford University Press.

UNHCR. (1998). *Oversight Issues: reintegration*. Geneva, New York: UNHCR.

UNMIK and UNHCR. (2003). *Manual for Sustainable Return*. Priština: United Nations Mission in Kosovo/UNHCR.

U.S. Committee for Refugees. (2004). *World Refugee Survey*. United States Committee for Refugees and Immigrants.

van Houte, M., T. Davids. (2008). Development and Return Migration: from policy panacea to migrant perspective sustainability. *Third World Quarterly*, 29 (7): 1411-1429.

Willimas, R. (2006). The Significance of Property Restitution to Sustainable Return in Bosnia and Herzegovina. *International Migration*, 44 (3):39-61.

Zieck, M. (2004). Voluntary Repatriation: Paradigm, Pitfalls, Progress. *Refugee Survey Quarterly*, 23(3): 33-54.

Žunec, O. (1999). Operacija Bljesak i Oluja. In: Magaš, B. i Žanić, I. (ed.) *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*. Zagreb: Jesenski i Turk, 93-111.

Žunec, O. (1998). *Rat i društvo, Ogledi iz Sociologije rata*. Zagreb: Jesenski i Turk.

DOKUMENTI

Revidirani akcijski plan za ubrzanu provedbu programa stambenog zbrinjavanja na i izvan područja posebne državne skrbi za izbjeglice – bivše nositelje stanarskoga prava koji se žele vratiti u RH, na pregovaračkom području poglavlja pravne stečevine 23. – “Pravosuđe i temeljna prava” (Vlada, RH, lipanj, 2010.)

EU Delegation in Croatia, US Embassy in Croatia, OSCE Office in Zagreb and UNHCR Representation in Croatia. “Preliminary analysis and suggestions on the Government Croatia’s Decision on purchase of State-owned flats in urban areas of Croatia.

UN. (2005). *Housing and Property Rights, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia and Montenegro*. UN-HBITAT.

Odluka o prodaji stanova u vlasništvu Republike Hrvatske, NN 109/10. (28. rujna, 2010.)

OSCE. (2005). Izvješće o povratku izbjeglica u Hrvatsku u statusu provedbe sarajevske ministarske deklaracije iz siječnja 2005. godine o povratku izbjeglica.

Zakon o obnovi, NN 24/96, 54/96; 87/96; 38/09.

Zakon o konvalidaciji, NN 104/97.

Pravilnik o postupku konvalidiranja odluka i pojedinačnih akata iz područja mirovinskog osiguranja, NN 53/08.

Odluka o provedbi stambenog zbrinjavanja povratnika – bivših nositelja stanarskog prava na stanovima izvan područja posebne državne skrbi, NN 063/2008.

OSCE. (2010). *Conference on Durable Solutions*. Belgrade, March 25, 2010, Joint Discussion Paper.

UNHCR. (2010a). *Return and Reintegration in Croatia*. update November 2010 (power-point). Zagreb.

UNHCR. (2010b). *Briefing note: Protection and Assistance of Returnees, IDPs and Refugees*, June 2010. Zagreb.

UNHCR. (2008). *Summary Statistics on refugee/Return and Reintegration*. Zagreb.
UNHCR Representation in the Republic of Croatia.

‘Mesić i Bagić napisali su knjigu velikoga značaja. Kako autori izvještavaju, raseljavanje i povratak složeni su, višesmjerni i transnacionalni procesi. Odlazak i djelomičan povratak historijske srpske manjine plodna je studija slučaja, koji oni analiziraju sve do razine zajednica gdje ljudi žive, konstruirajući tipologije različitih načina povratka. Uvodni dio, u kojem razrađuju koncept i prijepore povratka, istinski je majstorski rad, te spada među najbolje kritičke preglede literature na području povratka izbjeglica. Tome treba dodati sofisticirani pristup i nošenje s dobivenim nalazima, dok je pozornost posvećena bivšim nositeljima stanarskoga prava među povratnicima najizvorniji doprinos knjige. Ukratko, ovo je izuzetno značajna studija i autorima na tome treba čestitati!’

— Brad K. Blitz

Professor of Human and Political Geography, Kingston University, London, Co-author of *War and Changes in the Balkans: Nationalism Conflict and Cooperation*, Cambridge University Press, 2006.

‘Ukratko, knjiga ima barem dvostruku vrijednost. Kao prvo donosi relevantne znanstvene rezultate o složenim procesima povratka srpskih izbjeglica u Hrvatsku, što je i dalje izuzetno važno za hrvatsku državu i društvo. Istodobno, Mesić i Bagić razvili su analitički aparat, i osobito kvalitativnu tipologiju povratka i povratnika koja bi se mogla testirati u drugim povratničkim tokovima. Primjerice, u svojim vlastitim istraživanjima povratka izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu, više intuitivno sam došao do zaključaka o povezanosti perspektive povratka s različitim načinima raspolaganja stanovima koji su vraćeni povratnicima. Autori su, međutim, te razlike doista elegantno i precizno klasificirali kao tipove povratničkoga korištenja zamjenskih stanova. Neki dijelovi knjige, osobito konceptualna rasprava, po svojoj složenosti i temeljitosti, nadilaze standardne projektne izvještaje za UNHCR.’

— Marko Valenta

Associate Professor at Norwegian University of Science and Technology, Trondheim, Co-author, together with Sabrina P. Ramet, of *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*, Ashgate, 2011.

ISBN 978-9-539-57634-7

 UNHCR
The UN Refugee Agency